

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**TANZİMAT SONRASI DEVLET-AŞİRET İLİŞKİSİNDE EKONOMİK
MOTİVASYONUN ETKİLERİ: MİLLİ AŞİRETİ (1839-1914)**

Doktora Tezi

CİHAN YAPIŞTIRAN

İstanbul, 2020

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**TANZİMAT SONRASI DEVLET-AŞİRET İLİŞKİSİNDE EKONOMİK
MOTİVASYONUN ETKİLERİ: MİLLİ AŞİRETİ (1839-1914)**

Doktora Tezi

CİHAN YAPIŞTIRAN

Danışman: Prof. Dr. RAHMİ DENİZ ÖZBAY

İstanbul, 2020

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı : Cihan Yapıştıran
Ana Bilim Dalı : İktisat
Programı : İktisat Tarihi
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY
Tez Türü ve Tarihi : Doktora - 2020
Anahtar Kelimeler : Osmanlı Devleti, Milli Aşireti, Hamidiye Alayları, İbrahim Paşa, Vergi, Ekonomi.

ÖZET

TANZİMAT SONRASI DEVLET-AŞİRET İLİŞKİSİNDE EKONOMİK MOTİVASYONUN ETKİLERİ: MİLLİ AŞİRETİ (1839-1914)

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrasında merkezileşme çabaları ve bu bağlamda aşiretlerle kurduğu sosyo-ekonomik, kültürel ve idari ilişkiler, Osmanlı iktisadi ve sosyal tarihinin en önemli konularından biridir. Bu çalışmada Milli Aşireti'nin 19. Yüzyıl boyunca Diyarbakır, Urfa ve Mardin arasında geniş bir yer tutan Berriye alanı ile Karacadağ yaylağı üzerinde sürdürdüğü göç faaliyetleri ele alınmıştır. Milli Aşireti'nin bu geniş bölgedeki hâkimiyet mücadelesi, hayvancılık faaliyetleri, vergiler, Hamidiye Alayları'na katılımı sonrasında diğer aşiretler ve aşiretsiz gruplarla ilişkisi ve talan ekonomisi başlıkları altında incelenmiştir. Bu incelemede disiplinler arası pek çok çalışmanın yapıldığı aşiret literatürü dikkatle gözden geçirilerek 19. Yüzyıl boyunca Devlet Arşivleri'nde tutulan kayıtlar ve İngiliz konsolos raporlarından elde edilen veriler kullanılmıştır. Birincil kaynakların incelenmesiyle ulaşılan bilgiler, mevcut literatürdeki aşiret-devlet idari ve ekonomik ilişkilerinin açıklanmasıyla karşılaştırılarak; Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki dönüşümünün anlaşılmasına Milli Aşireti örneği üzerinden katkı yapılmaya çalışılmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Cihan Yapıştıran
Field : Economics
Programme : History of Economics
Supervisor : Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY
Degree Awarded and Date : Doctorate - 2020
Keywords : Ottoman State, Milli Tribe, Hamidiye Regiments,
İbrahim Pasha, Tax, Economy.

ABSTRACT

THE EFFECTS OF THE ECONOMIC MOTIVATION IN STATE-TRIBE RELATION AFTER THE TANZIMAT: MILLI TRIBE (1839-1914)

The centralization efforts of the Ottoman Empire after Tanzimat and in this context the socio-economic, cultural and administrative relations established with tribes are one of the most important subjects of the Ottoman economic and social history. In this study, the migration activities of the Milli Tribe between the Berriye Zone and the Karacadağ Plateau which are a wide region located in Diyarbakır, Urfa and Mardin during the 19th century are discussed. This study examines the domination struggles of the Milli Tribe in this region in terms of animal husbandry activities, taxes, their relations with other tribes and non-tribal groups after participating in the Hamidian (Cavalry) Regiments and the economy of the plundering. In the study, the interdisciplinary literature of “tribe” is reviewed in details and data obtained from the 19th century Ottoman State archives and some of British Consulate Reports as main primary sources are used. This study makes contribution to the understanding the transformation of the Ottoman Empire in the 19th century through the case of Milli Tribe by comparing information gathered from the primary sources with the literature on the administrative and economic relations between state and tribe.

ÖNSÖZ

Aşiretleri genelde bozgunculuk yapan ve düzen bozan topluluklar olarak tariflemenin bu grupların toplumsal rollerine eksik bir bakış olacağını hep düşündüm. Bu perspektif ile içinde de büyüdüğüm bir kültürün, devlet ile ilişkilerinin tarihsel analizini yapmanın merakı ve heyecanı ile bu konuyu doktora tezimde çalışmaya karar verdim. Karacadağ'da göçer çadırında beni konuk ederek yemeğini ve ayranını ikram eden, aşiret kültürünü türlü zorluklarla yaşatmaya çalışan güzel insanlar sayesinde bu çalışma anlam kazandı.

Beni her zaman destekleyen ve bir danışman olmaktan öte bana yol arkadaşlığı da yapan değerli hocam Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY'a çok teşekkür ederim. Tezin her bölümünde katkısı ve yönlendirmeleri olan sevgili hocam, arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Arzu Varlı Binagül'e de teşekkürü borç bilirim. Ayrıca Tez savunma jürimde yer alan Prof. Dr. Fehmi Yılmaz, Dr. Öğretim Üyesi Fahri Solak, Dr. Öğretim Üyesi Şefik Memiş, Doç. Dr. Faruk Bal'a ve katkı sunan Doç. Dr. Sema Yılmaz Genç hocalarıma da çok teşekkür ederim.

Tezi bitirmek hiç kolay olmadı, epeyce yıprandım ve çok zorlandım; ama öyle güzel bir dolu sevgi, bir dolu destek vardı ki arkamda, yarım kalmasın yarımalar diyen güzel insanlar için de başardım. Bize hem ana hem baba olan her duasında yer aldığım canım anneme, kardeşlerime, Yapıştıran ailesine ve tüm arkadaşlarıma destekleri için inanılmaz minnettarım. Tezin son okumalarını yapan, toparlanmasında öneri, düzeltme ve katkıları ile bana destek olan can dostlarım İhsan Seddar Kaynar, Turan Keskin, Kutlu Dane ve Songül Gül hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Biliyorum ki çalışma sürecinde en çok ihmal ettiklerim yanıbaşımdaya olanlardı. Yanımda durmasıyla beni ayakta tutan ve verdiği güç ile tezi bitirmemde en çok payı olan hayat yoldaşım, eşim Gülizar YAPIŞTIRAN'a ve çokça oyun zamanlarından çaldığım oğullarımız Şeyhmus ve Herdem'e yüreğimin en derinlerinden teşekkür ediyorum.

İstanbul, Temmuz 2020

Cihan YAPIŞTIRAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	V
TABLO LİSTESİ	VIII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
1. KAVRAMSAL SINIFLANDIRMA VE LİTERATÜR.....	7
1.1. Literatür Değerlendirmesi ve Metodoloji.....	7
1.1.1. Merkez - Çevre Kuramı ve Sınır Tartışmaları	11
1.1.2. Yazılı Kaynaklar	18
1.1.3. Sözlü Kaynaklar	21
1.2. Kavramlar ve Sorunlar	24
2. MİLLİ AŞİRETİ	34
2.1. Milli Aşireti (Mıl / Milan / Millili)	34
2.2. Milli Aşireti'nin Mekânı: Milli Berriyesi ve Karacadağ.....	41
2.3. Milli Aşireti'nde Hayvancılık.....	51
2.4. Milli Aşireti'nin Devlet ile İlişkisinde Ekonomik Motivasyon Araçları	53
3. OSMANLI YÖNETİMİNDE AŞİRETLERİN DURUMU	59
3.1. Aşiretsel Bölgenin Yönetiminde İdari Statüler.....	59
3.1.1. Eyalet ve Beylerbeylik	62
3.1.2. Klasik Sancak, Yurtluk/Ocaklık Sancak ve Hükümet Sancak	70
3.1.3. Arpalık.....	74
3.1.4. Mîr-i Aşiretlik	74
3.1.5. Voyvodalık	75
3.1.6. Nahiye Aşiretler	77

3.2. Aşiret Divanı.....	80
3.3. Aşiret ile Tüccar (Aracılar) İlişkisi	82
3.4. Aşiretlerde Altyapıları Tanımlamak	85
3.4.1. Aşiretlerde Sosyal Tabakalaşma	85
3.4.1.1. Aşiretliler ve Lidere Bağlılık	88
3.4.1.2. Aşiretsizler	89
4. AŞİRET BÖLGESİNİN TOPOGRAFYASI	92
4.1. Aşiret Ekonomisinde Topografyanın Belirleyiciliği.....	92
4.2. Bölgenin İktisadi Hayatı.....	93
4.3. İklimin Aşiretlere ve Bölgenin Sosyo-Ekonomik Hayatına Etkileri	97
4.4. El Cezire'nin Önemi	102
4.5. Aşiret Tipolojisi	104
4.5.1. Göçebelik ve Yayla Yaşamı (Yaylak/Kışlak).....	104
4.5.1.1. Göçebe Aşiretler.....	107
4.5.1.2. Yarı Göçebe Aşiretler	108
4.5.1.3. Yerleşik Aşiretler	108
4.6. Aşiretlerin İskânı ve Sürgünler	109
5. AŞİRETİN EKONOMİK GELİRLERİ	119
5.1. Aşiretlerde Vergi Düzeni.....	119
5.2. Toprağın Değeri.....	124
5.3. Aşiretlerin Üretim Faaliyetleri.....	127
5.4. Aşiretlerin Talan Ekonomisi.....	130
5.4.1. Yerel Girişimci ve Yöneticiler: İstifçilik Ekonomisi	138
5.5. Yürüyen-Gezen Pazarlar Olarak Aşiretler	142
6. OSMANLI DEVLETİ VE AŞİRET İLİŞKİSİ	145

6.1. Millet Sistemi ile Yerel Gruplara Yaklaşım	145
6.2. Aşiret Yapısının Etkinliği.....	148
6.3. Devlet ve Aşiretlerin İlişki Biçimleri.....	151
6.4. Devletin Aşiretler ile İlişki Alanları.....	154
6.4.1. Devletin Arabuluculuğunda Milli, Şammar ve Aneze Aşiretleri.....	156
6.4.2. Hamidiye Alayları'nda Milli Aşireti ve Etki Alanı.....	167
6.4.3. Devletin Bir Entegrasyon Politikası: Aşiret Mektebi.....	176
6.5. Milli İbrahim Paşa'nın Vefatı (1908).....	180
SONUÇ	185
EKLER	195
KAYNAKÇA	214

TABLO LİSTESİ

Sayfa No

Tablo 1: Aşiretsel Yapının Sınıflandırılmasında Kullanılan Terimler	30
Tablo 2: Aşiret Birimlerine Denk Gelen Kavramlar	33
Tablo 3: Milli Aşireti ve Bağlı Aşiretler: Çekirdek, Yedi Mühür Sahipleri, Tâbi Aşiretler.....	39
Tablo 4: Milli Aşireti İdarecileri Aile Soyağacı	41
Tablo 5: Osmanlı'da Milli Aşireti Toplulukları ve Yaşam Alanları.....	48
Tablo 6: 16. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti	63
Tablo 7: 16.-19. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaleti İdari Taksimatı.....	66
Tablo 8: Diyarbekir Vilayeti 1896 Yılına Ait İhracat ve İthalat İstatistikleri	96

KISALTMALAR

A. MKT. MHM.	Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı
A. MKT. MVL.	Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı
A. MKT. UM.	Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı
AE. SAMD. III	Ali Emiri Ahmed III
BEO	Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı
Bkz.	Bakınız
BOA.	Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C. DH.	Cevdet Dahiliye
çev.	Çeviren
DAD	Diyarbakır Ahkâm Defterleri
DH. MKT.	Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH. TMIK. M	Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu
drl.	Derleyen
DŞS	Diyarbakır Şer'yye Sicilleri
Ed.	Editör
H.	Hicri
HAT.	Hatt-ı Hümayun
Hızl.	Hazırlayan
İ. DH.	İrade Dahiliye
İ. TAL.	İrade Taltifat
İ.MVL.	İrade Meclis-i Vala
M.	Miladi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Aralığı
ŞD.	Şura-yı Devlet Evrakı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Vol.	Volume
Y. A. HUS.	Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y. PRK. ASK.	Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y. PRK. ŞD.	Yıldız Perakende Evrakı Şura-yı Devlet Maruzatı

GİRİŞ

19. Yüzyılda dünyada ulusal taleplerin artması ve merkezi yapıların güçlenmesi, Osmanlı Devleti'nin bürokratik yapılarını da bu yeni sistemle uyumlanma sürecine yöneltmiştir. Osmanlı bürokratik elitinin 19. Yüzyılın başından itibaren var olan geleneksel yapıların üzerinde hâkimiyetini kurarak merkezileşme isteği, modernleşme hamlelerinin esasını oluştuyordu. Merkezi kontrolü sağlamak için modern bir ordu kurmak, taşra yöneticisi, ayanlar ve ekonomik kaynaklar üzerinde hâkimiyetini sağlamak üzere bir modernleşme çabası vardı. Bu dönemde “merkezileşme” kavramı Osmanlı yönetim geleneğinin devamı anlamında Sultan'ın isminde açığa çıkıyordu. Merkezi birim denilince sultanın mutlak iradesi anlaşılmaktaydı.¹ Osmanlı Devleti'nde sultanların öznel karakterleri de merkezi yönetimin başarısında belirleyici olabilmekteydi.

Tanzimat sonrasında II. Abdülhamid bu dönemin en belirleyici öznesidir. II. Abdülhamid'in merkezileşme çabaları ve toprak kayıplarının önlenmesi adına uyguladığı politikalar; merkezden uzak, sınırlara yakın uç bölgelerde yaşayan aşiret topluluklarını da etkilemiştir. Osmanlı merkezi hükümetinin hedefi bu aşiretleri *idari, ekonomik ve güvenlik* alanlarında kontrol altına almaktı. Hamidiye Alayları Projesi ile aşiretlere verilen imtiyazlar karşılıklı bağımlılığı tescillemiştir. Çalışmanın temel çerçevesine, Tanzimat sonrası devlet-aşiret ilişkisinin ekonomi politikğine Milli Aşireti ve İbrahim Paşa örneği bağlamında bakılacaktır. Ayrıca 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti ve örneklem olarak seçilen Milli Aşireti'nin iktisadi ve politik ilişkilerine dair gözlemlerde ve tespitlerde bulunmak amaçlanmıştır.

Merkezin daha çok gezici pozisyonunda olan aşiretlere kurumsal bir kimlik kazandırma girişimleri; *aşiretsel bölgenin* var olan sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal dokusunda değişimlere neden olmuştur. Yereldeki bu değişim deneyimi karşısında Osmanlı merkezinin esnek ve “pragmatist” yönetim tarzı, katı ve dengeli bir aşamaya geçerek evrilmiştir. Çalışma bu eksende merkezin geleneksel yönetim anlayışının değişim sürecinin yerele yansması ve sonuçlarını tespit edecektir. Bu sonuçlar ile

¹ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, Ş. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan (çev.), 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Eylül 2008, s. 77.

Osmanlı Devleti'nin genel idari, iktisadi ve sosyal tarih çalışmalarına onermelerde bulunacaktır.

Tanzimat sonrası merkezi otoritenin bu yeni yaklaşımı aşiretlerin de merkeze yeni bir bakış açısıyla yaklaşmasına neden olmuştur. Merkezi hükümet özellikle göçer aşiretleri belli bir nizama koymak, bu vergi ünitelerini daha rantabl bir seviyeye çıkartarak bir gelenek halinde sürdürdükleri *talın ekonomisini* kontrol altına almayı hedeflemiştir. Aşiret bölgesindeki ekonomik kaynakları verimli hale getirme politikaları için bazı aşiretlere resmi statüler verilerek vergi gelirlerinin daha sistemli toplanmasına çalışılmıştır. Bu ekonomik hedefleri destekleyecek güvenlik adımlarını ise doğu sınırındaki Rus ve İran tehditlerine karşı tarihi olarak bu tampon bölgenin gezen/yerleşik aşiretlerini *Hamidiye Süvari Alayları* projesiyle silahlı unsurlar haline getirmek üzerine atmıştır. Osmanlı merkezi, aşiret grupları için uyguladığı ekonomik ve güvenlik politikaları çerçevesinin içine yönetim hiyerarşisinde idari görevler de ekleyerek çeşitli imtiyazlar sunmuştur.

Aşiret birimlerinin 19. Yüzyıla kadar görece özerk yapılar olması, idari statülerinin klasik sancak türünde olmadan emirlik, hükümet sancaklar ve yurtluk-ocaklık sancaklar şeklinde olması; Osmanlı iktisat tarihi açısından varolan toprak sisteminden farklı pratiklere sahip olması ve Tanzimat sonrası dönüşümler bağlamıyla incelenmesi gereken bir çalışma konusudur. Bu yönüyle varılacak sonuçların, özellikle Tanzimat sonrasında Osmanlı Devleti'nin bu yerel gruplarla olan ekonomi-politik ilişkilerinin düzeyi hakkında yapılacak yeni çalışmalara önemli katkıları olacaktır.

Bu çalışmanın tamamı, giriş ve sonuç bölümleri de dâhil olmak üzere toplam sekiz ana başlıktan meydana gelmiştir. Birinci bölümde kavramsal sınıflandırma ve literatür ele alınacaktır. Aşiret literatüründe yer alan *aşiret birliği, il, konfederasyon, kabile ve diğer alt birimleri* tanımlayan kavramların farklılığı/çeşitliliği bütüncül bir tasnif içerisinde incelenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda kullanılan kavramların sistemli bir sınıflandırması yapılmaya çalışılarak mevcut literatür ile karşılaştırılması ve tamamlayıcı bir katkıda bulunulması hedeflenmiştir.

Çalışmanın kurgusu, arşiv belgeleri ve ikincil kaynakların karşılaştırılması üzerinden derinlemesine bir analitik araştırma yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Merkez ve çevre tartışmaları ışığında devlet ile aşiretin ilişkilene biçiminin karşıtlık ve yakınlık pratiği üzerinden değil, sınırlar içinde var olan birçok mikro merkezin, merkezi otorite ile hukuki ve siyasi bir temelde kesişmesi vurgusuna istinaden değerlendirmeler yapılacaktır. Bu kendine göre merkez ve ana merkezi yapı ile temas hali, çevrede mevcut organizasyonların her iki birime karşı ekonomik gerekliliklerini yerine getirebilmesinin faaliyetleri incelenecektir. Ancak merkez-çevre kuramının çevredeki yapıları edilgen olarak tariflemesi, örneklem olarak seçilen Milli Aşireti'nin davranış biçimlerine uymamaktadır. Bu bağlamda çalışma, daha çok arşiv kaynaklarına atıf yapacak ve kullanılan merkez-çevre kavramlarını bu teorinin yüklediği anlamların dışında kabul edecektir.

Çalışmanın ana eksenini oluşturan Milli Aşireti hakkında Eyüp Kıran'ın saha çalışması ile desteklediği bir araştırmasında *Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu* başlığıyla *konfederasyon* terimini kullandığı görülmüştür. Gökalp, Abdulla ve Bruinessen'nin çalışmalarında da konfederasyonun, aşiretin bileşen sayısının fazlalığından dolayı bir üst kimlik, bir üst birlik olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu çalışmada konfederasyon kavramı yararlanılan kaynakların aktarım bütünlüğü bozulmayacak şekilde yine de kullanılacaktır ancak esas kavram; cemaat, kabile, klan, oba, taife gibi aşiret birliğinin içinde yer alan küçük birimlerin toplamını kapsayan, terimlerin ortak başlığı olarak '*Aşiret*' (*Milli Aşireti*) kullanımı tercih edilecektir.

İkinci bölümde Milli Aşireti'nin gelişim düzeyi, liderlerinin soyağacı, aşiretin çekirdek ailesi, yedi mühür sahipleri ve bağlı birimlerinin sosyo-kültürel tarihinin arka planı anlatılacaktır. Bu aşiretlerin kışlak olarak kullandığı Viranşehir ve Berriye mıntıkası ile yaylak olarak kullandığı Karacadağ mıntıkası arasındaki göç sürecini ve uzun yıllar bu alana hâkim olabilen ekonomi-politik faaliyetleri değerlendirilecektir. Diyarbekir, Halep, Zor, Mardin ve Urfa arasındaki bölgeyi mesken edinen Milli Aşireti'nin buradaki yaşama ısrarının mekânla kurduğu bağ üzerinden açıklaması yapılacaktır. Göç sürecinin temelinde yatan zorunluluğun, alışkanlığın veya iktisadi getiriyi sağlayan uygulamaların

tespiti; Osmanlı genel iktisat ve sosyal tarihi ile bölgenin iktisadi ilişkilerine dair literatüre ek veriler sunacaktır.

Osmanlı Devleti, vergi toplamak, bölgenin ticaret yollarını ve sınırlarının güvenliğini sağlamak; aşiretler de merkezin yerel temsilcileriyle müttefik olmak, vergi muafiyetlerinden yararlanmak için çeşitli yöntemler kurgulamaktaydı. Bu araçların kullanılması ekonomik getirisi bakımından teşvik ediciydi. Milli Aşireti'nde hayvancılık, gündelik hayatın içindeki hacmi gereği *aşiretsel alanda* iktisadi hayatın en önemli konusudur. Özellikle bölgeye has yetiştirilen koyunun miktarı, cinsi ve türevi hakkında ulaşılacak bilgiler araştırmacılar için önemli ipuçları verecektir.

19. Yüzyılda Osmanlı idari teşkilatının devamlı değişmesi Milli Aşireti'nin dönem dönem farklı birimlere bağlanmasını zorunlu kılmıştır. Diyarbekir, Zor, Musul, Halep, Rakka ve hatta Bağdat Eyaleti'ne bile bir süre bağlanması uygun bulunmuştur. Bu savrulmanın gerekçeleri de söz konusu idari birimlerin aşiretin sahip olduğu hayvanlar ve türevi ürünleri gibi önemli ekonomik kaynaklardan, insan gücünden faydalanma isteği, talan uygulamalarını önlemek ve vergi ilişkisine bir düzen getirmektir. Bu paylaşılamayan olgu ile aşireti hem cazip kılabilen hem de istenmeyen yapabilen ayrıcalıklı özellikleri incelenecektir.

Çalışmanın üçüncü bölümü Osmanlı'nın yönetim hiyerarşisinde aşiretlerin klasik idari birimlerin dışında farklı bir statüleri olduğu tespitini yapacaktır. Osmanlı ve aşiretsel bölgeye dair yapılan çalışmalarda ortaya konan hâkim toprak sisteminden farklı özellikler taşımasının nedenlerini tartışacaktır. Aşiret divanı gibi bir yapının aşiretlerin sürdürülebilirlik noktasında devlet ve aşiret içi dengeleri sağlamada oynadığı stratejik rol açıklanacaktır. Bu birim aşiret yapısını anlamada yönlendirici veriler ile sonra yapılacak çalışmalarda kolaylık sağlayacaktır. Aşiretin tüccar ile ilişkilerine dair Halep ticareti ve Sivas'taki sarraf örnekleri yol gösterici olacaktır. Bölgede bir lider kültürünün olması ve aşiretli olmanın avantajları ile aşiretsiz olmanın dezavantajları tartışılacaktır.

Dördüncü Bölüm, aşiret bölgesinin genel bir resmini gösterecektir. Bölge ekonomisi, yaşam alanının coğrafi ve tarihi önemi, verimli meralar, iklimin aşiretler için önemi, aşiret tipolojisinin kategorizasyonu, iskânlar ve sürgünler başlıkları altında

aşiretsel alanın önemi anlatılacaktır. Sürekli mobilize halde bulunan göçebe aşiretlerinin aşiret ekonomisinde belirgin bir pazar alanı yaratamamasının sebebi, bu bölgenin topografik koşullarının belirleyiciliğinden dolayıdır.

Çalışmanın beşinci bölümü, Milli Aşiret'inin ve diğer aşiretlerin içsel bir vergi düzenine sahip olması, özellikle göç yolunda hayvan sürülerine yapılan saldırılar ve bir talan ekonomisi alışkanlığı, yerel merkezi yöneticiler ve aşiret reislerinin ittifakları, aşiretlerin hayvanlarının bakımı ve zirai üretimdeki ortaklık biçimlerini kapsayacaktır. Ayrıca toprakta tapu sistemi ve arazi kanunnamesi maddeleri bağlamında aşiretlerin mülkiyet ilişkileri incelenecektir. Bu bölümde kapsamı gereği tek başına detaylı bir çalışmanın konusu olabilecek üretim biçimleri tartışmalarının, Osmanlı ve aşiretlerde nasıl yol gösterici olabileceğine kısaca değinilecektir. Aşiretlerin göç yolculuğunun adeta bir yürüyen pazar büyüklüğünde olmasının, alternatif bir yerel ticari alan olması ihtimali üzerinden tartışılacaktır.

Çalışmanın son bölümü Osmanlı Devleti ve Milli Aşireti örneğinden bu yapıların karşılıklı konumlanması, aşiretlerin iki büyük devlet arasındaki tampon görevinin işlevi ve bölge coğrafyasının zorlu karakterine uyumlu bir direnç gösteren aşiretlerin etkinliği ile devletin bu yapılar karşısında yürüteceği politikaların çeşitliliği tartışılacaktır. II. Abdülhamid *ümmet birliği* anlayışı ile Rus, Ermeni ve İran tehlikelerine karşı Kürt ve Terekeme aşiretlerinden oluşacak bir askeri süvari birliği projesine onay vermiştir. Devlet ile müttefik olmanın sosyal, ekonomik ve politik avantajlarını hesaplayan aşiretlerden biri olan Milli Aşireti ve lideri İbrahim Paşa'nın beş alay ile bu projede yer alması hâkimiyet sahasını genişletmek amaçlıdır.

Hamidiye Süvari Alayları'nda yer alarak resmi statü, silah gücünü kullanabilme imkânı ve çevresinde yer alan aşiretlere saldırarak etki alanını yükseltme çabası olacaktır. Tüm bu projenin içinde yer almakla başta Milli Aşireti olmak üzere Cizre bölgesinde Miran Aşireti ve Van bölgesinde Hayderanlı Aşireti'nin gasp ve başka yöntemlerle gelirlerini artırdıkları görülmüştür. Bu bölümde Osmanlı merkezinin sadakati artırıcı uygulamalarıyla başlangıçta Arap aşiretlerinin çocuklarını daha sonra Kürt aşiretlerinin çocuklarını ve en sonunda Arnavut çocukların okuyabileceği bir Aşiret Mektebi projesi tartışılacaktır. Bağlılığı pekiştirici bu yöntem ile mektepte yetişen aşiret çocuklarının iyi

birer bürokrat olarak mezun edilmeleri ve geldikleri yerlerde bu görevleri ifa etmelerinin projesi incelenecektir.

II. Meşrutiyet'e doğru İbrahim Paşa İttihat ve Terakki rejimi ile çalışmak istememektedir. II. Abdühamid'e sadakati ve eski Osmanlı sisteminin devamı için bir direnci vardır. Diyarbekir şehir merkezine yakın köylerden haraç alabilecek kadar hâkimiyet alanını genişleten İbrahim Paşa'ya karşı yerel eşraf ve yöneticiler sürekli karşı propaganda üreterek protestolar düzenlemekteydi. Ziya Gökalp'in postane işgallerindeki rolü, İbrahim Paşa'nın 1908 yılında vefatı ve sonrasında servetinin tespiti; aşiretine yapılan saldırı ve yağmalar hakkında araştırma yapacak heyetlerin kurulması ve bunların yaptıkları tespitler üzerinden aşiretin ekonomik gücüne dair verilere ulaşılması amaçlanmaktadır.

1. KAVRAMSAL SINIFLANDIRMA ve LİTERATÜR

1.1. Literatür Değerlendirmesi ve Metodoloji

19. Yüzyıl Tanzimat sonrası süreç bu çalışmanın dönem olarak ana eksenini oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin aşiret gruplarıyla ki özelde Milli Aşireti ile olan sosyal, siyasal ve ekonomik ilişkilerinin etkileri tarihi bağlamıyla incelenmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti için 19. Yüzyıl uzun ve pek çok yapısal dönüşümün yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu yüzyılda yapılan reformlar, merkezileşme ve modernleşme çabaları, II. Abdülhamid yönetimi ve uygulamaları, Hamidiye Alayları ve 20. Yüzyılın başında II. Meşrutiyet ile İttihat Terakki yönetiminin rejim değişiklikleri; Osmanlı tarihi çalışmalarında incelenmeye değer önemli konu başlıkları olmuşlardır.

Son yıllarda Osmanlı aşiv sisteminde yer alan belgelerin dijitalize edilmesi ve kaynaklara ulaşmada sağlanan kolaylıklar, Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarına da önemli katkılar sağlamıştır. Yüksek Öğretim Kurulu tez sisteminde yapılan taramalarda ulusal düzeyde sosyal bilimler alanında yapılmış, özellikle son yirmi yılda, II. Abdülhamid dönemine ait yaklaşık iki yüz lisansüstü tez çalışmasına ulaşılabilmektedir. Yine bu dönemde aşiretlere dair yapılan yüze yakın lisansüstü çalışmanın olduğu görülmektedir. Bu yapılan çalışmaların bizlere gösterdiği sonuç, 19. Yüzyılın aşiret konusunun incelenmeye değer geniş bir alanı olduğu yönündedir. Arşiv belgeleri ve ikincil kaynaklara dayalı geniş bir aşiret literatürü oluşmaya başlamıştır. Bu çalışma, Osmanlı merkezi yapısının ve aşiret formlarının ekonomik ilişkilerinde kendilerini motive eden araçların etkinliğini inceleyerek, literatüre iktisat tarihi bağlamında bir katkı sunmayı amaçlamıştır.

Çalışma konusunun seçiminde, aşiret topluluklarının uzun süreli yapılarını devam ettirebilme becerileri, göçebe hayat tarzında iktisadi faaliyetleri, sürekli bir devingenlik ve saldırı tehdidi altında uzun süreli ayakta kalabilme mücadelesini irdelemek, araştırmaya değer görülmüştür. 1862/1863 yıllarından itibaren Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın aşiretin başına geçmesinden sonra devlet merkezi ile ilişkilerini geliştirmesi; Abdülhamid ile kurduğu kişisel yakınlık sonrası etkinliğinin artması ve çevresindeki aşiretlerle ittifaklar kurması hâkimiyet alanını genişletmesini sağlamıştır.

Bu tez önerisi yapıldığı dönemde Milli Aşireti hakkında 2010 yılında yazılmış Naci Tikici'ye ait “*XIX. Yüzyılın İlk Yarısı'nda Aşiret-Devlet İlişkisi: Millî Aşireti Örneği*” isimli Yüksek Lisans Tez çalışması görülmüştür. Söz konusu tez çalışmasının kapsamını Milli Timur Ağa ile başlatmış ve Milli Eyüp Bey ile sonlandırmıştır. Çalışmasında arşiv kaynakları temelli bir yöntem izlemiş ve dönem olarak 18. Yüzyıl sonundan 19. Yüzyılın ilk yarısına kadar geçen zaman aralığını incelemiştir. Kapsamı itibariyle kısa bir dönemi anlatan, Milli Aşireti örneği üzerinden Osmanlı Devleti merkezi ile idari manada yaşanan ilişkilerinin içeriğini ele alan bir konu olmuştur. Milli Aşireti ve Osmanlı Devlet merkezinin tarihsel sürecinin bir bölümünü anlatan bu tez çalışmasının tarih perspektifine ek olarak; bu çalışmamız 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonraki devlet-aşiret ilişkisinin ekonomi-politik perspektifine bir yorum getirmeye çalışmıştır.

Yine Milli Aşireti'ni konu edinmiş bir diğer çalışma, 2017 yılında Mehmet Rezan Ekinci'ye ait “*Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII. - XIX. YY*” adlı çok kapsamlı ve benim tezime de oldukça geniş bir çerçeve sunan bir doktora çalışmasıdır. Kapsamı itibariyle oldukça hacimli, arşiv vesikalarına dayalı, ikincil ve sözlü kaynaklar ile desteklenmiş bir toplumsal tarih araştırmasıdır. Ekinci'nin çalışması iktisadi ilişkilere daha az odaklanmıştır. Bu çalışma ise bir iktisat tarihi tezi olarak aşiret-devlet ilişkisinin ekonomi-politik bağlamıyla iktisadi alanın literatürdeki noksanlığına bir katkı sunacaktır.

Anadolu'nun doğu ve güneydoğusundaki bölge aşiret yapılarına dair yapılan akademik çalışmalarda farklı eğilimler görülmüştür. İlk olarak milliyetçi bir bakış ile Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakan Hamidiye Alayları'nı bozguncu, disiplinsiz ve pek çok vakanın sorumlusu olarak gördükleri aşiretlerin varlığını olumsuzlayan çalışmalardır. Diğer bir eğilim ise, II. Abdülhamid'in toprak kayıpları yaşayan, içerde karmaşa ve dışarıdan işgal tehdidi altındaki İmparatorluğu siyasi ve ekonomik anlamda birarada tutmaya çalışan uygulamalarını olumlayan çalışmalardır. Bunun tam karşısında II. Abdülhamid yönetimini bir istibdat ve baskı rejimi olarak tarifleyen, yine bölgede Hamidiye Alayları'nın uygulamalarının görmezden geldiğini vurgulayan çalışmalar da vardır.

Aşiret literatürünün önemli bir başvuru kaynağı da Martin Van Bruinessen'in *Ağa, Şeyh, Devlet* adlı doktora tezi çalışmasıdır. Bu çalışma 1974-76 yılları arasında İran,

Türkiye ama daha çok Kuzey Irak bölgesindeki aşiretler ile mülakat tarzında yapılmış olan sosyolojik ve antropolojik bir saha çalışmasıdır. Yöntem olarak 19. Yüzyılda bölgeyi gezen seyyahların kaynakları, yabancı yayınlar ve sahada yaptığı mülakatları kullanmıştır. Kitaplaştırılan bu çalışmanın dört ve beşinci bölümlerinde *şeyhlik* kurumu tartışılarak *Kadiri ve Nakşibendi tarikatlarının* toplumsal rolleri incelenmiştir. Bununla beraber *şeyhlik kurumu* ve aşiretler içindeki konumları kapsamlı bir çalışmayı hakettiğinden bu tezin konusu dışında bırakılmıştır. Bu çalışma da genel anlamda tezimiz için önemli bir referans kaynak olmuştur.

Sınır çalışmaları kapsamında bir referans kaynak olarak Nejat Abdulla'nın "*İmparatorluk Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması*" adlı çalışmasında, 19. Yüzyıla ait bilgiler için İngiliz ulusal arşivinde yer alan Foreign Office, Public Record Office kayıtlarını; 20. Yüzyılın başlarında yer alan bilgiler için de Fransız arşiv evraklarını kullanmıştır. Bununla beraber İran, Osmanlı ve az da olsa Şerefname gibi Kürtçe kaynakları içeren ve Arapça yazılmış kaynakları da kullanan arşivsel bir çalışmadır. *Aşiretsel alan* olarak kavramsallaştırdığı bölgenin Osmanlı ve İran Devletleri arasındaki tampon işlevine tarihsel bir arka plan çerçevesi sunmaktadır. Bu yönüyle bir sınır hattının ötesinde bir sınır alanından söz etmek gerektiğini savunur.

Janet Klein'in "*Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*" çalışması, özellikle 19. Yüzyılda toprağın değerinde meydana gelen artış ve toprağın ticarileşmesinin Osmanlı Devleti ve Hamidiye Alayları'nın davranışlarında belirleyici olduğunu vurgular. Hamidiye özelinde yerel güç ilişkilerinin ve kimliklerinin dönüşümü sonrasında dini ve etnik çatışmaların ötesinde başta araziler olmak üzere ekonomik kaynakların ele geçirilmesi motivasyonuna bir gönderme yapmaktadır. Bölgede yaşayan aşiretlerin Hamidiye statüsünü kullanarak Ermeni cemaatine ve aşiretsiz Kürtlere ait toprakları gasp ederek servetlerini artırdıklarını savunur. Bu çalışmasının temel kaynakları; İngiliz devlet arşivi, Fransız dışişleri ve savunma bakanlıkları arşivleri, Osmanlı arşiv evrakı, Kürtçe dergi ve gazetelerdir.

İktisat tarihi alanında ulusal düzeyde yapılan çalışmalarda arşiv kaynaklarının kullanılması, diğer disiplinler ile ilişkisi, konu seçimi, araştırmacıların yönelimi ve varsa

sorunsalların çözümünde uygulanacak yöntemlere dair yapılan bir çalışmada:² İktisat tarihinin çalışma konusunun belirlenmesinde kullanılacak teorilerin, dönemsel anlamda söz konusu koşulları tam karşılayamadığı veya hangisinin kullanılacağına bilinmemesinin yarattığı zorlukların varlığının tespiti önemlidir.³ İktisat tarihinin önemli ve referans kabul gören akademisyenlerinin, bu kapsamlı ölçme ve değerlendirme çalışmasındaki analizleri, tezimiz açısından da mevcut teorik bağlamların noksan kalmasına bir açıklama getirebilmiştir.

Tez konusunun önemini teyit eden bir diğer referans çalışma ise; örnek aşiret ve mekânsal kadimliğine rağmen sadece sosyal, kültürel, politik bağlamlı bir bakış açısıyla araştırmaların yapıldığı, buna karşın daha çok Kürt nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki ekonomik faaliyetler, ilişkiler ve dönüşümler üzerine yapılan araştırmaların yetersizliğini vurgulayan Veli Yadirgi'nin tespitleri de yol gösterici mahiyettedir. Yadirgi'nin birincil hedeflerinden bir tanesi de arşiv kaynaklarının kısmi varlığı ile yabancı ontolojik (Kürtlerin nasıl tanımlandığı gibi), metodolojik (Kürtlerin nasıl çalıştığı) ve epistemolojik (Kürtler hakkında bilginin nasıl üretildiği) sorunların varolan akademik boşluğu tamamlama telaşesine bir girişimdir.⁴ Bu tezin de çıkış amaçlarından bir tanesi tıpkı Osmanlı Devleti gibi stratejik bir konumda olan *aşiretsel bölgeye* dair akademik çalışmaların, nispeten daha sosyal ve siyasi konuları merkeze almasına karşılık iktisat tarihi bağlamıyla *ekonomi-politik* bir çerçeveyi tartışmaktır. Devlet ve aşiret topluluklarının bağımlı ilişkisi, dünya ekonomik sisteminin dönüşümü ve teritoryal değerlendirme, özellikle 19. Yüzyıl dönemi çalışmalarında araştırmacıları farklı inceleme alanlarına yöneltmektedir.

Erken dönemlerde Arap-İslam Devletleri bu aşiretlerin tanınması, nüfuslarının sayımı, vergi kaydına alınmaları, sosyal özellikleri, örf ve adetlerinin öğrenilmesi hususunda *Buldani* denilen coğrafyacıları görevlendirmişlerdir. 19. Yüzyılda ise batılı anlayışın aynı bölgede yaşayan toplulukların sosyo-kültürel ve ekonomik özelliklerine

² Rahmi Deniz Özbay ve Arzu Varlı, "İktisat Tarihi'nde Değer Yaratmak: Danışman, Yöntem ve Hazırlayan Temelinde, Türkiye'de İktisat Tarihi Lisansüstü Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", **Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi**, Cilt: 5 Sayı:1 (2010), ss. 75-110.

³ Özbay ve Varlı, s. 83.

⁴ Veli Yadirgi, **The Political Economy of the Kurds of Turkey From the Ottoman Empire to the Turkish Republic**, Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press, 2017, s. 8.

dair merakları ile misyonerlik faaliyetleri; diğer taraftan Osmanlı'nın sınır komşusu Rus İmparatorluğu'nun bölgeye dair akademik ve sosyo-politik araştırmaları söz konusu olmuştur.⁵ Aşiret toplulukların yaşadıkları bu bölgeye olan ilgi ve yapılan tüm faaliyetler, sonuç itibarıyla mekânın önemine binaen tarih çalışmaları yapan araştırmacılara geniş bir külliyat da bırakmıştır.

Tanzimat sonrası devlet merkezinin aşiretler ile ilişkilerinde ekonomik motivasyonların bu iki gücün politikalarında nasıl etkiler bıraktığını ve ortaya çıkan sonuçların değerlendirilmesine dair bir çalışma planı belirlenmiştir. Bu çalışmanın metodolojisinde; merkez-çevre kuramının uygulanabilirliği/uygulanamazlığı, sınır çalışmaları, yazılı ve sözlü kaynakların nasıl kullanıldığını gösteren yöntemin detayları aşağıdaki başlıklarda görülecektir.

1.1.1. Merkez - Çevre Kuramı ve Sınır Tartışmaları

Çalışmanın, merkez ve çevre bağlamında yöntemsel uyarlaması yapılmaya çalışılsa da yöntemin benzerlik ve farklılıkları konunun özgün karakteri içinde harmanlanmaya çalışılmıştır. Merkezin çevresi, çevrenin merkezi tartışmalarının dışında dönemin sınır kavramı üzerine de yoğunlaşmak gerekmektedir. Bir İmparatorluğun sınırları merkezinin çevreyi bünyesine eklemlemesi ile oluşacaktır. Haliyle “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye” de yekpare ve yekten bütüncül bir yapı olarak ortaya çıkarak gelişmemiştir.⁶ Devlet (İmparatorluk) içerisinde yer alan devingen-geleneksel aşiret topluluklarının, geçirgen ve saydam bir sınır olgusundan kaynaklı, bütününe ne kadar da bir parçası olduğunun değerlendirilmesinin metodolojik zorlukları bulunmaktadır.⁷

⁵ İbrahim bin Muhammed el-İstahri, İbn Hewqel (*Ebü'l-Kâsım Muhammed bin Ali en-Nasibî*), Belazerî ve Mes'ûdî'nin eserleri ile 19. Yüzyılda, Peter Leach, Eugen Prym (1843-1913), Albrecht Bernhard Dorn (Boris Andreevich Dorn-1805-1881), Auguste (Alexandre) Jaba (1801-1894), Ferdinand Justi (1837-1907), Albert Socin (1844-1899), Hugo Makas gibi doğu bilimcilerinin Petersburg Bilimler akademisindeki Kürt toplulukları üzerine yaptıkları çalışmalarda, bölgede yaşayan aşiretler hakkında detaylı veriler sunulmaktadır. Bkz. Mela Mehmedî Bayezîdî, **Adat û Rusûmatname'î Ekradiye**, (Derleme-Çevriyazı: Jan Dost), 2. Baskı: İstanbul, Nûbihar Yayınları, 2012, ss. 11-13. Bayezîdî (1797-1867) bu eseri, 1848-1866 yılları arasında Erzurum'da Rusya konsolosluğu olarak çalışan ve yakın arkadaşı olan Alexandre-Auguste Jaba'nın desteğiyle tamamlayabilmiştir. Jan Dost'un bu çeviri baskısında, sayfa 137'e kadar dipnotlu-açıklayıcı bir bölüm ile sayfa 137-199 arasında ise günümüz Kürtçesi ile daha kolay anlaşılmasını sağlayıcı başka bir bölüm ile tasnifi yapılmıştır.

⁶ İşaya Üşür, “Osmanlı İmparatorluğu Tarih Yazımında Metodolojik Bir Sorun Üzerine Bir Kaç Gözlem ve Düşünce”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 218, (Ankara, 1999), s. 128. (ss.127-134)

⁷ Sait Ebinc, “Doğu Anadolu Düzeninde Aşiret-Cemaat-Devlet (1839-1950)”, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, 2008), s. 7. Osmanlı isminin yanında devletin mi yoksa imparatorluk kavramının mı kullanılması gerektiği tartışmalarında devletin daha çok tercih edildiği görülmüştür. Tezin bundan sonraki

Çünkü her çevrenin kendi mikro merkezi ile iktidar ilişkileri, o toplumun ekli olduğu ana merkezi yapısıyla olan ilişkilerinin düzeyini de belirleyebilmektedir.

Merkez-periferi bağlamında ele alınması hedeflenen bir çalışmanın, merkezi idarenin ve aşiret topluluklarının birbirleriyle olan siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerinin analizini yapmak, “*aynı zamanda iki farklı zamansallıktan, iki farklı hukuktan, iki farklı dilden söz etmek anlamına da gelmektedir.*”⁸ Bu anlamda aşiretsel bölgenin mevcut dönemsel koşullarında kendisini tanımlayan yerel kavramlarını ortaya çıkarıp çalışmaya entegre etmek metodolojik olarak da bir gerekliliktir.

Sosyal bilimcilerin çalıştıkları konularda seçtikleri teorik çerçevelerin diğer disiplinlerden faydalanamamak gibi kısıtları olabilmektedir.⁹ Bu durumda yalnızca tek bir teorik perspektiften bakmanın resmin bütününe yansıtmakta yetersiz olacağı da değerlendirilmektedir.

Osmanlı Devleti’nin 19. Yüzyıl modernleşme çabaları içerisinde kuruluşundan beri yarattığı merkeze bağlı kompleks ve gevşek de olsa bir kurumsal ağı vardı. Avrupa’da modern devletin oluşum sürecinde merkezileşme pratiği, çevredeki birimler ile birçok karşı karşıya gelmeleri yaşayarak uzlaşma yoluna gitmeye çalışmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti’ne eklemlenen yeni topraklardaki yönetim şekillerine fazla müdahale etmemesi, buradaki idari yapılara hukuki statüler vermesi, merkezin çevre ile uzlaşma yolunu tercih etme politikasının bir sonucuydu.¹⁰ Osmanlı’nın bu gevşek bağlar yönetim anlayışı bir merkez ve çevresinden oluşan iki ayrı dünyanın varlığına işaret etmektedir.

Şerif Mardin ise çevrede yaşayan yerel gruplarla teması daha çok olan resmi dini üyelerin taşraya kaymasını, merkezin modernleştirilme dönemindeki laikleşme ve

bölümlerinde *Osmanlı Devleti* şeklinde bir kullanım tercih edilecektir. Ancak bazı durumlarda paragraf bütünlüğünün korunması adına *İmparatorluk* da kullanılacaktır.

⁸ Ebinç, s. 8.

⁹ Özellikle Bağımlılık teorisine atfen yapılan değerlendirmelerde Aktar, liman kentlerinin iktisadi değişimini anlatan makalesinde toplumsal değişim dinamiklerinin oluşturduğu dokunun, toplum üzerindeki etkilerini gösteren dinamikleri göz ardı edilebildiğini vurgular. Bkz. Ayhan Aktar, Şark Ticaret Yıllıklarında “sarı sayfalar”: İstanbul’da meslekler ve iktisadi faaliyetler hakkında bazı gözlemler, 1868-1938, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 76, İstanbul, Bahar 1998, s. 116.

¹⁰ Merkez-Çevre ilişkileri bağlamında batıya özgü bir modelin Osmanlı ve Türkiye toplumuna uyarlanması hakkında yaptığı çalışma için bkz. Şerif Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset - Makaleler 1**. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder (drl.), 13. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 39.

ötekileştirme politikalarına bağlamaktadır. Osmanlı'nın ekonomi üzerinde bir denetim mekanizması kurma girişimleri temel kaygısıydı ve siyasal bir tutum olarak bu, ikilikteki ayrışmayı belirlemekteydi. Ayrıca Tanzimat sonrasında müsaderecinin mahkeme kararı olmadan yapılamaması, merkezde yer alan resmi görevlilerin vergi yükümlülüklerinin olmaması ve servet biriktirme avantajları; iktisadi alanın zengin tüccarlarından da önde olmalarını sağlıyordu.¹¹

Osmanlı merkezinin kurmuş olduğu sistemde bürokrasi katı hiyerarşik bir yapıdaydı. Bu yönüyle merkez insanı, kentlerin sağlamış olduğu kültürel, politik ve ekonomik birikimden fazlasıyla yararlanabiliyorken; çevrede varolan göçebe veya yerleşik birimlerin dağınık olmasının yarattığı dezavantaj, merkezi sisteme geçişleri sınırlayıcı bir ayrımı görünür kılıyordu.¹² Ancak Osmanlı ve aşiretler özellikle 19. Yüzyılda dünyadaki yeni siyasal modellere göre kendilerini uyumlayarak bu çerçevede birbirlerine karşı yeni pozisyonlar alabiliyordu.

19. Yüzyıl modernleşme paradigmasıyla uyumlu bir şekilde gelişen yeni ekonomik ilişkiler çevredeki yerel birimlerin de vizyonunu etkilemiştir. Sistemin *pazar* anlayışı piyasa mallarının çevreye daha çok girmesiyle çevrenin ileri gelenlerini ortak bir çıkar paydasında tekleştirirken, diğer tarafta devletin de çevreye sızmasını kolaylaştırmıştır. Çevredeki faktörlerin merkezle gerilimli ilişkisinde yeni bir aşamaya geçilmiş ve bu içiçelik durumunda yerelin üst birimlerini, alt birimler ile devlet arasında etkin bir konuma getirmiştir. Çevrede merkezi temsilen bulunan memurların yerel iktidar unsurları ile olan çıkar ilişkileri sözkonusu merkez-çevre modellemesinde ara bir katmanı ortaya çıkarmaktaydı.¹³ Çevrede bulunan “*yerel güçlerin içinde yaşadıkları toplumun kendi merkezlerinin varlığını*”¹⁴ ana merkezi yapıya kabul ettirmesi ve kendisiyle kurduğu ilişki becerisindeki farklılık, teorik anlamda merkezin çevreyi

¹¹ Dini kurumların yereldeki etkileşim ağı, merkez ile çevre arasındaki iletişimin/bağın temel dayanağıydı. Bkz. Mardin, ss. 40, 46; Tuncay Ögün, “Müsâdere”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 32, İstanbul, 2006, ss. 67-68.

¹² Mardin, s. 43.

¹³ 19. Yüzyıl boyunca Osmanlı idari sisteminde yapılan değişikliklerle (1864 -1871 Vilayet Nizamnameleri vb.), yerel eşraf nispeten merkezi yönetim sistemi ağına eklenmişti. Bkz. Mardin, ss. 52-53.

¹⁴ Merkez ve Çevre kavramlarını ortaya atan Shils, “*Toplumun bir merkezi olduğunu ve toplumsal yapılarda merkezi bir bölgenin var olduğunu*” belirtir. Bkz. Edward Shils, “**Centre and periphery**”, in **The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi**, London: Routledge and Kegan Paul, 1961, s. 117.

sömürme/sönümletme kurgusuna tam olarak denk düşmemekte, bu ilişkide ikili bir yarar görülmektedir.

Tarihi olayları anlamlandırmada kullanılan kavramların yerli yerine oturmasını sağlayan teorilerin önemli başvuru metinleri olmasının yanında, dönemsel olarak değişebilen olgulara uyarlanamayacağı da aşîkârdır. 19. Yüzyılın sonuna doğru merkez-çevre dikotomisinde merkez, devletin zor aygıtlarına sahip olmasının verdiği üstünlük ile ekonomik ve politik alanlardaki hâkimiyetini *kültür üstünlüğü* hakkıyla da çevreye hissettiriyordu. Merkezin bu örgütlülüğüne karşılık çevre daha dağınık ve kendine has bir vizyon oluşturmaya çalışmıştır. Şerif Mardin'in bu modele dair bir tespiti göre, çevre bu kültür havuzunun sadece dini öğretim kurumlarından faydalanabilmekteydi. Oysaki Osmanlı Devlet merkezi 1892 yılında çevredeki Arap-Arnavut-Kürt aşîretlerinin çocuklarının kamuda memur vb. olmalarını sağlayacak modern eğitimin verildiği bir *Aşîret Mektebi* (merkez açısından sadakati artırıcı-stratejik hedefleri olan bir proje) açmıştır. Bu yönüyle teorik belirlenimlerin zaman-mekân bağlamıyla da uyuşmadığı örnekler görebilmekteyiz.¹⁵

Osmanlı kurumlarını araştıran ve merkez-çevre modelini inceleyenlerin gözden kaçırdığı bir detay olarak esnek bir yönetim anlayışının topluma yansması hakkında Akyol'un şu değerlendirmesi; "*Merkez-Çevre modelinin ve tamamen bu modele sadık kalınarak Osmanlı-Türkiye siyasal yaşamının incelenmesine yönelik olarak yapılan akademik çalışmaların en sorunlu yanlarından bir diğeri de önceden bazı bilgileri, değişmez veri olarak kabul etmeleridir.*"¹⁶ Osmanlı tarih yazımındaki sorunlu bakışı göstermektedir.

Suavi Aydın, merkez-çevre modellemesinin Osmanlı Devleti'ndeki kurgusunu bir ilişkilendirme veya çatışmadan ziyade sınırlar içinde mevcut bulunan pekçok merkezin devlet otoritesiyle hukuki ve politik temelde buluşmasına gönderme yapar. Bu bağlamda çevre örgütlenmeleri kendi hâkimiyet alanlarını kapsayan bir ekonomik organizasyon olarak hem kendileri hem de devlet merkezi için yeterli derecede yükümlülüklerini yerine

¹⁵ Mardin, s. 43; Aşîret Mektebi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. 6. Bölümde 6.2.3. altbaşlığında; Bkz. Ender Akyol, "Merkez Çevre İlişkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Siyasal Hayat*, Ahmet Karadağ (drl.), Ankara: Orion Kitabevi, Şubat 2013, s. 416.

¹⁶ Akyol, s. 419.

getirdikleri anlaşılmaktadır.¹⁷ Bu modellemeye dair değerlendirmelerden çıkan sonuçlara göre merkez-çevre kurgusunun, Osmanlı yönetim anlayışının “pragmatist”, esnek ve *toplum yapısının çok kültürlü-çok yapıli özellikleri* nedeniyle birebir yansıtamayacağı yönündedir.

Bruinessen de merkez-çevre ilişkisinde toplumsal mobilitayı bir *sarkaç hareketine* benzetmektedir. Devlet merkezi güçlü olduğu dönemde, bölge aşiretleri merkezin denetiminde olup mali-askeri yükümlüklerini sorunsuzca yerine getiriyordu. Ne var ki bunun tersi durumda aşiret toplulukları bağılılıklarını sürdürüyorlarsa da askeri-mali gerekliliklerden kaçınıbiliyordu.¹⁸ Hatta siyasi atmosfere göre aşiret liderlerinin güçlü oldukları dönemlerde bağımsızlık talepleri bile ortaya çıkabiliyordu.

Aşiretler, Hamidiye Alayları’na katılımları sonrası elde ettikleri resmi askeri/zor yetkiyi kullanarak bölgedeki ekonomik kaynaklara el koyabiliyordu. Buna karşın Osmanlı, merkezileşme politikalarının ağırlığını hissettirdiği zamanlarda aşiretlerin gelirlerine de ortak olmuş oluyordu.¹⁹ Devlet kendi merkezini güçlendirmek, çevredeki yerel güçler de kendi merkezlerindeki hâkimiyet alanlarını korumak üzere konumlanmaktaydı.

Osmanlı’nın bölgedeki toprakları ele geçirmesinden önce/sırasında ve 19. Yüzyıla kadar geçen süreçte, bu *aşiretsel alanın* kendi merkez ve çevre sınırları yine coğrafi karakterinin yarattığı zorunluluk üzerinden şekillenmiştir. Kültürel yakınlık içerisindeki aşiretlerin demografik dağılımı daha çok bu *alanın* sınırlarına kaymış ve merkez alanda daha seyrek bir nüfus kalmıştır. Sınırlarında kalan birikimden rekabet içindeki küçük iktidar merkezleri türemiştir. Bu *aşiretsel alanın* etrafında kalan büyük kültürlerin (Osmanlı, Safevi, Arap) kesişimindeki aşiretler ile ilişkileri sosyal, kültürel, politik ve ekonomik birçok değerin karşılıklı transferine de aracılık etmiştir.²⁰ Bu realite

¹⁷ Suavi Aydın, “Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerinden Düşünceler”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:105, 2006, s. 82. Aktaran: Akyol, s. 421.

¹⁸ Martin Van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 203.

¹⁹ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 291.

²⁰ Nejat Abdulla, **İmparatorluk Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması**, Mustafa Aslan (çev.), İstanbul: Avesta Yayınları, 1. Baskı, 2010, ss. 40-41.

aynı zamanda sınırları askeri müdahalelere açık ve işgallere karşı korunaksız da bırakabiliyordu.

Sınır tartışmalarının önemli olmasının nedenlerinden biri de; bu *aşiretsel alanın* Osmanlı Devleti ve İran Devleti arasındaki bölgede tampon görevi görmesidir. Devletler açısından bu sahada süren çatışmalar ve savaşların temel motivasyonu ise; bölgenin ekonomik zenginlikleri ile insan kaynağını kontrol etmektir. Aşiretler de bu duruma göre kendilerini konumlandırarak tarihi süreçte dönem dönem güçlendikleri anda iki tarafın merkezi iktidarlarına karşı isyan etmişlerdir. 16./17. Yüzyılda belirlenen bu *sınır alanında* izlenen politika, bölgedeki bazı aşiretlerin büyümesi veya küçülmesinde önemli bir etken olmuştur.²¹ Bölgenin dinamik yapısının aşiretlerin etki kapasitelerini değiştirdiği anlaşılmaktadır. Bu çatışma ortamından aşiretlere verilen önem üzerinden bazı aşiretler daha çok ön plana çıkmaya, bazıları sönümlenmeye, bazıları da güçlü aşiretlere eklenilerek varlığını devam ettirmeye başlamıştır.

Anadolu ve Mezopotamya toprakları gerek sosyal dokusu gerekse ekonomik kaynakları ile tarih boyunca ilgi çekici bir bölge olmuştur. Bu bağlamda coğrafya için “*her şeyden önce, savaş yapmaya yarar*” diyen Lacoste, coğrafyayı sadece çatışmaların yaşanacağı bir alan olarak tahayyül etmemekte, aynı zamanda devletin bölgede yaşayanlar üzerindeki otoritesini daha iyi denetlemek için mevcut alanı da düzenlemeye yarayan bir araç olarak tanımlar.²² Bu engebeli ve dağlık coğrafyanın **sınır** uçlarında yaşayan toplulukların sadakatini artırmanın, kontrol etme/denetleme çabasının merkez açısından ekonomi-politik bir motivasyonu vardı. Çünkü aşiret topluluklarının devingen hayat tarzına rağmen savaş zamanı var olan beşeri gücü ile hayvan kaynaklarının niceliği, niteliği ve göç güzergâhlarının kullanımı gibi ekonomik güçleri, hükümdarlığı altında oldukları devletler için önemli özelliklerdi.

Bir aşiretin mekânsal sınırları söz konusu olduğunda bu aşiret veya klanların belirgin bir sınırlarının olmadığı görülmektedir. Bu yapıların çekirdeğini merkezi

²¹ Özellikle 1639 Kasr-ı Şirin (Zohab) Antlaşması bir sınır hattından çok, bir sınır alanını belirlemiştir. Abdulla, bölgede bulunan göçebe ve dinamik aşiret mobilitesinden dolayı sınırın, coğrafi bir referans hattından çok, bu aşiretlerin sadakatine göre bir *sınır alanına* benzediğini vurgulamaktadır. Detay için bkz. Abdulla, ss. 157-177.

²² Yves Lacoste, **Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar**, Selim Sezer (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, 2014, s. 50.

sülaleler oluşturmaktadır. Ancak *kavramlar* başlığında bahsedileceği gibi aşiretlerde bağıllık kan bağından ziyade politik sadakatle ölçülmektedir. Buna istinaden merkezi sülaleden daha çok aşiretle uyum içerisinde olabilecek başka sülaleler olabilmektedir.²³ Bağlı sülaleler aşiretin güç ilişkilerinden faydalanmak suretiyle de kendilerine bir koruma alanı yaratmaya çalışmışlardır.

Milli Aşireti özelinde bakıldığında yaşadığı mekânın sınırlarının genişliği ve saydamlığı, merkezin vergi tahsilat işlemlerinde bazı karışıklıklara neden olmaktaydı. Göçebe unsurların sürekli hareketliliği ve yer değiştirmeleri vergi memurlarının güzergâhına denk geldiğinde vergi konusu ağnamın kime ait olduğunun tespiti zorlaşmaktaydı. Milli Aşireti'nin hâkimiyet sınırlarında yer alan bağlı kabile ve gruplar hem Osmanlı merkezine doğrudan muhataplıktan ve vergi yükümlülüğünden kaçmak hem de güvenli bir çatı altında bulunma motivasyonu ile Milli Aşiret Birliği'ne eklemlenmeye çalışıyorlardı. Örnek bir arşiv vesikasında, Milli Aşireti'ne ait bir arazide koyunlarının sayımı yapılan Milli Beggare Kabilesi'nin Milli Aşireti'yle bir bağının olmadığı ve Tekalif-i Emiriyye'de bu ayrıma dikkat edilmesi hususu belirtilmiştir.²⁴ Anlaşılan o ki Milli Aşireti'nin gevşek vergi yükümlülüklerinden faydalanmak isteyen aşirete bağlı alt aşiret birimleri, sınırların gevşekliğine rağmen zaman zaman kayıtlardan/sayımlardan kurtulamamışlardır.

Söz konusu küçük aşiret birimlerinin, farklı sebeplerle de olsa, devletin iktidar merkezine değil de en yakın alanında yer alan güçlü bir aşiret merkezine sığınması, merkez çevre modellemesinin mikro iktidar merkezlerine ilişkin eksik kurgusuna bir örnektir. Merkezi oluşturan modernleşme hedefli siyasi elitler zümresi ile taşradaki halk tabakaları ayırımındaki düalizmi aşamamıştır. Ara katmanlarda yer alan aşiret gibi toplulukların rolleri ve yarattıkları merkezi alanlar modelin açıklayamadığı olgulardır.

²³ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 94; Rich, Caf aşiretinin on iki kolu olduğunu ancak gerçek Caf ailelerinin 600 tane olduğunu ve bunların korumasında ise binlerce aileden oluşan başka grupların olduğunu belirtir. Bkz. Claudius James Rich, *Narrative of a Residence in Koordistan*, Volume:1, London: James Duncan, 1836, s. 280; Bununla beraber Arapça konuşan aşiretlerden Mahallemlerin çölde değil de dağlarda yaşıyor olması da kan bağından bağımsız olarak kendilerini güvende hissettikleri alanlarda kalmayı tercih ettiklerini göstermektedir. Bkz. Martin Van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik*, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 69.

²⁴ “Zor ve Rasûlayn ağnamı tahkikat-ı memuriyet-i alisine, 14 Nisan 315 tarih ve sekiz numaralı tahrirat-ı behiyyeleri... cı kapıda müracaat olundukta Milli Bekare (Beggare) ibadî namıyla bir kafile kayde zaferyab edilmesi ve hatta Rasûlayn kazası dâhilinde Milli Aşiretiyle Zor ve Rasûlayn Bekare ve...” Bkz. BOA, **DH.TMIK.M**, 74/6-4, 03/R/1317 (11.08.1899).

Sonuç olarak bu çalışmanın planlaması aşamasında merkez-çevre teorisi değerlendirildiğinde; devlet-aşiret ilişkisinin ekonomi-politik bir analizi için bütüncül bir bakış açısı sunamamaktadır. Ancak Osmanlı Devleti hükümeti ile aşiret gruplarının tanımlanmasında sadece *kavramsal uygunluğu nedeniyle “merkez ile çevre” terimlerinin kullanılması* tercih edilecektir.

1.1.2. Yazılı Kaynaklar

Osmanlı iktisadi ve sosyal tarih çalışmalarında merkezi yönetim ile bağlı yerel unsurların karşılıklı ilişkilerini açıklamak üzere yapılan araştırmalarda daha çok devletin arşiv vesikalarından yararlanıldığı görülmektedir. Dönemine göre tahrir, mühimme, ahkâm, temettuat defterleri ile şeriiye sicilleri gibi arşiv kaynaklarını; vakâyinameler (kronikler), seyahatnameler, otobiyografiler ile yabancı konsoloslukların raporları da destekleyebilmektedir.²⁵ Kroniklerin de geniş anlamda aşiretlerin göçebelik ve sonrası yaşam formlarına doğrudan değinmeden, gündelik hayatı es geçtikleri ve aşiretsel yapıları daha çok sürekli isyan eden, “eşkıyalık” yapan, düzen bozan unsurlar olarak yansıttıkları görülmektedir.²⁶

Çalışmada kullanılan Osmanlı arşiv evraklarından **Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)**, “*Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 24 Şaban 1277/5 Mayıs 1861 tarihli nizamnâmede belirtildiği gibi Bâb-ı Âlî teşkilatı içindeki dairelerle, taşra teşkilatının merkezî idareyle yaptığı yazışmaların yönetildiği bürokratik bir merkezdir. Bâb-ı Âlî Evrak Odası Defterleri, Sadâret’in Saray, nezâretler ve taşradaki resmî ve sivil şahıslarla yaptığı yazışmaların hülâsa ve aynen kayıtlarını ihtiva eder.*”²⁷ tezde kullanılan bu fonun taşra ile merkez arasında yapılan yazışmalarda Milli Aşireti’ni en çok kapsayan tasnif olduğu tespit edilmiştir.

Arşiv evrakının önemli bir tasnifi olan *Muallim Cevdet Tasnifi (C.DH, C.ML.)* belgelerinde dâhiliye, maliye gibi tasniflerde Milli Aşireti’ni kapsayan belgeler

²⁵ İlhan Şahin, **Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006, s. 15.

²⁶ Paul Wittek, “Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin Rolü”, Ercümen Kuran (çev.), **Tarih Dergisi**, Cilt:13, Sayı: 17-18, (İstanbul, 1963), s. 265; Bu bakış açısını destekleyen nedenlerin şehirlerde yaşayan tarihçilerin kırsal alanı düşük görmeleri olabilir. Ancak devletin yönetici kadrosuna büyük vergi geliri elde ettiği göçebe gruplarından bazılarının gelirlerinin hâs olarak tahsis edilerek aynı anda bu topluluklara siyasi bir kalkan oldukları da görülebilmektedir. Bkz. Şahin, **Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler**, s. 16.

²⁷ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Yayın Nu: 108, 3. Baskı, İstanbul, 2010, s.184.

kullanılmıştır. Bir başka arşiv evrakı *Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi* (**DH. MKT.**) tasnifinde yer alan, özellikle 1890 yılları sonrası Milli Aşireti'ne ait tezkire ve dilekçeleri bulunduran bir birimdir. Dahiliye nezaretinin bir diğer özel kataloğunda yer alan *Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu* (**DH.TMİK.M**) tasnifinde kurulan komisyonun Milli Aşireti'nin Şammar, Aneze, Karakeçi ve diğer çevre aşiretleri ile olan çatışmalarını, barışmalarını ve iskanlarını kapsayan yazışmaları ihtiva etmektedir.

Yıldız Perakende - Askerî Maruzat Evrakı (**Y.PRK.ASK.**) II. Abdülhamid yönetim merkezi olarak kullanmaya başladığı Yıldız Sarayı ile askeri makamlar arasındaki yazışmaları; Milli Aşireti ve diğer aşiretler arasındaki çatışmalarını saraya rapor eden yereldeki askeri birimlerin yazışmalarını kapsamaktadır. Ayrıca *Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı* (**Y.A.HUS**) bu evraklar saraya özel olarak takdim edilen özel gündemleri olan raporlardır. Milli Aşireti İbrahim Paşa'nın son dönemlerini baskı altına almaya çalışan birimlerin raporlarına bu tasnifte ulaşılmıştır.

Padişah iradeleri kısmında İrade Meclis-i Vala (**İ.MVL**) fonunda iskân edilen aşiretlere sağlanan teşvikler ve emirnameler hakkında bilgi veren tasniflerdir. İrade Taltifat (**İ. TAL**) tasnifinde Milli Aşireti ileri gelenlerine verilen nişan ve ödüllere dair evraklardan faydalanılmıştır. Hatt-ı Hümayun Tasnifinde (**HAT**), 18. Yüzyıl sonu ve 19. Yüzyılın tamamını kapsayan pek çok evrak bulunmaktadır. Ayrıca 18. Yüzyılı kapsayan **Divan-ı Hümayun Sicilleri, Diyarbekir Ahkâm Defterleri** transkripsiyon çalışması da Milli Aşireti'nin faaliyetlerini tespit etmede önemli kaynaklar olmuştur.

Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri (DŞS), Âmid Mahkemesi'ne ait 18. Yüzyıl kayıtlarından Milli Aşireti'nin yerleşim ve hareket alanları tespit edilebilmektedir. Yine başka bir başvuru kaynağı olarak **Diyarbakır Salnameleri**, 19. Yüzyılın ikinci yarısı ve 20. Yüzyılın başlarında bölgenin iktisadi, sosyal ve idari yapısına dair istatistiki veriler içeren ve iktisat tarihi alanında sunulacak verileri destekleyen kayıtlardır.

İngiliz arşiv evrakının çalışmaya dâhil edilmesi karşılaştırmalı analizler için önem arzettiğinden **House of Commons Parliamentary Papers** arşivi İngiliz konsolosluk raporlarına erişimi sağlamaktadır. Osmanlı'da ve aşiret bölgesinde görev yapmış konsolosların bölgedeki idari, toplumsal ve siyasal hayatı, ticareti, aşiretlerin ve

Gayrimüslim toplulukların durumunu bildiren yazışmaları çalışmaya farklı perspektiflerden bakmayı olanaklı kılmıştır.

Çalışmanın örneklem bölgesinin tarihini anlatan yazılı kaynakların yetersizliği, resmi arşiv belgeleri haricinde var olan az sayıdaki yazılı eserin, karşılaştırmalı bilimsel araştırma metodolojisi açısından önemini artırmaktadır. 13. ve 17. Yüzyılları arasında Bitlis'te hüküm sürmüş Şerefhaniler özelinde Kürt tarihini ve toplumsal katmanlarını detaylı bir birikimle *Şerefname'de* yazılı olarak kayda alan Şerefhan Bitlisi (Şerefhanê Bedlîsî); bir yönüyle Osmanlılar'da dirayetli bir Kürt tasavvurunu oluşturmak ve sahip oldukları devlet tecrübesi hakkında bilgi aktarmayı amaç edinmiştir.²⁸ Bu otobiyografik eser, merkezi tarih anlatımını yansıtan vesikaların alternatifi ve/veya destekleyicisi olabilir.

Çalışılan dönemin tarihi arka planı işlenirken yerel dinamiklerin sosyo-politik fotoğrafını farklı açılardan ele alabilmek, yeni yöntemsel girişimlere de katkı sunmak anlamına gelebilir. Aşiret üstü bir yapı olarak emirliklerin belli dönemlerde stratejik önemleri ve buna binaen bu yapıların bütüncül özelliklerini gösterir bir eserin, kendi liderleri tarafından kayda alınması, alternatif tarih yazımı açısından oldukça değerlidir. Şerefname, merkez dışı toplulukların (aşiretlerin) ekonomik, sosyal, kültürel ve politik davranışlarını içerden bir deneyimle yansıtabilmekte; diğer taraftan merkezin de aşiretlerin bu davranışlarını dışarıdan bir bakış açısıyla değerlendirmesine imkân tanımaktadır. Bu yönüyle Şerefname gibi detaylı bir eser özel bir referans-kaynak olabilecek potansiyeledir.

Anadolu ve Mezopotamya'ya seyahat eden yabancı seyyahların, görevlilerin çalışma mantalitesinde her ne kadar şarkiyatçı bir bakış olsa da aktarımları için bütüncül bir yok sayma tavrına da gidilmemelidir. Nihayetinde yararlanılan **seyahatname** yazılarında Araplara, Türkmenlere, Kürtlere ve toplumsal yaşam formları olan aşiret yapılarına dair birçok kültürel eserin, bilgi, belge ve yazılı dökümanın kayıt altına

²⁸ Şerefhan yazdığı yapıt için şunu söylemiştir: “1005 yılının Zilhicce ayının sonuna (Ağustos 1597) rastlayan bugün itibariyle, Yüce Hakan, Ebu'l-Muzaffer Sultan III. Muhammed Han'ın (Allah onu zamanın ve olayların afetlerinden korusun) devleti ve bereketi sayesinde, bu fakir (Şerefhan) varisi olduğu Vilayetini yönetmektedir.” Bkz. Şerefhan Bitlisi, *Şerefname* (1. Cilt) **Kürt Tarihi**, Abdullah Yegin (Farsça'dan çev.), İstanbul: Nûbihar Yayınları, 3. Baskı, 2015, s. 26.

alınmasında katkıları olmuştur.²⁹ Buna rağmen bu çalışmaların pek çoğu şarkiyatçı analiz çevreğinde değerlendirilmektedir.

Genel anlamda Osmanlı arşiv kayıtlarında bazı boşlukların bulunduğu kabul gören bir realitedir. Belgeye dayalı çalışmaların önemi olmakla beraber, belli bir aşamaya geldikten sonra tek amacın metinlerin çözümlenmesi olamayacağı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu durum tarihyazımındaki diğer yöntemlerin devre dışı bırakılmasına neden olacağından yapılacak çalışmaların kalitesine de olumsuz etkiye bulunacaktır.³⁰ Bu bağlamda arşiv belgeleri yönelimli çalışmalarda transkripsiyon kısmı kadar metinlerin analiz edilerek yorumlanması, yapılacak işin akademik değerini de artıracaktır.

Sonuç olarak arşiv kaynakları ile yapılan çalışmalarda belgelerin fazlalığı zaman zaman ayıklama yapmayı gerektirmektedir. Ancak “*kaynak mayınlama*” olarak tabir edilen ve verilerin bağlamından kopartılarak analiz edilmesi de yanlış sonuçlara götürecektir.³¹ Bu yüzden araştırmacının seçeceği konu ile belgelerinin birbirinin tamamlayıcısı olmasına özen gösterilmelidir.

1.1.3. Sözlü Kaynaklar

Etnografik çalışmalar; yazılı belgeler, anıtlar gibi maddi nesneler ve sözlü geleneklerin incelenmesi yöntemleri ile yapılmaktadır. Gökalp’e göre, aşiret çalışmalarında yazılı, görsel materyaller olmadığından aşiretlerin sosyo-kültürel ve ekonomik birikimlerine dair verilere sözlü aktarımlar sayesinde ulaşılabilmektedir.³² Sözlü gelenek, aşiret topluluklarının törenlerini, ayinlerini ve şölenlerinde yaşanan olayları aktarması nedeniyle tarihe dayalı çalışmalarda metodolojik olarak eksik olan bir boşluğu da dolduran kaynaklar olmuşlardır. “*Sözlü tarih, daha çok bir malzeme toplama yöntemi, bugünü daha iyi anlayabilmek ve geleceği yönlendirebilmek için, geçmiş*

²⁹ Layard, Jaba, Averyanov, Edmonds, Soane, Noel, Nikitin, Minorsky, Lescot, Wigramlar, Bruinessen, Rich, Millingen, Sykes, Barth, Rondot, Leach gibi yazarlara ait birçok çalışmanın tetkik edildiği bir kaynak için bkz. Nuri Fırat, *Aşiret ve İsyan, Batı’nın Kürt Algısı*, İstanbul: Avesta Yayınları, 1. Baskı, 2015, s. 16.

³⁰ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, 3. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 2010, s. 41.

³¹ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Özden Arıkan (çev.), 4. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 2011, s. 57.

³² Gökalp, Etnografya müzelerini, tarih müzelerinin bir tamamlayıcısı olarak görmektedir. Türkiye’de Etnografik kurumların oluşturulması gerekliliği konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Sözlü edebiyatın; peri masalları, türküler, bilmece ve atasözlerinin bir toplumun hafızası olduğunu belirtir. Bkz. Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* (bundan sonra KAHST), İstanbul: Bilgeöğüz Yayınları, 2013, ss. 13-19.

anlamlandırma sürecine yapılan bir katkıdır."³³ diye savunan Stephen Caunce, sözlü tarihe, tarihin yazımında anlatıyı güçlendiren bir kaynak olarak bakmaktadır.

Özellikle 20. Yüzyılın ortalarından itibaren sözlü tarih çalışmalarına olan ilgi artmıştır. Toplumsal olaylara dair sosyal, kültürel, ekonomik çalışmalar, araştırmalar ve projelerde yeni bir yöntem olarak uygulanan sözlü tarihin tanımı şöyle yapılmaktadır: *"...belli bir olay veya döneme ilişkin kişisel tanıklık ve/veya yaşantıların kaydedilerek derlenmesi yoluyla toplumların tarihlerini dinamik bir ekseninde -eleştirel bir gözle- yeniden kurmalarına katkıda bulunmaktadır..."*³⁴ bu yöntem yazılı belgelerin belirleyemediği bilgilere ulaşmayı sağlayarak, kişilerin anılarını, ilmi esaslara uygun olacak şekilde tarih yazımında ön plana çıkarmaktadır.

Aşiretlerin gelenekleri ve yaşam tarzları hakkında, bu yapı içerisinde ayrıcalıklı konumları her zaman korunmuş olan ihtiyarların, ariflerin ve din âlimlerinin görüşleri, araştırmacılara yol gösterici olabilmektedir.³⁵ Sözlü aktarımlarda her aşiretin öznel ve kapalı örgütlenmesinden kaynaklı farklı bir davranış biçimi olduğundan araştırma konusu aşiretin bireylerinden bilgi alınması öncelikli olmalıdır.

Aşiret tarihi yazımında yazılı kaynak transferinin kısıtlı olmasının, haliyle akademik çalışmaların da yeterli sayıda yapılamamasında bir etken olduğu görülmektedir. Buna mukabil aşiret yapılarına dair yapılan çalışmalarda bu toplulukların yaşadıkları alanın yerleşiklerinin tarihten gelen bir birikimle yaptıkları araştırmaların literatüre katkısı da yadsınmamalıdır. Aşiret kültürünün sonraki nesillere aktarımı sözlü anlatım ve geleneksel aşiret şarkıları, türküleri, ağıtları (klamlar) sayesinde olmuştur.³⁶ Sözlü kaynaklar yöntemsel olarak da daha çok aşiret gibi toplulukların *aşağıdan ve*

³³ Stephen Caunce, **Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi**, Bilmez Bülent Can-Alper Yalçinkaya (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Nisan 2001, s. 11.

³⁴ Sözlü tarih nedir? Bkz. <https://www.tarihvakfi.org.tr/proje/sozlu-tarih-nedir/40/sozlu-tarih-nedir/82>, (13.03.2020).

³⁵ Gökalp, KAHST, ss. 18-19. *Arif/Arife*: Bilge kişi, aşiretlerde ihtilafları çözümleme yetkisi olan kişi; Arifler, aşiretler arasında kendilerine akıl danışma, görüş alma, sorunlara çözüm bulma konusunda yetkin, halka açık evleri (Mal'a arifa) olan aileler olarak görev yapan kişilerdir. Bkz. İbrahim Bozkurt, **Aşiretler Tarihi**, Kitap Matbaası, İstanbul, s. 47, 83.

³⁶ Aşiret topluluklarında yaşanan savaş, aşk, yiğitlik, liderlerin karakterleri, göçler, sürgünler vb. olguların hikâyeleri sözlü anlatım ile aktarılmaktadır. Bkz. Bozkurt, *Aşiretler Tarihi*, s. 21; İ. Şahin de destanlar, efsaneler, masallar, halk hikâyeleri, hatıralar, ağıtlar, maniler, türküler, atasözleri ve menkıbelerin yazılı dilin yaygın olmadığı dönemlerde sözlü olarak bir tür tarih kaynağı olarak işlev gördüğünü belirtmektedir. Ayrıca sadece Anadolu'da değil Asya merkezli topluluklar arasında da sözlü anlatımın (Kırgızların Manas Destanı) önemli olduğunu vurgular. Bkz. Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, s. 16.

*içeriden tarihini*³⁷ yansıtip, arşiv belgelerine dayalı tarihçilik yazınına karşı kendi penceresinden bir bakış açısını göstererek olguları karşılaştırmayı, tamamlamayı veya onlara itirazını ortaya koymaktadır.

Kürt toplumunun bireysel ve kolektif yazılı anlatısının yetersiz olması, özellikle 19. Yüzyıldan itibaren bir çeşit halk ozanlığı olan *dengbêjlik* denilen bir sözlü aktarım mekanizmasını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamıyla anlatıların içeriğinin daha eskileri aktardığı ve geleneğin taşıyıcılığında yazılı tarihe katkı veren dengbêjlik kurumunun önemli bir boşluğu doldurduğu anlaşılmaktadır.³⁸ Milli Aşireti'nin Timur Paşa döneminin askeri kahramanlarından Şarkıyanlı Dewrêşê Evdî ve Zor Timur Paşa'nın kızı Edûlê'nin aşkını anlatan türküsü (*kilamî*); aşiret topluluklarının yaşam biçimlerini, maddi-manevi sosyo-kültürel hayatlarını, güvenlik ve politik tutumlarını yansıtmaktadır. Bunları seslendiren dengbêjler, yapılan bilimsel araştırmalarda yazılı arşiv kaynaklarının eksik taraflarını tamamlamakta ve bu yapılar hakkında araştırmacılara farklı bir çerçeveden bilgiler sunmaktadır.³⁹

Aşiretlere dair yazılı ve sözlü kaynakların dışında aşiretlerin içinden gelen kişilerin bireysel düzeyde araştırmaları, çalışmaları bu yapıların sosyo-kültürel ve ekonomik hayatlarını daha iyi değerlendirmeye yardımcı olmaktadır. İbrahim Bozkurt'un "*Aşiretler Tarihi*" ve Eyüp Kıran'ın "*Kürd Milan Aşireti Konfederasyonu*" çalışmaları her ne kadar çok az arşiv vesikasını bulundursa da; ikincil kaynaklar düzeyinde güçlü ve sıradan insanların tarihini anlatan, yetiştikleri aşiret ortamından deneyimlerini paylaştıkları bir aşağıdan tarih yöntemini kullanmışlardır.

Çalışmada bu kaynaklar dışında Milli Aşireti'nin yaylak olarak kullandığı *Karacadağ*, kışlak olarak kullandığı *Milli Berriyesi* ve *Viranşehir*, *Mardin* ile *Diyarbakır*'da saha çalışması yapılmıştır. Milli Aşireti'ne bağlı alt aşiret gruplarının ileri

³⁷ Faroqhi, s. 42.

³⁸ *Dengbêj*: (دانگبێژ) Deng, ses; bêj ise söyleyen manasında olup 'ses söyleyen', 'masal anlatan' anlamlarına gelmektedir. Bkz. Fırat Taş, "Dengbêjlik Geleneği ve Dönüşümler", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, 2015), s. 15.

³⁹ Eyüp Kıran, *Dengbêj Baqî Xidir (Baki Hıdır)* ve *Dengbêj Mahmê Hesê'den* dinlediklerini ve ek araştırmaları sonucunda Dewrêşê Evdî adlı yazılı bir çalışma ortaya koymuştur. Bkz. Eyüp Kıran, **Dewrêşê Evdî**, İstanbul: Elma Yayınları, Mayıs 2003, s. 9; Ayrıca yine Baqî Xidir'dan dinleyip yazıya aktaran için bkz. Ronî War, **Dewrêş ile Edûlê**, 2. Baskı, Diyarbakır: Ava Yayınları, 2017.

gelenleri ile mülakatlar yapılmış ve tezin ilgili bölümlerine bu bilgiler dâhil edilerek kaynak çeşitliliği bakımından zenginleştirilmesi hedeflenmiştir.

1.2. Kavramlar ve Sorunlar

Aşiret nedir? sorusu çalışmamızın temel sorusu olmamakla beraber bu kavramın detaylı analizi gerekmektedir. Sosyal bilimcilerin literatürde yer alan bu kavramın doğu ve batıya ait farklı kullanımına dair kavramsallaştırma sorunu da inceleme konusudur. Buna verilecek cevap, aynı zamanda aşiretin ilişki içerisinde olduğu diğer gruplar/devletler ile temaslarının da daha analitik değerlendirilmesini olanaklı kılacaktır.

İncelenen *aşiretsel alan* üç kadim medeniyetle temas halinde olduğu için, terminolojinin kendi kendini üretmesi de bu kültürlerin etki düzeyiyle paralellik arz etmektedir. Bölgeyi gezen seyyahlar ve alan çalışması yapan araştırmacıların tespitleri aşiret literatürüne farklı terimlerle katkı sağlamıştır. Belirli bir bölge incelediğinde kullanılan terimler, başka bir bölgede yerini daha farklı terimlere bırakmıştır. Kürt toplumunun aşiretler ve alt birimleri için kullanmış olduğu terimlere ek olarak Arapça, Farsça veya Türkçeden alınan bazı kelimeler büyük olasılıkla bu dillerde yaptıkları çağrışımlardan dolayı kullanılmıştır.⁴⁰

Aşiret yapıları incelenirken özellikle kavramların kullanılmasında genel anlamda tekdüze bir terminolojinin olmadığı görülmektedir. Toplulukların sosyo-kültürel yaşayışları bu kavramların farklı anlamlarda kullanılmasına neden olmakla beraber araştırma alanlarında tercümedeki tercihler de belirleyici olmuştur.⁴¹ Çalışma konusu olan aşiretsel bölgenin üç büyük ve farklı kültürün beşiğinde yer almasının etkisiyle de aşiret sınıflandırmasında *il (él)*, *xél (hoz)*, *tayefe/taife (klan)*, *tire (soy)*, *bere-bab (geniş aileler)*, *xézan (aile)* gibi çeşitli terimler kullanılırken; Avrupa’da *aşiret*, *boy*, *soy* gibi

⁴⁰ Edmund Ronald Leach, Balıklar üzerine incelemesinde; *aşiret*, *tayfa*, *tire* terimlerini İngiltere’den uyarlama *aşiret*, *klan*, *sülale* kavramlarıyla özdeşleştirmiştir. Aşiretin politik olarak; tayfa ve tirenin akrabalık ilişkileri açısından birbirlerine bağlı olduklarını ve her aşiretin bir veya birden fazla tayfadan, her tayfanın da birkaç tireden oluştuğunu ileri sürmüştür. Barth ise, Caf ve Hamavand arası çalışmasında: Leach’ın çalışmasının araştırma yaptığı kendi aşiretsel alanındaki aşiretler için uygulanamayacağını ileri sürmektedir. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 98.

⁴¹ Abdulla, s. 75.

kendilerine göre daha öznel olarak sistematikleştirilmiş kavramların kullanılması bazı karışıklıklara neden olmuştur.⁴²

Aşiret teriminin diğer birimlere ayrılmasında kullanılan kavramlar için Bruinessen, farklılıkların nedenlerini şöyle açıklamaktadır.

“Hangi birimi ‘aşiret’ hangisini ‘aşiret konfederasyonu’ hangisini ‘kabile’ veya ‘sülale’ olarak adlandırmanın zorluğu Kürtlerin terminolojisinin bizim soyut örgütlenme modeline tam tekabül etmemesinden kaynaklanıyor. Benzer bir durum önderlik unvanlarına ilişkin olarak da ortaya çıkar. Kürtçe terminolojide aşiret, kabile, sülale reisleri arasında bir ayrım yapılmaz, hepsi için ağa terimi kullanılır...”⁴³

Aşiret araştırmalarındaki bu kavram farklılığının temel nedeni yukarıda da bahsedildiği gibi Kürt aşiretlerinin yapısından kaynaklanmaktadır.⁴⁴ Hiyerarşik bir temel üzerine değil de güçlü olan aşiret yapısının yanında yer alan bir alışkanlık üzerine kurulu olan sistem, bu sonucu doğurmaktadır. Küçülen ve büyüyen grupların merkezi aşiretlere veya klanlara geçişkenlikleri neticesinde kavramların değişimiyle, bazı Kürtçe kavramların karşılıklarının batı literatüründe neye tekabül ettiği üzerine araştırmalar yapılmıştır. Aşiretsel kavramların etimolojisi Nejat Abdulla tarafından aşağıdaki gibi tasnif edilmiştir:⁴⁵

1. *“Bere-bab: Birçok çekirdek aileden oluşan ve çoğu zaman ortak bir ataya dayanan bir sisteme göre organize olan geniş aile ve birçok üyesi olan ailedir. Tire de yaklaşık olarak soy grubuna denk düşer. Bu belli bir boy (klan) için bir çeşit akrabalığa sadakat siyaseti oluyor.*
2. *Tayefe/Taife: Aralarında hem akrabalık bağları hem siyasi akrabalık bağı olan tüm kişileri bir araya getiren boy (klan) olarak tercüme edilebilir. Leach, tire ve tayefe kavramlarının genellikle birbirinin yerine kullanıldığını düşünmüştür.⁴⁶*
3. *Xêl (Ğel) veya Hoz: Bu soyağacı temelinde kurulmuş ama akrabalık ilişkilerinin daha az önde olduğu grupların oluşturduğu sosyo-politik bir topluluk olan aşiret demektir. Leach, Arapçadaki kabile kelimesi ile aşiret kelimesinin eş anlamlı olmadığı gibi Kürtçedeki xêl ve tayefe'nin de eş anlamlı*

⁴² Abdulla, ss. 75, 82.

⁴³ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 131.

⁴⁴ Abdulla, s. 75.

⁴⁵ Abdulla çalışmasında kullanmış olduğu aşiretsel yapının kavramlarını, bölgesel farklılıklardan kaynaklı anlam değişikliklerini ve nüans farklılıklarını da göz önüne alarak uzun bir araştırmadan sonra netleştirmiştir. Bkz. Abdulla, ss. 76-77.

⁴⁶ Edmund Ronald Leach, **Social and Economic Organization of the Rowanduz Kurds, In monographs on social anthropology**, N:3, Londra, 1940, s. 14. Aktaran: Abdulla, s. 76.

olmadığını, böyle bir karşılaştırmanın doğru olmadığını kabul etmekle birlikte, reddetmektedir.⁴⁷ Leach, Kürtçedeki aşiret kelimesinin İngilizcedeki aynı anlamıyla tribe tercümesiyle hata yapmıştır. Çünkü Kürtçede de kullanılan aşiret kelimesi tribe olarak tercüme edilemez; aşiret kelimesi daha çok Moğol-Türk kelimesi olan ve aşiret konfederasyonu anlamına gelen il (çoğul ilât) ile eş anlamlıdır. Moğol Türklerine ait il (Kürtçede él olarak telaffuz edilir) kelimesi eski Fars ve Türk metinlerde Vilayet, barış ve dostluk, ehlileştirilmiş ve itaatkâr topluluklar, vs. gibi daha birçok anlamda kullanılmıştır.⁴⁸ Aslında bu türden gruplaşmada belirleyici bir rol oynayan ve genellikle ortak siyasi ya da coğrafi bir faktör ile birbirine bağlı olan birçok aşiret veya xél'in meydana getirdiği aşiretsel bir konfederasyon vardır...”

Özellikle aşiretlerin sosyo-politik yapısı incelendiğinde sosyal yapıdaki aşiretlerin, hiyerarşinin en yukarısında il (él) denilen aşiret konfederasyonlarına bağlı oldukları görülmektedir.⁴⁹

1. “İl (Èl) (Aşiret Konfederasyonu): Birçok aşiret, xél veya klandan oluşan geniş bir sosyo-politik yapıdır. Genellikle ekonomik ve siyasi nedenlerle bir araya gelen bu aşiretlerin arasında hiçbir akrabalık bağı yoktur. Baban Mirliği ve Caf Konfederasyonu gibi örnekler oluşturdukları bağımsız Mirliklerle bazı yerlere hükmettiler.
2. Xél (Ğel) veya Hoz: Bu aşiretler birçok tayefe'yi (klanı) bir araya getiren siyasi birimlerdir. Klan ve aşireti birbirinden ayırmak her zaman kolay değildir, çünkü bir klan gelişip aşiret haline gelebileceği gibi aşiret de küçülerek bir klana dönüşebilir.⁵⁰ Tapper'a göre, maksimal bir hat üzerine kurulan ve yetkisi babadan oğula geçen bir reis tarafından yönetilen ve ilk siyasi grup olan Kürt aşiretinin “özel otlaklar ve kamp yerleri üstünde doğal haklara” sahiptir ve onun bir yerden bir yere göçü reis tarafından düzenlenir. Ayrıca içinde büyük oranda endogami (iç evlilik) uygulanır.⁵¹
3. Tayefe (Klan): Birçok tire (soy) den meydana gelen sosyo-politik birimlerdir. Bu klan ve soylar akrabalık bağı olan tek bir grubun soyundan gelmedikleri gibi çoğu zaman ortak mistik referansları da yoktur. Belli bir ailenin adının tüm bir soya ve klana hatta bir alana verildiği görülmektedir. Klanın daha çok belli bir siyasi ilişkiye bağlı olan bir nesep veya soy zinciri olduğu belirtilebilir.
4. Tire: Geniş bir aile grubundan oluşan klanın ya da soyun bir birimidir.

⁴⁷ Leach, s. 26. Aktaran: Abdulla, s. 76.

⁴⁸ Ali Bölükbaşı, **Jâme'eh-ye ili dar İran, (İran'da Aşiretsel Toplum)**, Daftar-e pezhuhesh- hâ-er farhangi yayınları, Tahran, 1381/2002, s. 18. Aktaran: Abdulla, s. 77; İlât, él teriminin çoğulu olup, İran ve Orta Asya'da yaşayan göçebe veya yarı göçebe kabileler için kullanılmaktadır. Bkz. Ann Katherine Swynford Lambton, “İlât”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 22, 2000, ss. 75-78.

⁴⁹ Abdulla, ss. 82-83; Bruinessen de bu terimleri, bölgede saha çalışması yapan araştırmacılar ve gezginlerin gözlemleri üzerinden detaylıca açıklamaktadır. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, ss. 98-103.

⁵⁰ Basiline Nikitine, **Les Kurdes, étude sociologique et historique**, 1ème édition Klincksieck, Paris, 1956, 2ème éditions D'aujourd'hui, Paris, 1975. Aktaran: Abdulla, s. 82.

⁵¹ Caf Aşireti örneği bakarak Federasyon (Aşiret), Hoz, Tire terimleri üzerinden bir değerlendirme için bkz. Richard L. Tapper, **The Organization of Nomadic Communities in Pastoral Societies of the Middle East**, in **Pastoral Production and Society**, Cambridge University Press Yayınları, 1979, s. 53.

5. *Bere-bab: Bireyleri arasında çok güçlü akrabalık bağları bulunan ve ilk segmanları oluşturan bir ya da birkaç geniş çaplı ailenin oluşturduğu yaygın ailedir.*
6. *Xézan (Ğezan): Aşiretin en küçük aile birimidir. Her durumda, aşiretin oluşması için aile yapısına kesinlikle ihtiyaç vardır.”*

Ayrıca Bruinessen’in saha çalışmasında karşılaştığı diğer bazı terimlerden *Bavik* teriminin kabilenin yerine kullanılamayacağını, bunun daha çok akraba olmayanların eklemlendiği gevşek bir sülale olabileceği varsayımdır. Yine *Mal* terimi daha saf bir sülaleyi ifade eden, eklemlenmenin olmadığı, daha güçlü kişilerin soyundan gelmeyi temsil eder.⁵² *Mal-Malbat* terimleri günümüzde aşiretlerin alt birimleri olarak sıkça kullanılmaya devam etmektedir.

Abdulla’nın aktarımında “*Aşiret kavramını ilk olarak 19. Yüzyıldaki evrimciler, insanlık evriminin belli bir aşamasına (barbarlık) ulaşmış bir toplumun siyasi örgütlenmesini belirtmek için kullandılar (Morgan, 1877)*” açıklaması görülmektedir.⁵³ Kavramın kullanılması her ne kadar 19. Yüzyılda ortaya çıkmışsa da aşiret ve ulus kavramları arasında mekânsal açıdan bir fark görülmektedir. Bazı araştırmacılar Afrika’daki etnik gruplara aşiret derken, Avrupa’daki bu gruplara ise ulus demektedirler.

Aşiret ve etnik grupların tanımlanmasında sosyal bilimcilerin bir kafa karışıklığına sahip oldukları, farklı antropolojik araştırma ekollerinin de çalışmalarına konu olmuştur. Antropoloji, aşiretin devletsiz toplumlar olarak “aşiretsel toplum” tanımına; Fransızca daha çok **etnik** kavramına vurgu yapıyorsa da Anglo-Sakson antropologların aşiretin **segmenter** (parçalı) yönünü tanımladıkları görülmektedir.⁵⁴ İncelenen çalışmaların çoğunda aşiret ve etnik kavramların birbirlerinin yerine kullanıldıkları görülebilmektedir.

Bruinessen, çalışma alanını kapsayan aşiretlerden “*Kürt Aşireti’ni; gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş, genellikle toprak bütünlüğü de olan (dolayısıyla ekonomik) kendine özgü bir içyapıya*

⁵² Hoz, *Bavik* ve *Mal* terimleri Kürtçe olup, çalışmamızı kapsayan alandaki aşiretlerin alt birimleri olarak kullandığımız kavramlara yakın olanlardır. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 104.

⁵³ Abdulla, s. 101.

⁵⁴ Abdulla, s. 101. *Segmenter*; parçalı, bölümlü, birçok parçadan oluşan anlamındadır.

sahip sosyo-politik bir birim olarak” tanımlamaktadır.⁵⁵ Toprak bütünlüğünün, aşiret içi ekonomik motivasyonun fonksiyonlarından biri olduğu literatürde de sıkça karşılaşılan bir olgu olarak görülmüştür.

Antropolojik çalışmalar yapan araştırmacıların aşiret organizasyonunun tanımını kan bağı temelinde açıklamaya çalışması ve diğer politik, sosyal ilişkilerini göz ardı etmesi tanımı eksik bırakabilmektedir. Hay ve Rondot, aşiretin bu özelliklerini vurgulayan ve kan bağı ilişkilerini dışlayarak bu toplulukların güvenlik eksenli toplanan bir cemaat olduklarını belirtirler.⁵⁶

Bunun yanında Bruinessen’in de antropologların *klan* (aynı atadan geldiği varsayılan) ve *sülale* (aynı atadan geldiği tespit edilen) tanımlamalarının Kürt aşiretleri bağlamında soyut kaldığını, buna gerekçe olarak da bu aşiretler için politik sadakatin gerçek akrabalıktan daha öncelikli olduğu tespiti önemlidir.⁵⁷

Bir diğer aşiret tanımında, “*biyolojik ortak bir temel üzerinde bir arada yaşayan, silsile, aile ve akrabalık bağlarını oluşturan, birlikte yaşayıp tek inanç, tek toprak, tek dil ile birlikte bir kültür ve efsaneleri olan bireyler topluluğu*” olarak tarif edilmektedir.⁵⁸ Buna karşın Ortadoğu ve Mezopotamya topluluklarının çok dilli, çok inançlı ve çok kültürlü strüktürü bu tanımlamanın dışında kalan birçok aşiretsel organizasyondan oluşabilmektedir.

Aşiret üst başlığında çalışmalar yapan araştırmacıların özellikle Ortadoğu ve Mezopotamya toplulukları üzerine olan değerlendirmelerinde, devlet veya merkezi iktidarın aşiretler ile kurdukları ilişkiler üzerinden kavramları bir sınıflandırmaya tabi tuttukları anlaşılmaktadır. Sosyal bilimcilerin bu kategorizasyonu, aşiretin devlet

⁵⁵ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 82; Cebikan Aşiretinden Mehmet Vural ile yapılan mülakatta Milli İbrahim Paşa ile beraber hareket etmiş dedesinden bizatihi dinleyip aktardığı bir bilgide, Eyüp Ağa döneminde Çemikan ve Cebikan Aşiretleri arasındaki bir kan davası yüzünden Eyüp Ağanın Cebikan’dan yaylak mekânları olan Birê birêzi Çemikan’a vermelerini söylüyor. Cebikan Aşireti bunu kabul etmeyerek Milli Aşiret Birliğinden ayrılıyor ve çekirdek aile Çermik taraflarına çekiliyor. Ancak 70-80 yıllık bir süreden sonra tekrardan Karacadağ mevkisine dönüyorlar. Burada Kûran Aşireti Ağası Simo (Simê Evdê Kûran) bu aşireti tanıyor ve kızını Mehmet Vural’ın dedesiyle evlendirerek Aşiret birliğinin devamını sağlamaya çalışıyor. Bu durum ekonomi-politik bir tavır olarak Aşiretin kendini yeniden üretmesine ve endogami ile servetin aşiret içinde kalmasına bir örnektir. Mehmet Vural, (67 Yaşında), **Cebikan Aşireti İleri Gelenlerinden (Mala Xerzo)**, Görüşme yeri ve tarihi: Diyarbakır, (19.08.2019).

⁵⁶ İngiliz Asker William Rupert Hay ile Ortadoğu ve Kuzey Afrika Uzmanı Fransız Pierre Rondot 20. Yüzyılın başlarında bölgede görev alan devlet görevlileridir. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, ss. 105-106.

⁵⁷ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 83.

⁵⁸ Abdulla, s. 101.

içerisindeki yalnızlığına-karşıtlığına binaen devlet aygıtı bir nizamın/sistemin üretim kaynağı iken; aşiret toplulukları bunun tam tersi olarak bozgunculuğun-taşkınlıkların kaynağı olduğu tespiti üzerinedir.⁵⁹

Crone, aşireti biyolojik bir temel üzerine tanımlayarak, ilkel (primitive) bir toplum olarak değerlendirir.⁶⁰ Wigram ise seyahatinde karşılaştığı topluluklar için kullanılan *Ashiret* kelimesinin kesinlikle *tribe* veya *klan* manasına geldiğini ancak statü olarak reaya ile aynı anlama gelmediği söylemektedir.⁶¹ Bu gezginlerin karşılaştığı topluluklar için kullanılan aşiret gibi kavramların batıdaki karşılıklarının neler olabileceğine dair değerlendirmeler yaptıkları da kendi metinlerinden anlaşılmaktadır.

Alavi, “*primordial (birincil, asli) bağlılıklar terimini yoksul köylüleri sınıf çelişkilerini algılamaktan ve kendi objektif çıkarları doğrultusunda hareket etmekten alıkoyan akrabalık ve kast bağlarını tanımlayabilmek için*” kullanmıştır.⁶² Aşiretsel bölgenin toplulukları; aileye, aşiret ve reisine ya da ağaya bu tanıma uygun şekilde birincil ilişkiler (primordial) bağlamında bağlıdır.

Kavramlara dair en belirgin tartışma batı dünyasının teorik tanımlamalarının, doğu toplumlarına sosyokültürel farklılıklardan dolayı uyarlanamayacağıdır. Doğru toplumlarında aşiret, devlet ve diğer iktidar grupları birlikte hareket eden, iç içe geçmiş yapılarıdır. Tarihi süreç doğuda devlet ve aşiret ilişkilerinin gelişiminde politik tavırların yanında, dünya konjonktürünün de belirleyici olduğunu göstermiştir. Aşiret-devlet ilişkisinin sürdürülebilirliğini özellikle 19. Yüzyıl milliyetçi farkındalıkların artışına rağmen etnik kimlikler değil de daha farklı etmenler (siyasal kapasite, ekonomik kaynakların kontrolü, yönetebilme becerileri, liderlerin gücü) belirlemiştir.⁶³

⁵⁹ Abdulla, s. 102.

⁶⁰ Patricia Crone, *The Tribe and The State*, John. A. Hall (Ed), **The State Critical Concept** içinde, (446-476), London and New York: Routledge, 1994, s. 446.

⁶¹ Bu aşiretlerin üyelerinin Osmanlı'nın reaya statüsünde yaşayan köylülerinden farklı olarak, vergi vermek ve askere gitmek gibi yükümlülüklerinin olmadığını ifade etmektedir. Bkz. William Ainger Wigram and Edgar T. A. Wigram, **The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan**, Second Edition, London, 1922, s. 66.

⁶² Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 19; Detay için bkz. Hamza Alavi, “Peasants Classes and Primordial Loyalties”, **Journal of Peasant Studies**, 1:1, (1973), ss. 23-62.

⁶³ Abdulla, s. 103; Arap Şammar ve Kürt Milli Aşiretleri arasındaki çatışmaların gerçek sebebinin etnik karakterli olmadığı, ekonomik kaynaklara erişimin öncelikli ihtiyaç olduğu birçok arşiv vesikasında görülebilmektedir. Bkz. BOA, **BEO**, 868/65032, 10/C/1314 (16.11.1896).

Tarihi süreçte aşiret hiyerarşisi içinde tekli bir yapıdan çoğul bir birlikteliğe geçiş olduğu görülmüştür. “Hanedan-aile, çadır, zom, oba, tayfa, ve kabile” sıralamasıyla bir aşiret sınıflandırması yapılabilmektedir.⁶⁴ Ancak aşiret literatüründe aşiret yapısının sınıflandırılmasında yeknesak bir sıralama yapılamamaktadır. Farklı etnik ve kültürel toplulukların yaşadığı coğrafyada kavramların iç içe geçmiş olması da geçişkenliğin ilişki ağını göstermektedir.

Tablo 1: Aşiretsel Yapının Sınıflandırılmasında Kullanılan Terimler⁶⁵

	TÜRKÇE TERİMLER	ARAP ve KÜRT AŞİRETLERİ İÇİN ARAPÇA TERİMLER	ORHUN KİTABELERİ⁶⁶
1.	Türk kavmi (<i>Uruklardan oluşur</i>)	Kavm (Uruk) (<i>Şuup'lardan oluşur</i>)	-
2.	Uruk (Cil) (<i>İl'lerden oluşur</i>)	Şuub (İl) (<i>Kabile'lerden oluşur</i>)	İl (él) (<i>Bağımsız Topluluk, Devlet, İmparatorluk</i>)
3.	İl (Şaap) (<i>Kol'lardan oluşur</i>)	Kabile (Kol) (<i>Amare'lerden oluşur</i>)	Bodun (Boylar Birliği) (<i>Siyasi yönden bağımsız veya değil</i>)
4.	Kol (Kabile) (<i>Boy'lardan oluşur</i>)	Amare (Aşiret) (<i>Batın'lardan oluşur</i>)	Bod-Boy-Kabile (Ok) (<i>Bir siyasi teşkilata bağlı</i>)
5.	Boy (Amare) (<i>Bölük'lerden oluşur</i>)	Batın (Sol-Nesil) (<i>Semiye'lerden oluşur</i>)	-
6.	Bölük (Batın) (<i>Tire'lerden</i>)	Semiye (Sop, Klan) (<i>İkincil Semiyeler oluşur</i>)	-
7.	Tire (Fahas-Semiye) (<i>Soylardan oluşur</i>)	-	-
8.	Yarım Tire (Fasla) (<i>Soy'lardan oluşur</i>)	-	-
9.	Soy (Asiye) (<i>Ocak'lardan oluşur</i>)	-	-
10.	Ocak (Ehil) (<i>Akev'lerden oluşur</i>)	-	Urug (Aileler Birliği)
11.	Akev (Ayal)	-	Oguş (Aile)

⁶⁴ Ahmet Özer, **Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar**, 1. Baskı, İstanbul: Elips Kitap, 2003, s. 27.

⁶⁵ Gökalp tasniflendirmesinde, toplumsal birimleri adeta bir matruşkaya benzetip, bunları iç içe geçen çeşitli büyüklükteki kutular olarak değerlendirir. İl'i aşiret kavramı ile tanımlamanın sınırlı olacağını, İl'in küçük bir hükümet, millet niteliği taşıdığını belirtir. Ayrıca 2013 baskısında 6. Md'de tire yerine yarım tireler, 8. Md'de soylar yerine tirelerden yazılmıştır. Bkz. Gökalp, KAHST, ss. 21-25.

⁶⁶ Kafesoğlu, *Urug* tabirinin sosyal yapı içerisinde temsil ettiği birimin, *aileler birliği* olabileceğini sadece tahmin etmektedir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987, s. 15.

	(Ana, Baba, Çocuklardan oluşur)		
--	---------------------------------	--	--

Kaynak: Gökalp, KAHST, ss. 21-25; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987, s. 15.

Tablo 1’de görüldüğü üzere aşiret birimleri için kullanılan kavramların karşılığı, farklı etnik unsurlara ait aşiretlerin bazı farklı birimlerine denk gelebiliyorken, bazen de aynı birim, aynı birime karşılık gelmemektedir. Gökalp, Arap ve Türk terimlerinin oluş yönünden birbirine karşılık gelmesine rağmen temsil ettikleri birimler arasında farklar olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, Arap ve Kürt aşiretleri için Arapça terimlerini, Türkmen aşiretlerinde de Türkçe terimlerini kullanmıştır.⁶⁷

İl terimi, birçok kaynakta aşiret birliğinin daha üstü, küçük devlet, konfederasyon gibi farklı tekabüliyeti olan bir kavram olarak kullanılmıştır.⁶⁸ Bruinessen, daha çok Avrupalı araştırmacıların, “...aşireti oluşturan kabilelerin gevşek bağlarından dolayı birçok aşirete, konfederasyon dediğini...”⁶⁹ belirtirken, bunun nedenini birlikte hareket eden grupların sıkı bağlarıyla aşireti oluşturdıkları varsayımına dayandırmaktadır. Ancak yine de bu tanımlamada aşiret ve konfederasyonu net bir şekilde birbirinden ayırmak mümkün olmadığından, bu kullanım bir ölçüde keyfidir, demektedir. Ayrıca Bruinessen, *İlât’ın* İran’daki büyük aşiret konfederasyonları ve bunların yaşadıkları topraklar için kullanıldığını ve Türkçe kökenli bir terim olduğunu belirtir.⁷⁰

Çalışma konusu bölgenin coğrafi sınırlarına dair üretilen kavramların da tartışması yapılmaktadır. Dünyada emperyal devletlerin yayılmacı politikaları ve Osmanlı Devleti ile aşiretlerin yenedünya konjonktürüne karşı uyum-direnç çabalarına paralel olarak zaman içerisinde ama özellikle 19. Yüzyılda bölgenin sınırlarına dair farklı tanımlamalar ortaya çıkmıştır. Bununla beraber yöntemsel olarak da tarihi belgelerin kendi dönemleri içinde yansıttığı kavramları-adları kullanmak metodolojik bir gerekliliktir.

⁶⁷ Gökalp, KAHST, s. 24.

⁶⁸ Gökalp, KAHST, s. 25; ...Şencan kabilesi “Karakeçi” İl’ine girmekle onun... bütün memlekette geçerli olmak üzere, yenilikler yapma, yani İl’in idari, mali, kültürel işlerini düzenleme yetkisi hükümdar aracılığı ile... Nitekim Türk İl’inin... bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1983, s. 220.

⁶⁹ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 102, dp. 30.

⁷⁰ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 102.

Osmanlı idari teşkilatı içerisinde aşiretlerin özerk bir konumlarının olduğu tarihi metinlerden de anlaşılmaktadır. *Aşiretsel alanın* büyük bir kısmını da içine alan Tanzimat sonrası resmi eyalet taksimatında da yer alan Kürdistan⁷¹ Eyaleti, 1864 Vilayet Nizamnamesi'yle vilayete dönüştürülmüş, 1871 Vilayet Nizamnamesi'yle Vilâyet-i Şârkiyye ve 1878 Berlin Konferansında Vilâyet-i Sitte (Altı Vilayet) adıyla tanımlanmıştır.⁷²

⁷¹ BOA, **HAT**, 955/40964, 29/Z/1232 (09.11.1817); **998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-kâdiriyye Defteri I** (937/1530) <Dizin ve Tıpkıbasım>, Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 39, Ankara, 1998, ss. 41, 52, 64; BOA, **İDH**, 546/38018, 17/L/1282 (05.03.1866).

⁷² Coğrafik olarak Kürdistan kelimesi Farsçada Kürtlerin bölgesi anlamında kullanılır. Farsçada “istan” eki yer, kapı, bölge anlamına gelmektedir. Vilâyet-i Sitte coğrafi ve yönetsel olarak Van, Erzurum, Mamûretülaziz (Elazığ), Sivas, Bitlis, Diyarbakır illerini kapsamaktaydı. Bkz. Ebinç, s. 6; Kürdistan teriminin kullanımı için bkz. Orhan Kılıç, “Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar)”, Orhan Kılıç (Ed.), **Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu** içinde (167-212), Ankara: TTK, 2014.

Tablo 2: Aşiret Birimlerine Denk Gelen Kavramlar⁷³

LEACH	BARTH	BEŞİKÇİ	BRUINESSEN	HECKMANN	ULUÇ	ORHONLU	ABDULLA
-	-	Ulu Kişi	Emirlik	Emirlik	Emirlik	İl/Ulus	El/Aşiret Konfederasyonu
Aşiret	Aşiret	Aşiret	Aşiret	Aşiret	Aşiret	Aşiret (Boy)	Aşiret
Taife	Tire	Kabile	Kabile	Kabile/Ocak	Kabile	Cemaât (Oymak)	Xél/Hoz
Tire	Hoz	-	Sülale	Sülale/Mal	Bavik/Mal	Mahalle (Oba)	Taife/Klan
-	-	-	Hane	Mal	Mal		Tire
-	Hal	Zoma	-	-	Şeni		Beré-bab
-	Hane	Çadır	-	-	Kon		Xézan/Aile

Kaynak: Adnan Demircan, (Ed.), **Kürtler, (Tarih, Din, Toplum)**, 2. Baskı: İstanbul, Nida Yayıncılık, 2015, s. 22; A.Vahap Uluç, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Toplumsal ve Siyasal Yapısı: Mardin Örneği'nde Siyasal Katılım, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2007)**, s. 111; Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987, s. 14; Abdulla ss. 82-83; Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, ss. 98-108; Lale Yalçın-Heckmann, **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, Gülhan Erkaya (çev.), 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, ss. 132-136; İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, 2. Baskı, Ankara: e yayınları, Aralık 1970, ss. 40-41.

⁷³ Adnan Demircan, (Ed.), **Kürtler, (Tarih, Din, Toplum)**, 2. Baskı: İstanbul, Nida Yayıncılık, 2015, s. 22; A.Vahap Uluç, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Toplumsal ve Siyasal Yapısı: Mardin Örneği'nde Siyasal Katılım, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2007)**, s. 111; Arap Aşiretlerinde Bey'e karşılık gelen statü *Şeyhlik*dir. Bkz. Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987, s. 14; Abdulla ss. 82-83; Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, ss. 98-108; Lale Yalçın-Heckmann, **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, Gülhan Erkaya (çev.), 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, ss. 132-136; İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, 2. Baskı, Ankara: e yayınları, Aralık 1970, ss. 40-41.

2. MİLLİ AŞİRETİ

2.1. Milli Aşireti (Mıl / Milan / Millili)

Toplulukların tanımladığı aşiretlerin saydam sınırlar dâhilinde birbirleriyle olan teması sonucunda bu yapılar, konjonktüre göre değişen, küçük-büyük eklemlenmelerin olduğu zamanla kompleks bir karaktere evriliyordu. Aşiretlerin kendilerini konumlandıkları ve ait hissettikleri tarihi bağlarının olmasını istemeleri, statünün toplum içindeki karşılığının önemini de göstermektedir.

Osmanlı arşiv belgelerinde aşiretin ismi daha çok Millilü, Millili, Millü, Milan, ve Milli şeklinde geçmiştir. Osmanlı arşiv kaynaklarının transkripsiyon çalışmalarından klasik dönem tahrir defterlerinde Milli Aşireti'nin vesikalarda yazılı şekline dair değerlendirmelerde aşiretin Milli şeklinde adlandırılması daha çok kabul görmüştür.⁷⁴ *Milli* kelimesinin pratikliği ve aşiret literatüründe genel olarak bu minvalde kullanımından dolayı bu tez çalışmasında da aşiret adının *Milli* olarak kullanılması tercih edilmiştir.

Milli Aşireti'nin tarihi kaynaklardan bilinen en eski kaydına 12. Yüzyılda Arapça yazılmış olan *Tarihu Meyyâfârikin* adlı eserinde İbnu'l-Ezrak el-Fârikî'nin bir kaleye saldıran Ekrad-ı Milli'den bahsettiği bir kayıta rastlanmaktadır.⁷⁵ Bu yüzyıldan sonra 16. Yüzyılın başlarına kadar Milli Aşireti hakkında henüz rastlanılan bir vesika olmamakla beraber, 1523-1530 tarihli tahrir defterlerinde pek çok Milli Aşireti kaydı olduğundan bu yılların öncesinden de aşiretin tarihi bir arka planı olduğu kolayca tahmin

⁷⁴ arşiv vesikalarında Milli Aşireti'nin yazımına bir örnektir. "...Milli Aşiretinin transkribesinde Millilü şeklinde okutacak şekilde 'lam' harfi çift yazılmış ve üzerine şedde konulmuştur. Katibler bazen bu nevi kelimelerde hem harfi çift yazıp hem de şedde koyduklarına tesadüf edilmektedir. Biz bu aşireti Milli olarak okumayı tercih ettik..." bkz. 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdiriyye Defteri I (937/1530), ss. 2, 37, 38, 40, 137; "Millilü Aşireti iskânbaşılığına tayin...", BOA, C. DH, 145/7240, 25/L/1205 (27.06.1791); Tezinde aşiret ismini Millili olarak kullanmayı tercih eden Tikici'nin çalışması için bkz. Naci Tikici, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiret-Devlet İlişkisi: Millili Aşireti Örneği", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010, s. 22.

⁷⁵ "...556 (1160/1161) senesinde Ekrâd-ı Milli Şâtân Kalesi'ne saldırdılar." Bkz. İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, **Tarîhu Meyyâfârikin**, varak 183b ve İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed bin Yusuf, **Tarîhu Meyyâfârikin**, Tahkik: Yusuf Baluken ve Kareem Farouk el-Kholy, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2014, s. 619. Aktaran Mehmet Rezan Ekinci, "Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII.-XIX. YY.", **(Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Fırat Üniversitesi SBE, 2017), s. 10.

edilebilmektedir.⁷⁶ Diğer taraftan 15. Yüzyıla kadar bir belge veya bilginin olmamasının gerekçelerinden biri de bu coğrafyanın Osmanlı'ya geçmeden önceki devlet yapılarına ait arşiv kaynaklarının yetersizliğidir.

Yakın dönemde ise tarihi olayların kayıt altına alınmasının önemi, klasik döneme göre daha anlaşılır olmuştur. Milli Aşireti, aşiretsel alanın edebiyat, kültür, örf, adet, töre ve bu yapıların organize olmasında en başta gelen aşiret federasyonlarından biridir. Aşiretlerin sosyal, kültürel ve ekonomik pratiklerine ait detaylı bilgilere, sözlü edebiyata ve geleneklere daha çok Milli Aşireti'nin güçlü olduğu dönemlerde rastlanmıştır ki; bu faktörler de nispeten 18. ve 19. Yüzyıllarda kayıt altına alınmıştır.⁷⁷ Nitekim Milli Aşireti'nin tarihi geçmişi ve Osmanlı Devleti ile kurduğu siyasi, ekonomik ve idari ilişkiler üzerinden güç devşirebilmesi, *aşiretsel alanda* iktidarının sınırlarını genişletebilecek nitelikleri haiz olması bu çalışmada örneklem olarak seçilmesine bir dayanak olmuştur.

Aşiretlere dair yapılan araştırmalarda özellikle günümüzde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ni kapsayan alanda yer almış aşiretlerin hepsinin “*iki ana bend*” den geldiği varsayılmaktadır. *Abr* denilen aşiret birliklerinin (federasyonlarının) bir araya gelerek oluşturdukları daha geniş gruplara karşılık gelen, *Bend* kavramı üzerinden ikili bir yapının tarihi arka planına atıf yapılmaktadır. Bölge aşiretleri çalışmalarına ait literatürde genellikle bir sınıflandırma yapılırken daha çok coğrafi anlamda bir tanımlamaya karşılık gelen, yani sınır olarak, Bingöl üzerindeki dağlar göz önüne alındığında, Bingöl'ün güney kesimini *Mıl Bendi (Milan)* ve kuzey kesimini de *Zil Bendi (Zilan)* aşiretleri oluşturmaktadır, denilmektedir.⁷⁸ Ziya Gökalp de tasnifinde

⁷⁶ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab ve Zü'l-kâdiriyye Defteri I (937/1530), ss. 39-41, 43-45, 81.

⁷⁷ Bozkurt, Aşirete dayalı yapıları tanımak için Milan Abrının (Beylik) örneklem olarak seçilmesi yeterlidir diyerek Milan/Milli Aşireti'nin tarihsel önemine vurgu yapmaktadır. Bkz. Bozkurt, Aşiretler Tarihi, s. 184; Ayrıca Ziya Gökalp de toplumsal yapılar üzerine yaptığı çalışmalarda özellikle Milli Aşireti ve İbrahim Paşa örneği üzerinden ayrıntılı analizler yapmaktadır. Bkz. Gökalp, KAHST, ss. 32-33.

⁷⁸ Bozkurt, Aşiretler Tarihi, ss. 43-45; **Abr**, Arapça bir kelime olup birden fazla aşiretin bir araya gelmesi ile oluşan aşiret federasyonlarına verilen bir isimdir. Abr'ın başında bulunan reislerin geneli Mir unvanını kullanmışlardır. Bkz. Bozkurt, Aşiretler Tarihi, s. 41; **Bend**, Abr'lardan oluşan topluluklara denilmektedir. Milli, aşiretçilikten Abr seviyesine, Abr seviyesinden de Bend seviyesine kadar yükselmiş ve hatta Urfa yöresinde bulunan tüm aşiretlerin Milanların çadırının altında geliştiği ve aşiret düzeyine yükseldiği söylenmektedir. Bkz. İbrahim Bozkurt, **Tarih Boyunca Aşiretçilik ve Şanlıurfa Aşiretleri**, İmaj Ofset, Şanlıurfa, 2003, s. 21, 160; “Kars, Bayezid, Çermük, Erzurum, Ahıska, Çıldır ve Rakka Sancakları, Savur ve Mardin Kazaları (Diyarbakir Eyaleti), Hartus Sancağı (Çıldır Eyaleti), Diyarbakir Eyaleti'nde mükim Zilan, Zilanlı (Zilanlu) Cemaati Ekrad Taifesindendir.” bkz. Cevdet Türkay, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar**, 3. Baskı, İstanbul: İşaret Yayınları, 2012, s. 672.

Kurmançları; Bu(o)htiler, Mu(e)hmediler ve Silivîler olarak üçe ayırıp Silivîlerin; Ahmede Hani'den (Ahmedê Xanî) alıntı yaparak kurmançların göçebe kısmını oluşturan iki büyük bendin Mil ve Zil (Sil) bendleri olduğunu belirtmektedir.⁷⁹ Her iki bentte yüzlerce aşiret yer almaktaydı ve ayrıca bir aşiret dönemin siyasal koşullarına göre diğer bir bende geçebilmekteydi.

Aşiretler hakkındaki incelemelerde bu toplulukların kimliklerini dayandırdıkları ve sıkça değinilen bir başka anlatı da söz konusudur:⁸⁰ Dicle havzasından Aras ve Arpaçay havzasından İran'da bulunan Kor nehrinin kaynağına kadar uzanan geniş bir alanda yaşayan aşiretler **“iki temel bend”**e ayrılmıştır. Buna göre **Mil/Milî/Milanî** ve **Zil/Zilî/Zilan** gibi iki topluluktan türeyen bir aşiretler silsilesinin varlığına inanılmaktadır. *Mil Bendinde*; Mili-î Kebir, Dekuri, Ömerkan aşiretinden Hatmanki, Daşi, Hursi (Ğursi) Kaşkanlı, Cıbranlı, Hasenanlı, Milan, Zerkan (Zırkan), Şavyan, Sübdan Cemaldimyan aşiretleri yer almaktadır. *Zil Bendinde ise*; Zilan, Celali, Kiki (Kikan), Ömerkan aşiretinden Mahmudki, Karakeçi, Sipkan, Halemban gibi alt birimler bulunmaktadır.

Milli Aşireti, 18. Yüzyıldan itibaren belli bir istikrarı yakalayarak merkezi Viranşehir olarak seçtikleri bir temel yaşam alanı kurmaya çalışmıştır. Ekinci'nin **“kentli Milliler ve kır Millileri”** kombinasyonundan oluşan **“Viranşehir merkezli kır-kentli aşiret ittifakının”** üretim politikaları vizyonunu gösteren tespiti önemlidir:⁸¹

“...Millilerin kentli olan Mardin kesiminin, aşiretin kır kesimiyle olan siyasi ittifak ilişkisine dair önemli bir kesişme yaşanmıştır. Milli Aşireti'nin Viranşehir merkezi ve çevresindeki aşiretleriyle birlikte oluşturdukları kesimini “kır-kentli” olarak tanımlamak mümkündür. Çünkü bu dönemde Viranşehir, Millilerin hem tarıma hem de hayvancılığa dayalı bir ticaret merkezi olmaya dönük yerleşme çabalarının olduğu önemli bir merkeze dönüşmekteydi. Milli Aşireti'nin Viranşehir kesiminin bu dönemdeki reisi olan Timur Paşa'nın adı da bu olaylarda geçmektedir.”

Milli Aşireti, Diyarbekir Vilayeti sınırları içerisinde iki ana bölüm halinde bulunmaktaydı.

⁷⁹ Gökalp, KAHST, ss. 30-31.

⁸⁰ Gökalp, KAHST, ss. 58, 65, 78.

⁸¹ Ekinci, s. 114.

“...birisi Viranşehir taraflarında hayme-nişin Tamavizâde kabilesi ve diğeri dahi Re’sülayn ile Mardin arasında bulunan kabiledir... Birinci kabile hayme-nişin oldukları halde ziraat ve hürâsetle meşgul olup hükümete müteallik teklîfâtı /vergi) eda ederler. Ve ikinci kabile yine birinci kabile gibi idare olunup fakat bunların mevsim-i ziraatte haymeleri ve ziraat mevsiminin mâ’dâsı olan vakitlerde ikametlerine mahsus karye ve haneleri vardır. Kabileteyn-i mezkûreteynin ağnâm ve kuzu ve deve ve hayvanat-ı saireleri ve bunlarla revgan-ı sade (sade yağ) sarfiyatından ticaret-i kâfiyeleri vardır ve hem Arabî ve hem Kürdî tekellüm ederler.”⁸²

Diyarbakir Salnamesinde geçen bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere, Milli Aşireti İbrahim Paşa’nın temsil ettiği Viranşehir/Timavizâde kanadı, çadırlarda yaşamalarına rağmen tarım yapıyor ve Osmanlı hükümetine karşı yükümlülükleri olan vergiyi de ödüyorlardı. Mardin ve Re’sülayn arasında kalan bölgeye yerleşmiş olanlar ise Osmanlı idari sistemine bağlı, yaz dönemlerinde çadırlarında, bunun dışındaki zamanlarda ise sahip oldukları köylerde yaşıyorlardı. Temel ekonomik gelirleri olan hayvancılıkta koyun, kuzu, deve yetiştiriciliği ve bunlardan üretilen sadeyağın ticari satışında yetkin olup, Arapça ve Kürtçe lisanlarını konuştukları anlaşılmaktadır.

18. Yüzyılın sonlarında göçebe aşiretler arasında statüsü zamanla yükselen bir konumda olan *Milan İl’inden* (Êl’inden) Milli Timur Ağa’nın, paşalık unvanını alması ve Urfa çevresinde İskanbaşı olarak görev yapması, Milli Aşireti’nin önem ve konumunu göstermektedir.⁸³ Osmanlı merkezinin göçebe topluluklara yaklaşımında Milli Aşireti’nin bu özel pozisyonu, stratejik bir ilişkinin göstergesi olabilir.

Milli Aşireti’nin tarihi olarak gelişim sürecinde İbrahim Paşa’nın liderliği devralması aşiret açısından bir sıçrama yaratmıştır. 19. Yüzyıl ortalarında El Cezire (*Berriye*) bölgesinde (Suriye’nin kuzeyi) Arap Şammar Aşireti’ne haraç ödemek zorunda olan 600 çadırlık bir aşiret konumuna düşmüş bir durumda iken, 1863 yılında İbrahim Paşa’nın aşiretin başına geçmesiyle Şammar Aşireti üzerine birçok sefer yapılmış ve Milli Aşireti hâkimiyet alanını genişletmiştir.⁸⁴ Kültürel anlamda farklılıkların olduğu geçirgen

⁸² Ahmet Zeki İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1288 H. (1871-1872), C.1, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999, s. 211. *Tamavizade* kelimesi başka kaynaklarda *Timavizade* ve *Temavizade* şeklinde de geçebilmektedir.

⁸³ *Reşwan, Milan, Adrik, Afşar Êllerinin* her biri en az 15.000 evden oluşmaktadır. Göçer toplulukları arasında Beg unvanı olmayıp Ağa unvanı kullanılmaktaydı. Buna rağmen Milli Aşireti’nin Timur Paşa ile paşalık statüsünü elde edebilecek güçte olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Bayezidi, s. 224.

⁸⁴ Diyarbakır vilayetine, Diyarbakır livasının Resülayn kazasına bağlı bir nahiye statüsünde yazılan Millî’ye ait 600 hayme/çadır, 1869 tarihli Diyarbakır vilayet salnamesi kayıtlarında da görülebilmektedir, (kayıtta Milli Nahiyesi

bir sınır alanında bulunan Milli Aşireti, İbrahim Paşa'nın liderliğinde bu olguyu siyasi manevralar ile çok iyi kullanmıştır.

Sykes, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürt Aşiretleri* adlı çalışmasında, bölgeyi gezerek yaptığı arşivleme ve yerel halk ile birebir görüşmeleri sonucunda İbrahim Paşa ve Milli Aşireti hakkında önemli veriler paylaşmaktadır. Malatya'dan, Erzincan'a Anadolu'nun birçok izole köyünde bile İbrahim Paşa'nın isminin bulunduğu ve kendisinin danışılacak bir otorite olarak kabul gördüğünü aktarmaktadır. Kendi gözlemlerinden tespit ettiği bir başka tarihi değerlendirmesinde; Kürtler'in dinsel ve siyasal anlamda heteredoks bir karakterde olmalarına rağmen ihtilaflarının çözümünde bölge halkının tamamının Milli Aşireti lideri olarak İbrahim Paşa'ya saygı gösterip, görüşlerini aldığını belirtir.⁸⁵ Bu çerçevede Milli Aşireti'nin hâkimiyet alanı belirli bir sınırdan bağımsız olarak değerlendirilmelidir. Her ne kadar İbrahim Paşa'nın liderliği sonrasında Aşiret merkezi Viranşehir-Karacadağ coğrafyası olsa da etki alanının çok daha geniş olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle Milli Aşireti'nin çalışmanın örneklemini olarak seçilmesinde nüfuz edebildiği hâkimiyet alanının ölçeği de öznel özellikleri nedeniyle önemli bir kıstas olmuştur.

Milli Aşireti bir aşiretler birliği organizasyonu şeklindedir. Sykes'in gözlemine göre bu birlik içinde yer alan alt aşiret birimlerinin dönem dönem farklılaştığı tespiti vardır. Bu aşiretler, *“Barguhan, Beski, Beyleyan Porga, Bucak, Canbeg, Cemikan, Çakalı, Çiyareş, Çuvan, Danan, Dağbaşı, Daşi, Direjan, Dudikanlı, Eliya, Hacı Bayram, Hacı Menli, Halacan, Halajari?, Hasenekan, Hisaliyeh, Hoşıyan, İsiadat, Kalendelan?, Kasyani, Kav, Keliş?, Kevat?, Kumnares, Kuran, Matmiyah, Mendan, Merdis, Meşkenli, Mulikan, Nasriyan, Otergeç, Sartan, Seydan, Şarkıyan, Te(ü)rkan, Usbahan ve*

müdürü Şeyhmus Ağa olarak geçmektedir.) Bkz. İzgöer (hızl.), **Dişarbakır Salnameleri**, 1286 H. (1869-1870 M.), C.1., s. 75; Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 96; Bir konsolosluk raporunda Mardin'in güneyindeki çöl yolu güzergâhındaki köylerde yerleşik de olan göçebe Milli Aşireti'nin korunma ve otlatma için Arap Şammar Aşireti'ne eskiden haraç ödediğı belirtilmiştir. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), *“Lieutenant Chermiside'dan A.H. Layard'a Inclosure in No. 99, Kharput, April 3, 1880”*, s. 185.

⁸⁵ Sykes, Dersim taraflarındaki bir gözleminde, Milanlıların nereden geldiğine dair söylencelerden birine değinmiştir. Dersim'deki Milanlıların aktarımında, Milanlıların Arabistan'dan gelip Dersim'e yerleştiklerini Yavuz Sultan Selim'in bölgeye gelişyle bazılarının güneye göç ettiklerini ve İbrahim Paşa ailesinin bu göç edenlerden olduğı üzerinedir. Bkz. Mark Sykes, “The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire”, **The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol.38, (July - December, 1908), s. 470. <http://www.jstor.org/stable/2843309>. (25.12.2012).

Zirefkan'dır."⁸⁶ Alt aşiret birimlerinin sayısının Sykes'in gözlemlediği dönemden aktarılmış olduğundan daha fazla veya daha eksik olmasının ihtimal dâhilinde olduğu unutulmamalıdır.

Ekinci'nin tez çalışmasında Milli Aşireti'nin ve bağlı alt aşiret topluluklarının hangileri olduğunu gösteren çizelgesinde 43 aşiretin bilgisini vermektedir. Dönemsel olarak Milli Aşireti'ne tabi olan aşiretlerin sayısı değişmekle beraber 19. Yüzyılın sonuna doğru oluşturulan bu liste genel bir çerçeveyi tarafımıza sunmaktadır. (Tablo 3)⁸⁷

Tablo 3: Milli Aşireti ve Bağlı Aşiretler: Çekirdek, Yedi Mühür Sahipleri, Tâbi Aşiretler

MİLAN / MİLLİ							
Milan	Cebikan	Abiyan	Berguhan	Dınnan	İzolan	Nasıran	Şerabiyan
	Çemikan	Advan	Bimeşiyân	Dodikan	Kejan	Nihemiyan	Şarkıyan
	Hecikan	Alreşan	Bilkasman	Çarajın	Mehel	Sermastan	Şeyhan
Milli-i Kebir	Hidrekan	Badıllı	Cemaldinan	Hadidiyan	Mendan	Seyyidan	Terkan
Milli-i Sağır	Kumnekşan	Balikan	Çûvan	Hıfırkan	Metinan	Şekiran	Torinan
	Kûran	Beggaran	Dêvan	İbn-Hatiban	Na'imân	Şemitan	Okçu İzzedintü
	Sinikan						

Kaynak: Ekinci, s. 103; BOA, **BEO**, 1971/147792, 05/L/1320 (05.01.1903); BOA, **DH.TMIK.M**, 74/6-4, 03/R/1317 (11.08.1899); BOA, **AE. SAMD. III**, 11/1031, 08/M/1137 (27.09.1724). Aktaran: Ekinci, s. 28; BOA, **DH.TMIK.M**, 81/39, 26/L/1317 (27.02.1900); BOA, **DH.TMIK.M**, 45/29, 19/B/1315 (14.12.1897); BOA, **C. DH**, 262/13055, 20/S/1164 (18.01.1751).

Milli Aşireti'nin çekirdek ailesi: Van yöresinde bulunan Mılan, Mardin merkezde bulunan Milli-i Kebir (Büyük Milli) ile Viranşehir merkezini yurt edinen Milli-

⁸⁶ Sykes, bazı aşiret isimlerini kendi duyduğu gibi not aldığından yazılışları farklı olabilmektedir. Bkz. Mark Sykes, **The Caliphs' Last Heritage, A Short History of The Turkish Empire**, Macmillan and Co., Ltd., London, 1915, ss. 575-576.

⁸⁷ I. Sıradaki 3 aşiret çekirdek aşiretlerden, II. Sıradaki 7 aşiret ise aşiret birliğini sağlayan yedi mühür sahipleri, III. Sırada ise tâbi aşiretler bulunmaktadır. Tablo için Bkz. Ekinci, s. 103; "...Şarkıyanlı ve Advan aşiretinden mürekkep bir cemi..." Bkz. BOA, **BEO**, 1971/147792, 05/L/1320 (05.01.1903); "...Milli Bekare (Beggare) ibadî namıyla bir kafiye..." Bkz. BOA, **DH.TMIK.M**, 74/6-4, 03/R/1317 (11.08.1899); "...Rakka iskânından Milli-i Kebir ve Sağır Aşireti Ekradî'nın boybeyi olan Abdi Beğ..." Bkz. BOA, **AE. SAMD. III**, 11/1031, 08/M/1137 (27.09.1724). Aktaran: Ekinci, s. 28; "...Milli Aşireti'ne mensup Advan Oymağı'ndan kırk atlının..." Bkz. BOA, **DH.TMIK.M**, 81/39, 26/L/1317 (27.02.1900); "Milli Aşireti'ne mensup İzolu, Terkan ve Çuvan ve mahalli aşiretlerden teşkil edilen hafif süvari alayları..." Bkz. BOA, **DH.TMIK.M**, 45/29, 19/B/1315 (14.12.1897); "Milli-i Kebir Aşireti İskanbaşı Keleş Abdizade Beşar Paşa ve kardeşi Mahmud..." Bkz. BOA, **C. DH**, 262/13055, 20/S/1164 (18.01.1751).

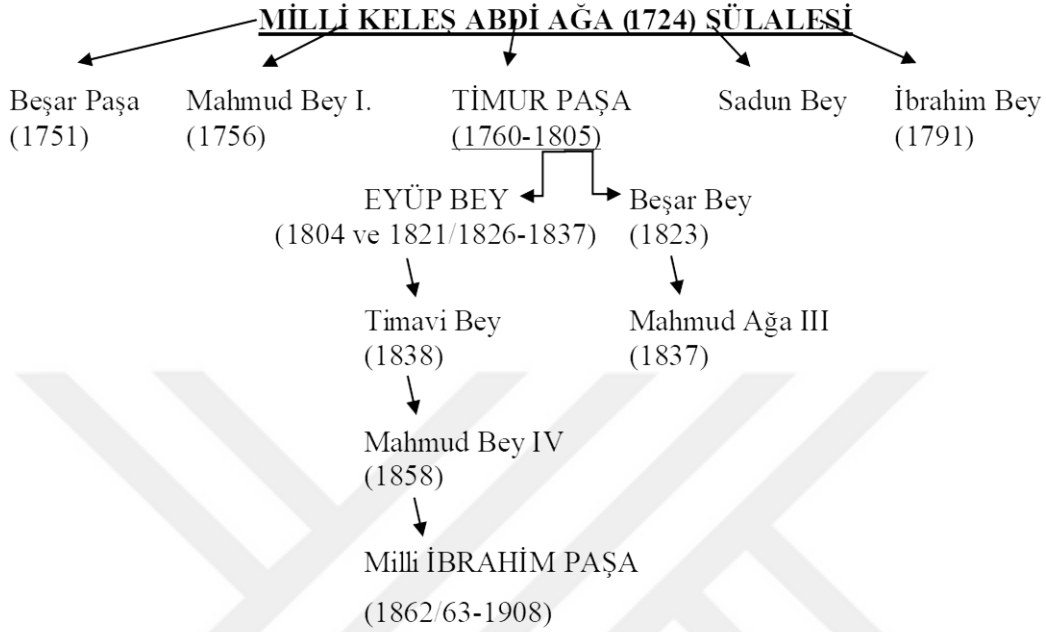
i Sağır (Küçük Milli) olarak kabul edilmektedir. Gökalp, Milli Aşireti'ni tanımlarken; aşiretin birliğini sağlayan *ana amarelerin* (oymak-boy) yedi mühür sahibi olan (Ga Miri/Öküzü Ölmüşler) aşiret üyeleri ile diğer bağlı aşiretlerden meydana geldiğini ve literatürde Bend, Konfederasyon veya Aşiretler Birliği olarak tanımlanan örgütlenmiş devasa bir yapı olduğunu belirtir.⁸⁸ Kuşkusuz Milli Aşireti tarihsel varlığı içerisinde pek çok aşireti bünyesinde bulundurmuş olsa da arşiv vesikalarının da bize gösterdiği veriler ışığında Tablo 3, 19. Yüzyıl sonu itibarıyla yeterli bir çerçeve sunmaktadır.

Milli Aşireti lider ailesinin soyağacını ortaya koyan Ekinci'nin de belirttiği gibi kültürel aktarımın önemli bir nüansı olan atalarının isimlerinin yeni nesillere verilmesi, sahih bir secerenin ortaya çıkarılmasını zorlaştırmıştır. Arşiv belgelerinde bahsedilen bir isim başka bir vesikada amcaoğlu veya kardeş olarak geçebilmektedir. Bu verilerin toplamında ailenin soyağacında ortaya çıkan son liste gerçekliğe en yakın olanıdır. Ekinci'nin bu tablosunda Milli Aşireti idarecilerini gösteren soyağacı çizelgesi aşağıda gösterilmiştir (Tablo 4).⁸⁹

⁸⁸ Milli Aşireti ve bağlı göçebe aşiretlerin Bingöl yaylağı-Diyarbakır kışlağı arasındaki uzun mesafelere yayılan yolculukları 18./19. Yüzyıllarda kısalmaya başlamıştır. Bu durumla paralel yapılan bir anlatıda, yaylağa çıkan aşiretlerin yüklerini taşıyan öküzlerin oldukça yorulması sonrası dönüş yapamadıkları ve yaylakta (Bingöl tarafları) kalan bu topluluklara *öküzü yorulanlar* (*Gawestîyan*), diğer taraftan Diyarbakır'da bulunan ve yaylağa çıkmaya çalışan yedi mühür sahibi Viranşehir Millilerinin yüklerini taşıyan öküzlerin ölmesinden dolayı da bunlara *öküzü ölmüşler* (*Gamirî*) denilmiştir. Bkz. Gökalp, KAHST, ss. 31-33; Göç yolculuğunda yüklerini taşıyan öküzleri zayıf olan toplulukların dinlendikleri alana yerleşmeleri üzerinden '*Gawestîyayî*' anlatımı için bkz. Qedri Cemil Paşa, "Gawestiyayî û Koçerên Kurdan", *Hawar*, C. 52, Çapxana Sebatê, Şam, 1943, s. 1; Ekinci, ss. 100-103.

⁸⁹ Rivayet odur ki Keleş Abdi, Hidrekan ailesinin evlatlığı olup, sülalesi "*Ağavat*" olarak tanımlanır. Bkz. Ekinci, ss. 98, 101, 123, 170; Arşiv vesikaları da tarihleri teyit etmektedir. Bkz. BOA, C..ML., 509/20727, 29/S/1165 (17.01.1752).

Tablo 4: Milli Aşireti İdarecileri Aile Soyağacı⁹⁰

Kaynak: Ekinci, s. 171; BOA, **C.DH**, 262/13055, 20/S/1164 (18.01.1751); BOA, **HAT**, 14/516, 29/Z/1200 (23.10.1786); BOA, **HAT**, 826/37446, 02/R/1237 (27.12.1821); BOA, **ŞD**, 1455/38-49, 07/L/1300 (11.08.1883).

2.2. Milli Aşireti'nin Mekânı: Milli Berriyesi ve Karacadağ

Mekân kavramı sadece bir teritoryal bütünlük olarak değerlendirilirse soyut kalacaktır. Her toplum kendisini tanımlarken, bu mekânın ve orada yaşayan insanların ortaklığından bir kavramı esas alır. Bu bağlamda Lefebvre “...her toplumun kendi mekânını yarattığını ya da edindiğini... Söz konusu mekânın incelenmesi bakımından gerekli ilk koşul, bu mekânın oluşumu, biçimi ve onun özel merkezlerini kavramaktır ve

⁹⁰ Ekinci'nin derlediği bu soyağacı tablosu arşiv belgelerinden de teyit edilebilmektedir. Mahmud II varlığına dair emareler var ancak kimin oğlu olduğu tespit edilemediğinden bu tabloya yerleştirilmemiştir. Bkz. Ekinci, s. 171.; “*Millî-i Kebir Aşireti İskanbaşı Keleş Abdizade Beşar Paşa ve kardeşi Mahmud...*” gibi arşiv vesikalarında ismi geçen aile üyeleri için Bkz. BOA, **C.DH**, 262/13055, 20/S/1164 (18.01.1751); “...*sipahilere aid köy ve mezraların Milli Aşireti Reisi Timur Bey tarafından tahrip...*” bkz. BOA, **HAT**, 14/516, 29/Z/1200 (23.10.1786); “...*Milli Aşireti Beyi Eyüp Bey'den Bağdad valisine gönderilen tahrirat...*” bkz. BOA, **HAT**, 826/37446, 02/R/1237 (27.12.1821); Halep vilayet meclisi azası Milli Aşireti Reisi Timavizade İbrahim Paşa ve Çeçenlerin birlikte Karakeçili Aşireti'nin 500 adet hayvanlarını gasp etmesi ve bunun üzerine Karakeçili Aşireti'nin şikâyet dilekçesi konusunda da adı geçen ‘Timavi’ İbrahim Paşa'nın dedesidir. Bkz. BOA, **ŞD**, 1455/38-49, 07/L/1300 (11.08.1883).

mekân, bir üründür.”⁹¹ tespitini, Milli Aşireti’nin mekânsal üretiminde coğrafya ile olan ilişkisi üzerinden analiz etmek gerekmektedir. Milli Aşireti’nin kullandığı yaylak ve kışlak mekânlarının özellikle 18. ve 19. Yüzyıllarda aşiretin kendi ismiyle kodlandığı görülmektedir.

Milan/Milli Aşireti’nin **kışlık/kışlak mekânı** olarak kullandığı **Milli Berriyesi (Berri-Berriya Milani)** olarak da adlandırılan hâkimiyet sahası; kuzeyde Diyarbakır, güneyde Halep, doğuda Kerkük ve Süleymaniye ile batıda Fırat Nehri arasındaki coğrafi alandır. Bu alan Milan/Milli Aşireti’nin her türlü yaylak ve kışlak faaliyetini icra ettiği, yaşamsal ihtiyaçlarını karşıladığı bir yer olmuştur.⁹²

Milli Aşireti’nin **yazlık/yaylak mekânı** olan **Karacadağ (Qerejdağ)** ise, Berriye’nin hemen kuzeye doğru bitiş noktasından başlamaktadır. Karacadağ, çevredeki tüm büyük yerleşim yerlerine en fazla bir günlük at mesafesinde olup burada hâkimiyet kurabilen bir aşiret; Diyarbakır, Mardin ve Urfa arasında doğu-batı güzergâhını kullanan bütün ticaret kervanlarını denetimi altında tutabiliyordu.⁹³ Kıran, Milli Aşireti’nin Karacadağ’ı bir yaylak olarak tanımlamadığını, burayı kendi mekânı olarak gördüğünü ve onlara göre Bingöl yaylalarının yani Karacadağ’ın kuzey tarafının kendileri için bir yayla olduğunu belirtir.⁹⁴

⁹¹ Mekânın Üretimi hakkında detaylı bkz. Henri Lefebvre, **Mekânın Üretimi**, Işık Ergüden (çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık, 2. Baskı, Eylül 2014; Joost Jongerden, **Türkiye’de İskân Sorunu ve Kürtler, Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Çözümleme**, Mustafa Topal (çev.), İstanbul: Vate Yayınevi, 2. Baskı, 2015. s. 15; Milli Aşireti’nin kışlık mekânı olan Berriya Milan ve yaylak mekânı olan Karacadağ mntıkası, hâkimiyet sahası olarak Milli Aşireti’nin ismiyle bütünleşmiştir. Bkz. Eyüp Kıran, , **Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu**, İstanbul: Elma yayınları, 2003, s. 37.

⁹² Bozkurt, Aşiretler Tarihi, s. 184; *Berri*, doğu-batı yönünde uzanan İslahiye, Kilis, Efrin, Kobane, Birecik, Suruç, Urfa, Viranşehir, Derik, Mardin, Nusaybin, Cizre, Silopi, Xaxo, Musul ve Duhok’a kadar olan hattın güneyindeki sıcak ılıman ovalara denilmektedir. Bkz. Kıran, Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu, s. 36.

⁹³ Karacadağ, 1950 metreye yakın yüksekliğiyle volkanik bir dağ kitlesidir. Bkz. Kıran, Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu, ss. 32-35; “*Karacadağ, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde sönmüş bir yanardağ olup, Diyarbakır ilinin güneybatısında yer alır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanarak Diyarbakır Havzası ile Şanlıurfa Platosunu birbirinden ayırır. Bölgenin doğu yarısında yer alan Diyarbakır Havzası (ortalama yükselti 750 m), kuzey ve kuzeydoğu kenarında Toroslar, güneyde Mardin-Midyat eşiği ve batı kenarında Karacadağ volkan kütlesi tarafından kuşatılmıştır.*” Bkz. Selçuk Ertekin, “Karacadağ Bitki Çeşitliliği”, **Sürdürülebilir Kırsal ve Kentsel Kalkınma Derneği Raporu**, Diyarbakır, Şubat 2002, s. 4; Diyarbakır vilayet salnamelerinde Karacadağ için de bir açıklama yer almaktadır. “*Cudi Dağı silsilesinden Diyarbakır’ın cihet-i Garbisindeki cibâl... Karacadağ Siverek dâhilinde bulunmuştur. Bu dağların bazısında el ve ağız dayanmayacak surette soğuk sular tenebbu’ ve pek latif havalar tenessüm eder. Karacadağ görünüşte mürtefi’ değilse de irtifa’-ı mevkîisi fena-sâbit olmuş ve bu dağın berf u berdi pek şiddetli vâki olması dahi irtifa’-ını isbata kâfi bulunmuştur...*” Bkz. İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salmeleri**, 1302 H. (1884-1885), C.3., ss. 355-356.

⁹⁴ Yazar ve aynı zamanda **Kejan Aşireti ileri gelenlerinden (Araştırmacı-Yazar) Eyüp Kıran** ile Karacadağ saha araştırmasında yapılan görüşme. Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ, (16.08.2019); Yaylak-Kışlak göç güzergâhları için bkz. (EK:3).

Milli Aşireti'nin yaşam alanı Diyarbakır Vilayeti'nin batıya açılan güzergâhında önemli bir konumda bulunmaktaydı. Deniz ticaretine katılım için İskenderun limanına ulaşmak üzere kullanılan güzergâh olan *Diyarbakır'den Siverek, Milli Aşireti mıntıkası, Urfa, Birecik, Halep* üzerinden gidilen yolun merkezi kavşağındadır. “*Diyarbakır'den Haleb'e uğrayarak İskenderun tarîki... Diyarbakır'den... Karacadağ'ın şimale doğru mümted olup... Siverek kasabasına ve ba'dehû Milli ovasında bulunan Urfa Fırat Nehri üzerinde bulunan Birecik'i geçtikten sonra... Haleb'den İskenderun'a...*”⁹⁵ diye belirlenen yolun stratejik bir aşamasında Milli Aşireti'nin konakladığı alan da yer almaktadır.

Göyünç'ün çoğunluğunu tahrir defterlerinden faydalanarak hazırladığı 16. *Yüzyılda Mardin Sancağı* çalışmasında, Milli Aşireti'nin kışlak mekânı olarak kullandığı Berriye bölgesinin sınırları ve statüsü hakkında bilgiler verilmektedir:⁹⁶

“*Berriye, Arapçada “sahra, step, çöl” anlamlarında kullanılan bir kelime olup bugün Diyarbakır'de halk ağzında yayla manasına gelmektedir. Boz ulus kanunnamesi “Berriye'den yaylağa gitmelü olduklarında Türkmânın bazı Mardin kurbinde Türkmen Deresi'nden ve Rışmil nâm karyeden ve sair Mardin ülkesinden” geçtiklerini, Mardin ülkesine uğramayanlarının da “Berriye ülkesine uğrayan ulus tائفesinden” olduklarını belirtmektedir. 1550 (957) tarihlerine rastlayan bir arşiv belgesinde de “Ruha ve Berriye taraflarında” ibaresine tesadüf edilmektedir. XVI. Yüzyılda Mardin ve Nusaybin'in güney taraflarına da ‘Berriye ağzı’ denildiğini, yine belgelerden öğrenmekteyiz. Böylece “Berriye” bugünkü Suriye sınırları içerisinde uzanan düzlük olmaktadır. Başbakanlık Arşivi'ndeki Tapu Defterlerinde de Berriyecik Sancağı'nın, 1526'dan sonra aynı adlı kazanın ihtiva ettiği, karye ve mezralar gösterilmektedir. Bu bilgilere göre, bu idari bölge bugün Urfa'nın Viranşehir ve Mardin'in Derik kazaları ve çevresini kaplayan bir alana yayılmış olmaktadır.”*

Bazı arşiv kaynaklarında ve tarih çalışmalarında Berriyecik (Berriye) ve Birecik livalarının aynı yerlermiş gibi transkripsiyonlarının yapıldığı görülmüştür. Göyünç, 64 numaralı tahrir defterinde *Berriyecik livasının* 1518 yılında Diyarbakır Vilayeti'nin on iki livasından birisi olduğuna dair kaydı aktarmaktadır.⁹⁷ *Birecik livası* ise 998 numaralı

⁹⁵ İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1308 H. (1890-1891 M.), C.4., ss. 67-68.

⁹⁶ Burada halk dilinde Berriye'ye yayla denildiği savının aksine, aşiretlerin yaylak olarak gittikleri Karacadağ, Bingöl, Van gibi dağlık, yüksek alanlara yayla denildiğini vurgulamakta fayda vardır. Açıklamanın devamından da zaten... *Berriye'den yaylağa gitmelü olduklarında...* cümlesi ile Berriye ile yaylanın ters mekânlar oldukları anlaşılmaktadır. Bkz. Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969, s. 41.

⁹⁷ 64 nolu TD içinde, “924 (1518) Tarihli Berriyecik Livası Kanûn-nâmesi”. Bkz. Göyünç, s. 162.

tahrir defterinde kaydı olup, günümüzde aynı yerde aynı isimle yer alan, Urfa'ya bağlı olan farklı bir livadır.⁹⁸

Konargöçer yaşamda eminlerin vergi toplama süreçleri aşiretlerin hareketli ve dağınık olmalarından dolayı oldukça sıkıntılı geçiyordu. “...ve mezkûr tâife şimdiye değin **Berriye’ye** kışlamağa vardıklarında mîrî için yüz koyuna on yedi akçe çobanbeği ve on yedi resm-i kışlak verüb ve altı akçe dahi ümenâ der-âmed deyü alub...”⁹⁹ 1540 tarihli Boz-Ulus Kanunnamesi’nde de Kara Ulus ve Boz Ulus gibi konargöçer aşiretlerin tanımları yapılarak, yazlık-kışlık mekânları, göç güzergâhları ile Osmanlı iktisadi sistemi içerisinde vergi ile olan ilişkilerine dair ayrıntılar verilmektedir.

16. Yüzyıl kanunnamelerinde Boz Ulus, Kara Ulus ve diğer toplulukların Suriye çölünün kuzeyinden yaylalara çıkan güzergâhlarına dair bilgiler de mevcuttur; Mardin yolu kullanılarak gidilen güzergâhta Mardin Subaşıları tarafından *selâmlık* adıyla her haneden bir baş peynir ve her obadan da bir kuzu alınması uygulaması var ki sonradan kaldırılmıştır. Diğer alternatifi olan Berriye’den Karacadağ yaylasına giden aşiretlerden ise de *Karacadağ yaylağı* adıyla üç yüz koyuna bir koyun ve her haneden birer pâre geçiş ücreti alınmaktaydı. “*Hâliyâ defter-i cedîd-i hâkanide Karacadağ’ın kadîm sınırı tayin olundu...*” olarak tescillenen bu sınırın dışındaki güzergâh kullandığında ise ulus taifesinden *Karacadağ yaylağı* olarak herhangi bir vergi alınması yasaklanmıştır.¹⁰⁰

Karacadağ’ın orta kesimlerinde yer alan **Mandel Tepesi (Rezoka Mandelê)**¹⁰¹, hem dağın en merkezi ve korunaklı noktası, hem de Milli İbrahim Paşa’nın çadırının olduğu, obasını kurduğu yaylak idi. Milli Aşireti döneminde hepsinin önceden yeri belirli olan üyelerinin konaklama yaptığı düzlüklerde, on ile yirmi arası çadırın oluşturduğu

⁹⁸ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-kâdiriyye Defteri I (937/1530), s. 2; Göyünç, s. 42.

⁹⁹ Çobanbeği (zekât-ı sevâim), Bağdad Kanunnamesinde şöyle tarif edilmektedir: “Çobanbeği ana derler ki, her süri üç yüz koyun ola, üç yüz koyundan bir koyun alınır. Ve eğer üç yüzden nâkıs (eksik) olursa, beş koyundan bir akçe alınır.”; Bağdâd ulusundan ve kurâda olan reaya ulusundan. “...Berriye’de şehir ve bazar olmayub bir yerde azıklanmağa mecâlleri kalmayub tamamı acz ve zaruret çekerler imiş...” aşiretlerin yaylak-kışlak devinimi vergi toplayıcılarının Berriye mıntıkasında şehir ve pazar yerleri olmadığından konaklamalarını da zorlaştırmıştır. Bkz. Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, Cilt No:5, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992, ss. 459-460.

¹⁰⁰ Anlaşılan farklı güzergâhlar da olsa toplanan vergiler dışında yerel unsurlarca (sancakbeyleri) sonradan adet haline getirilen ek vergiler alınmaya çalışılmıştır. Bkz. Akgündüz, s. 460.

¹⁰¹ İbrahim Paşa’nın büyük çadırını (kona mezin) kurduğu tepedir. Bkz. (EK:5), **Karacadağ, Mandel Tepesi, Milli İbrahim Paşa’nın konakladığı tepe (oba)**, Saha Çalışması Foto-1, (16.08.2019).

obalar, zomlar şeklinde bir yerleşim sistematiği vardı.¹⁰² Göçe başlangıç, göç yolu ve göçün bitiş noktasına varma ritüeliyle tüm bu sürecin kendi içerisinde, kendine has belli bir nizam ve intizam içerisinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Milli Aşireti dışında diğer aşiretler de bu bölgeleri dönemsel olarak ortak bir şekilde kullanmaktaydılar. “*Kikan aşireti Abdülaziz Dağları (Suriye’de), Rakka (Suriye), Diyarbakır Ovası, Viranşehir Ovası, Karacadağ, Şengal Dağı (Irak’ta), Hazro, Bismil gibi bölgelere yaylak ve kışlaklara gider, yazın da köylere dönerdi.*”¹⁰³ Bu bağlam ile bakıldığında birçok aşiretin yaşadığı bu bölgenin kendisine bir ‘*aşiretsel alan*’ denilmesi mekânın tanımlanmasına yardımcı bir kavram olmaktadır.

Mardin’in Berriye sahasında yer alan diğer Arap ve Araplaşmış aşiretlerden biri de Zor sancağına bağlı olmasına rağmen daha çok Mardin ve Siverek dolaylarında barınan, on bin çadırılık bir toplamıyla bölgede yer alan en baskın aşiretlerden biri olan **Şammar (Şemir/Şemr) Aşiretidir**.¹⁰⁴

“*Mardin berriyesi arap ve müsta’reb aşâyirin barınacak mahalli olup aşâyir-i merkûmeden birisi Şemir aşiretidir... Zor sancağına merbut ise de ekseriya Mardin ve Siverek taraflarında bulunmaktadır. Bu aşiret üç familyaya mensub olup birisi el-Cerbe ve ikincisi ez-Zeydan ve üçüncüsü el-Ömer’dir. Bunların fîrû’undan el-Hârise ve es-Sayih ve en-Necm ve es-Sâbit ve el-Amûd ve el-Fedağa (Fedaa) ve el-Abdullah ve el-Kaletyan namlarıyla yâd olunur, bazı kabileler dahi sayılır. Aşiret-i mezkûre külliyyetli ağnâm ve deveye mâlik olup yapağı ve revgan-ı sade ve koyun ve kuzu ve deve sarfiyatından pek çok ticaretleri olduğu gibi kendi meblûsâtları için muhtaç oldukları bez ve meşlah misillü eşyayı ve me’kûlâtlarına muktezî zahireyi çöle civar olan ahali-i meskûneden iştirâ ederler.*”

¹⁰² Mandel düzlüğü dışında, Hüdavendigâr (Xwendikar, خاندیکار) (Sultan IV. Murat’ın 1638 yılında Bağdat seferi sırasında konakladığı meydanın adıdır, ismin buradaki kullanımı hükümdar anlamında olanıdır), Mergemir, Bîrên birêz, Tirbelek, Darika jêrin û jorîn, Tirşo, Guhera Gezikê, Guhera Deva, Kaniya Gezikê düzlükleri aşiretlerin konaklama yaptığı diğer yerlerdir. Bkz. Kıran, Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu, ss. 33-34; Faik Bulut’un yazısı için bkz. <http://www.postseyyah.com/karacadağ/> (17.03.2019); “*Karacadağ’ın en yüksek yeri, Mergimir Tepe’dir (1981 m). Diğer önemli yükseltileri; Besrek Tepesi (1350 m), Keluşak Tepesi (1500 m), Harami Tepesi (1500 m), Aşağı Devekiran Tepesi (1510 m), Mergider Tepesi (1663 m), Bahadır Tepesi (1750 m), Turso Tepesi (1750 m), İnek Tepesi (1779 m), Acem Tepesi (1780 m), Kurt Tepesi (1800 m), Kanisor Tepesi (1810 m), Hazel Tepesi (1839 m), Bakşo Tepesi (1883 m), Mandal Tepesi (1895 m), Kollubaba Tepesi (1957 m). Birçoğu yazın kuruyan küçük akarsular tarafından yarılmıştır.*” Bkz. Selçuk Ertekin, “Karacadağ Bitki Çeşitliliği”, **Sürdürülebilir Kırsal ve Kentsel Kalkınma Derneği Raporu**, s. 5. Bu tepelerin üstleri düzlük alanlar olup aşiretlerin obalarını yaptıkları yerlerdir.

¹⁰³ Uluç, s. 140; Milli Aşireti’ne bağlı olan Kejan Aşireti’nden Hamza Ağan’ın aktarımıyla, eskiden aşiretlerinin farklı bir göç yolu olarak bazı dönemler Abdülaziz Dağlarına göçtüklerini ve burada 5-6 ay kaldığı belirterek dedelerinin bu yolculukta yoğurt, hogeç denilen koç sürüsü satışı yaptıklarını aktarmıştır. Hamza Ağan, **Siverek Karacadağ Göçerler Derneği Başkanı-Kejan Aşireti ileri gelenlerinden**, Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ (16.08.2019).

¹⁰⁴ İzgöer (hzl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1301 H. (1883-1884 M.), C.3, s. 234.

Şammar Aşireti ve alt birimleri olan diğer aşiretlerin çöldeki hâkimiyet alanının dışında Berriye mıntıkasında bulunan, kendi üyelerine yetecek sayıda hayvan ve hayvansal ürünü olan artanıyla ticaretini yapan; elbiseleri için ihtiyaç duydukları giyim-kuşam malzemesini de yoğunluklu yaşam alanları olan çöl sınırı etrafında yer alan topluluklardan satın alabilen güçlü bir aşiretler birliği olduğu belirtilmiştir.

Nusaybin yakınlarında *Cağcağ Suyu* civarında çadırları bulunan **Tay Aşireti** ise nispeten daha küçük bir topluluk olup, aslen üç yüz-dört yüz haneden oluşurken, “*Pekâre ve Ganame ve Cahış ve Hereb ve es-Sade ve Şarabî aşiretleri ile Cubur aşiretinin bir fer’i bunlarla ittihad eylediklerinden...*” sonraki eklemlemelerle yaklaşık üç bin çadırlık bir toplama ulaşmışlardır. Şammar Aşireti gibi bir hareketliliğe sahip olsalar da ziraatî üretim yaparlar ve devlete aşar ile diğer vergilerini ödeme yükümlülüklerini ifa ederler.¹⁰⁵

Yine Milli Aşireti’ne komşu olan ve hatta neredeyse iç içe yaşayan **Karakeçili Aşireti** de “...Siverekle Viranşehir arasında hem hayme-nişîn ve hem de ziraat ve hırâsetle iştigâl eylediklerinden ziraat mevsiminin gayrinde karye ve hanelerinde mütemekkin bulunurlar. Viranşehir dahi evvelki sene Zor sancağından bi’t-tefrîk Siverek kazasına ilhâk olunmuştur ki o nahiyeyi teşkil eden Milli Aşireti’nin ekserîsi tâcir ve iyice servete mâliktirler.”¹⁰⁶ bölgede Milli Aşireti ile rekabet içerisinde olup genelde aynı mıntikalarda kesişmektedirler. Milli Aşireti’nin ticaret yapma becerisi ve sahip olduğu servet, diğer aşiretlerin de bu alandaki ekonomik kaynaklar üzerinde bir hâkimiyet sağlama mücadelesine girişmelerine sebep oluyordu.

Karacadağ’ın fiziki konumu Milli Aşireti’nin savunma pozisyonu için aynı zamanda bir kale görevi de görmekteydi. Milliler, Diyarbakır, Mardin ve Urfa’nın sınırlarının kesişim kümesinde yer alan bu stratejik mevkide, Karacadağ’ın yüksekliğinin verdiği avantaj ile alan hâkimiyetini sürdürebiliyordu. Öyle ki özellikle Milli İbrahim Paşa döneminde aşiret birliğinin ana gövdesini oluşturan aşiretlerin Karacadağ’ın daha kuzeyinde bulunan yaylaklara çıkmadığı görülmektedir. Bu durumun temel gerekçesi, yerleşim yerlerinden uzaklaşıldığı zaman güneyden Şammar ve Aneze gibi aşiretlerden saldırıların gelebileceği ve Millilerin Berriye (kışlak) ve Karacadağ (yaylak)

¹⁰⁵ İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1302 H. (1884-1885 M.), C.3, s. 331.

¹⁰⁶ İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1308 H. (1890-1891 M.), C.4, s. 65.

yerleşkelerini kaybetme risklerinin olmasıdır.¹⁰⁷ Karacadağ'ın bu doğal korunaklığı, iç ve dış koşulların yarattığı tehlikelere karşı, Milli Aşireti'ne çok daha güçlü kalma imkânı sağlamaktaydı.

Karacadağ'ın çevre aşiretler için cazibe merkezi olmasının pekçok gerekçesi olmakla beraber hayvanları için besin değeri yüksek bitki örtüsünün varlığı (özellikle *gunî/geven bitkisi*), hastalıklardan ve zararlı böceklerden koruyabilen iklimin yapısının önemli etkenler olduğu zirai çalışmalardan da anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Bu aşiretler Karacadağ'ın üzerinde yer alan tepelerde kendilerine belirledikleri düzlük alanlarda çadır açmaktaydılar.¹⁰⁹

Milli Aşireti'nin temel karakteristik özelliği olan göçerlik ile Osmanlı Devleti'nin çeşitli parametreleri gerekçe göstererek aşiretlere uyguladığı iskân ve sürgün politikaları, Milli'ye bağlı aşiret topluluklarının birçok farklı yerde yaşamasına neden olmuştur. 16. Yüzyıl tahrir defterleri ile 20. Yüzyıla kadar gelen süreçteki Osmanlı arşiv belgelerine göre Milli Aşireti'nin yaşadığı yerlerin isimleri aşağıdaki gibidir: ¹¹⁰

“Amid livası, Mardin livası, Çirmük livası, Siverek livası, Karakeçi, Birecik, Çemişgezek livası, Ruha livası, Hakkâri Sancağı, Mahmudiye Kazası (Hakkari Sancağı) Ünye Kazası (Canik Sancağı), Erzurum, Diyarbakır, Rakka, Mecidözü ve Veray kazaları (Amasya Sancağı), Ergani Sancağı, Teke Sancağı, Hamid Sancağı, Sivas, Adilcevaz, Mardin, Kırşehir, Çorum, Amasya Sancağı, Harran Kazası (Maraş Sancağı), Tokad, Bozok Sancağı, Kelkid, Şîran, Erzinçan Kazaları (Erzurum Eyaleti), Palu Sancağı (Diyarbakır Eyaleti), Eğin Kazası

¹⁰⁷ Kıran, Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu, s. 35; Aşiret ileri gelenleriyle yaptığım mülakatlarda İbrahim Paşa döneminde yaşamış dedelerinin anlatımlarını aktarırlarken de Arap aşiretler ile Milli'nin 100 yıldır savaştığını, beşeri ve ekonomik büyük kayıpların verildiğini anlatırlardı. Mehmet Vural, (67 Yaşında), **Cebikan Aşireti İleri Gelenlerinden (Mala Xerzo)**, Görüşme yeri ve tarihi: Diyarbakır, (19.08.2019).

¹⁰⁸ “Günümüzden 40-50 yıl öncesinde az da olsa ormanlık alanlardan söz edilebiliyorken şimdilerde tek tük ağaçlara rastlanmaktadır. Karacadağ'da yetişen bu ağaçlar şunlardır: meşe türleri-çitlenbik veya dardağan türleri, alıç türleri, menengiç, ahlat, yabani armut, dışbudak ile bazalt kayalıklarla kaplı açık alanlarda, özellikle 1300-1400 mt'lerden itibaren birçok bitki yerini genellikle yastık oluşturan *Astragalus gummifer* (geven) ve *acerosum* (pişik geveni) gibi dikenli bitkilerden oluşmuş birliklere bırakmıştır... Ayrıca yakacak amacıyla ağaçların kesilmesi sonucu ağaçlarla kaplı alanlar yerlerini *geven (gunî)* bitkisine terketmişlerdir. Günümüzde gevenin hem yakacak hem de hayvan yemi olarak sökülmesi devam etmektedir” Bkz. Selçuk Ertekin, “Karacadağ Bitki Çeşitliliği”, **Sürdürülebilir Kırsal ve Kentsel Kalkınma Derneği Raporu**, ss. 11-12; Aynı zamanda bir entomolog (böcek bilimi uzmanı) olan yazar Eyüp Kıran Karacadağ yüksek kesimlerinin aşiretlerce tercih edilmesinin diğer bir sebebini de zararlı böcekler ve hayvan hastalıklarından korunmak olduğu tespitini yapar. Eyüp Kıran, **Kejan Aşireti İleri Gelenlerinden-Yazar**, Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ, (16.08.2019).

¹⁰⁹ Karacadağ'da çadır açan diğer aşiretler: Têrkan-Nasıran-Mendan-Dodikan-Kumnekşan-Çemikan-Şehinan-Mehelliya-Kalaybiyan-İzolan aşiretleridir. Hamza Ağan, **Siverek Karacadağ Göçerler Derneği Başkanı-Kejan Aşireti ileri gelenlerinden**, Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ (16.08.2019).

¹¹⁰ BOA, **1518 tarihli Tahrir Defteri (TD) No. 64** Arap alfabesiyle, transkripsiyonu için bkz. M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 85; Ekinci, s. 80; *Hacı Mahmud Bey, mir-i 'asiret-i Milli Göçer: TD 134/ 3*, s. 37-40, 41, 43, 44.

(Arabgir Sancağı), Kars, Çıldır, Göle Sancağı, Ayıntab sancağı, Van Vilayeti, Haleb Eyaleti, Harput Sancağı, Trablus-ı Şam civarı, Salhiyun Dağı civarı, Dersim Sancağı, Dağlık Karabağ-Kelbecer, Azerbaycan-Gence, Maku, Viranşehir, Karacadağ.”

Yakın dönem yapılan çalışmalarda Milli Aşireti’nin diğer bir kolu olan Van bölgesindeki Milan Aşireti’nin alt birimlerinin yaşadığı yeni yerler de tespit edilebilmiştir. Selim Temo’nun Horasan Kürtlerine ait kapsamlı çalışmasında, “Ürdün Kürtlerinden olan Muhammed Ali es-Siwêrekî el-Kurdî, Amman ve Irbîd civarlarında yaşayan Milan kollarından bahseder Horasan’daki Milanlû Federasyonunun çatısı altında ise, irili ufaklı 25 aşiret vardır.”¹¹¹ tespiti Milan Aşiret kollarının İran topraklarındaki geniş dağılımını göstermektedir.

Osmanlı tarihinin önemli başvuru kaynaklarından arşiv vesikaları ve bunlara atfen yapılan çeşitli çalışmalarda; Milli ismiyle beraber anılmış aşiret, cemaat ve bağlı toplulukların adları ile yaşam alanları aşağıda bulunan Tablo 5’de gösterilmiştir.¹¹²

Tablo 5: Osmanlı’da Milli Aşireti Toplulukları ve Yaşam Alanları

Aşiret ve Cemaatin Adı	Yerleşim Alanı	Bağlı Olduğu Topluluk
Milan Aşireti ¹¹³	Hakkâri Sancağı (Van Eyaleti), Ünye Kazası (Canik Sancağı), Mahmudiye Kazası (Hakkâri Sancağı), Van Vilayeti	Ekrâd Taifesinden
Milidzan Aşireti	Kulb Sancağı (Diyarbakir Eyaleti)	Ekrâd Taifesinden
Milli (Millû) Aşireti	Erzurum, Diyarbakir, Çemişgezek, Rakka, Mecidözü Kazası (Amasya Sancağı), Ergani, Tekke Sancağı, Hamîd Sancağı, Sivas, Adilcevaz, Mardin, Kırşehir, Çorum, Amasya Sancağı, Harran Kazası (Maraş	Göçer, Ekrâd-Ulus Taifesinden

¹¹¹ Selim Temo’nun on yıl süren kapsamlı araştırmasında Milan Federasyonuna mensup Horasan’da tespit ettiği 25 aşiret şunlardır: Aşûrî, Cemalanlû, Cerîstanî, Cihanbeglû (Canbeg), Hacîkanlû, Hesenanlû, Huseynanlû, Kelmîşyanlû, Kurkanlû, Melevanlû, Merdanlû, Mihrebanlû, Mişkanlû, Mihrablû, Mûsikanlû, Omeranlû, Pertekanlû, Qoyanlû, Qulanlû, Sarımanlû, Xanan, Xanyanlû, Xersekânî, Xeservanlû, Zindanlû Aşiretleridir. Bkz. Selim Temo, **Horasan Kürtleri**, Alfa Yayınları, 3. Basım: İstanbul, Ocak 2019, ss. 272-283.

¹¹² Milli Aşireti ve bağlı alt birimlerine göre hazırlanan bu tablo, daha çok Cevdet Türkay’ın çalışmasının sunduğu veriler ışığında olup, diğer belgeler ile de desteklenmiştir. Arşiv kaynaklarının kullanıma açılmış bölümlerinde yaptığı çalışmalar sonucunda Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Aşiret, Cemaat ve Oymak topluluklarının genel bir çerçevesi için bkz. Cevdet Türkay, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar**, 3. Baskı, İstanbul: İşaret Yayınları, 2012; Ahmet Zeki İzgöer (Ed.), **Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri (DŞS), Âmid Mahkemesi, 3709 Nolu Sicil (H.1145 / M.1732)**, 4b-2, H.1145 (M.1732), Cilt:2, Diyarbakir: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.42, Eylül 2013, s. 16.

¹¹³ Milan kelimesinin Mîl ile olan etkileşimine daha önce değinilmesine rağmen daha çok Van bölgesindeki Milli Aşireti için kullanıldığı görülmüştür. Bkz. Derviş Paşa, Devlet-i ‘Aliyye ile İran Devleti Beyinde Olan Hudûdun Lâyihasıdır, Matba’a-ı ‘Amire 1287, s. 153. Aktaran: Naci Tikici, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiret-Devlet İlişkisi: Millîli Aşireti Örneği”, s. 22; BOA, **Y. PRK. ASK.**, 71/79, 8/L/1308 (17.05.1891).

	Sancağı), Tokat, Bozok Sancağı, Kelkid, Şiran, Erzincan Kazaları (Erzurum Eyaleti)	
Milli Bizgâvrân Aşireti	Rakka, Diyarbekir, Erzurum Eyaletleri	Ekrâd Taifesinden
Milli Ekrâd Aşireti	Çemişgezek Sancağı, Teke Sancağı, Diyarbekir, Çermik Sancağı ¹¹⁴ (Diyarbekir Eyaleti), Sivas, Rakka	Ekrâd Taifesinden
Milli Espiyan (Espeyak) ¹¹⁵ Aşireti	Rakka, Diyarbekir, Bayezid kalesi civarı (Erzurum Eyaleti)	Ekrâd Taifesinden
Milli-i Göçer-i Espeyac (Esfeyac) ¹¹⁶ Aşireti	Diyarbekir Eyaleti	
Milli Göçer ¹¹⁷	Mardin Kazası (Diyarbekir Eyaleti)	Ekrâd Taifesinden
Milli Kâvili (Milli Kâvilü) Aşireti	Sivas, Çorum, Amasya, Diyarbekir	Ekrâd Taifesinden
Milli-i Kebîr ¹¹⁸ (Millü Kebîr, Millü-yi Kebîr) Aşireti	Diyarbekir, Mardin, Rakka, Erzurum, Kars, Çıldır, Göle Sancağı	Ekrâd Taifesinden
Milli-i Kebîr Abdî Aşireti	Rakka, Palu Sancağı (Diyarbekir Eyaleti)	Göçebe Ekrâd Taifesinden
Milli-i Kebîr Tavan Aşireti	Mardin, Rakka, Diyarbekir	Göçebe Ekrâd Taifesinden
Milli Mahmud Aşireti ¹¹⁹	Rakka, Diyarbekir Eyaletleri	Ekrâd Taifesinden
Milli Mezkûrân Aşireti	Rakka, Diyarbekir, Erzurum Eyaletleri	Ekrâd Taifesinden
Millioğulları Aşireti	Rakka, Mardin, Kırşehir, Çorum, Amasya, Diyarbekir, Maraş, Sivas, Tokat, Bozok, Tekke Sancağı, Erzurum, Kelkit, Şiran, Erzincan Kazaları (Erzurum Eyaleti)	Göçer, Ekrâd-Ulus Taifesinden
Milli Pazkûran Aşireti	Diyarbekir Eyaleti	Göçer, Ekrâd-Ulus Taifesi
Milli-i Sağır ¹²⁰ Aşireti	Mardin, Diyarbekir	Göçer Evli Ekrâd Taifesinden

¹¹⁴ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-kâdiriyye Defteri I (937/1530), s. 43.

¹¹⁵ “...*Milli Espeyak (Espayan) tâbi-i Bayezid-i Mir Aşiret-i Karaulus Mukataası...*” İzgöer (Ed.), **Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, 3709 Nolu Sicil (H.1145 / M.1732)**, 4b-2, H.1145 (M.1732), Cilt:2, s. 16; Şeriyye sicillerinde Milli Espeyak ismi görülmekle beraber C. Türkay’ın çevirisindeki Espiyan isimli cemaat ile aynı olma ihtimali vardır. Bkz. Aynı sicilin orijinal vesikasında 4b md. s. 140; BOA, **MAD-9518**, s. 70. Aktaran: Özlem Başarır, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mali Uygulamaları Çerçevesinde Konargöçer Topluluklar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 54, Sayı: 2, 2014, s. 280.

¹¹⁶ Hasan b. Abdullah adlı kişinin Aşiret mukataasındaki hissesinin devrine dair bilgilerinin “...*senevi yedi yüz seksen sekiz gurus mâli olan Aşiret-i Millî Göçer-i Esfeyac (Espeyak) mukataalarının...*” şeriyye sicillerinde kaydı bulunmaktadır. Bkz. İzgöer (Ed.), **Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, 3709 Nolu Sicil (H.1145 / M.1732)**, 4b-2, H.1145 (M.1732), Cilt:2, s. 16.

¹¹⁷ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-kâdiriyye Defteri I (937/1530), s. 39.

¹¹⁸ “*Milli-i Kebîr Aşireti İskanbaşı Keleş Abdizade...*” Bkz. BOA, **C. DH**, 262/13055, 20/S/1164 (18.01.1751).

¹¹⁹ Gerçekte Rakka iskânından olup, Diyarbekir etrafında geşt-ü gûzar üzere olan Milli Mahmud ve Aşireti ekrâd geçmiştin beri yol kesen, gasp yapan, kervanlara saldıran bir topluluktur. Bkz. Cevdet Türkay, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar**, ss. 109-110.

¹²⁰ *Rakka iskânından Milli-i Kebîr ve Sağır Aşireti Ekrâdı’nın boybeyi ...* BOA, **AE. SAMD. III**, 11/1031, 29/Z/1136, (18.09.1724). Aktaran: Ekinci, s. 28.

Milli-i Sağır Badinân Aşireti	Mardin, Rakka	Ekrâd Taifesinden
Milli Tavan Aşireti	Rakka, Diyarbakir, Erzurum	Göçer, Ekrâd-Ulus Taifesi
Milli Yaşaroğlu Yusuf Aşireti	Rakka, Palu Sancağı (Diyarbakir Eyaleti)	Göçebe Ekrâd Taifesinden
Milli (Millü), Millili, (Millilü, Milli Ekrâdı, Milli Göçer, Milli-i Kebir, Milli-i Kebir Tavan, Milli Türkmanı) Cemaatleri	Mardin Kazası, Amid, Çemişgezek, Ergani Sancakları (Diyarbakir Eyaleti), Erzurum, Rakka, Sivas, Teke, Adilcevaz ve Ayntab Sancakları, Mecidözü ve Veray Kazaları (Amasya Sancağı), Harran Kazası (Rakka Sancağı), Ruha (Urfa) Sancağı (Rakka Eyaleti), Trablus-u Şam civarı, Eğin Kazası (Arabgir Sancağı)	
Milli Akkeçili ¹²¹ (Akkeçilü) Cemaati	Mardin Kazası (Diyarbakir Eyaleti)	Ekrad Taifesinden
Milli-i Büzürk/g Cemaati ¹²²	Çemişgezek/g Livası	
Milli Mahmud Cemaati	Rakka ve Diyarbakir Eyaletleri	Ekrad Taifesinden
Milli Pazgürî (nâm-ı diğer Bahâeddînlü) Cemaati	Rakka Eyaleti	Konar-Göçer Ekrad Taifesinden
Milli-i Sâğır Cemaati	Mardin Kazası (Diyarbakir Eyaleti), Diyarbakir Eyaleti.	Göçer-Evli Taifesinden
Milli Türkmanı Cemaati	Haleb Eyaleti, Harpirt (Harput) Sancağı (Diyarbakir Eyaleti)	Türkman
Milli Davudî ¹²³	Afrin	

Kaynak: Derviş Paşa, Devlet-i ‘Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Lâyihasıdır, Matba’a-ı ‘Amire 1287, s. 153. Aktaran: Naci Tikici, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiret-Devlet İlişkisi: Millî Aşireti Örneği”, s. 22; BOA, Y. PRK. ASK., 71/79, 8/L/1308 (17.05.1891); 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-kâdiriyye Defteri I (937/1530), s. 43; İzgöer (Ed.), Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, 3709 Nolu Sicil (H.1145 / M.1732), 4b-2, H.1145 (M.1732), Cilt:2, s. 16; BOA, MAD-9518, s. 70. Aktaran: Özlem Başarır, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mali Uygulamaları Çerçevesinde Konargöçer Topluluklar”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: 54, Sayı:2, 2014, s. 280; BOA, C. DH, 262/13055, 20/S/1164 (18.01.1751); Cevdet Türkay, Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar, ss. 109-110; BOA, AE. SAMD. III, 11/1031, 29/Z/1136, (18.09.1724). Aktaran: Ekinci, s. 28; Ahmet Zeki İzgöer (Ed.), Divan-ı Hümayun Sicilleri, Diyarbakir Ahkâm Defterleri, 3 Numaralı Defter (Bundan sonra kısaca DAD 3), 221-2, Recep 1184 (Ekim/Kasım, 1770), ss. 472-473; Bozkurt, Aşiretler Tarihi, s. 126.

¹²¹ “...Hâss-ı hümayûn’um hissesine ber-vech-i mâlikâne müstereken mutassarrıf olan Abdulla ve Mahmud ve Mustafa (Ekrâd-ı Aşiret-i Millî Akkeçili’den) nâm kimesneler...” Bkz. Ahmet Zeki İzgöer (Ed.), Divan-ı Hümayun Sicilleri, Diyarbakir Ahkâm Defterleri, 3 Numaralı Defter (Bundan sonra kısaca DAD 3), 221-2, Recep 1184 (Ekim/Kasım, 1770), ss. 472-473.

¹²² 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-kâdiriyye Defteri I (937/1530), s. 45.

¹²³ Bozkurt, Aşiretler Tarihi, s. 126.

2.3. Milli Aşireti’nde Hayvancılık

Aşiret alanında göçebe aşiretlerin temel üretim kaynağı olan hayvancılığın başat grupları *koyun ve keçidir*. Berriye ve Karacadağ mekânlarını kullanan aşiretlerin gerekçelerinden bir tanesi de bölge topraklarının sahip olduğu bitki çeşitliliği ve meralardan elde ettikleri verimdir. Bu mınıtkada yer alan Derik kazasının yaylalarında yetişen ve yöreye özgü koyunların ve onlara ait yağların piyasadaki talep miktarının ve değerinin yüksek olması, yöre halkı için hem geçim kaynağı hem de ticarete konu olması bakımından önemlidir.¹²⁴

“Derik kasabasının havası latif ve suyu gayet çoktur... Nahiyeteyn-i mekûmeteyn ahalisinin yaylalarındaki nebâtâtın son derecedeki kuvvet letâfeti kesret üzere bulunan koyunlarının hemen hiçbir yerde misli görülmeyecek derecede tatlı ve kuvvetli yağ vermesini icab ettirdiği cihetle ahali bu yüzden haylice ticaret ve temin-i maişet eyliyorlar.”

Besin değeri yüksek meralarda otlayan koyunların besi değerleri de haliyle yüksek olmaktaydı. Bu durum aşiretleri koyun yetiştirmeye teşvik ederek, ekonomik getirisi yönünden de *motive eden* bir pazar alanıydı.

Osmanlı Devleti’nde 1863 yılı itibariyle koyun başına yıllık olarak alınan ve “*Kumchoor*” denilen 1,5 pound değerinde bir koyun vergisi bulunmaktaydı. Diyarbakir Vilayeti’nde toplamda 2.250.000 baş koyun ve keçi bulunmaktaydı. Bunların 1.250.000 tanesi Arap aşiretlerine, geriye kalan 1.000.000 tanesi de göçebe ve yerleşik Kürt aşiretlerine ait hayvanlardı. Peynir, tereyağı ve yün üretimlerinin yanında *her bir koyunun yıllık üretimde 15 kuruş, tiftik keçisinin 20 kuruş ve kıl keçisinin 12 kuruş değerinde* olduğu tahmin edilmektedir. At, öküz ve katır gibi üretim ve taşımacılıkta faydalı olan hayvanların sayısına tahmini de olsa ulaşmak imkânsız iken; Şammar, Tay ve Sedan Arap aşiretlerine ait 130.000 adet deve, Kürt aşiretlerinde ise 2.000 adet devenin olduğu bilinmekteydi.¹²⁵ Sayısal anlamda koyun miktarının çokluğu aşiretlerin temel üretim konusunun koyunculuk ve türevinden gelen yan kaynaklar olduğunu göstermektedir.

¹²⁴ İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1308 H. (1890-1891 M.), C.4, s. 65.

¹²⁵ Bu raporda belirtilen Kürt göçer aşiretlerine ait deve sayısına temkinli yaklaşmak gerekir. Kitlel olarak yapılan göç ritüeli döneminde çadırların, direklerin ve ağır yüklerin taşınmasında oldukça önemli bir rolü olan develerin sayısının daha fazla olması muhtemeldir. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Commercial Reports**

Aşiret hayvancılığında *göçer koyunculuk (koçerî)* olarak da adlandırılan temel ekonomik uğraşının yanında; keçi, sığır, manda, nakliye işlerinde kullanılan deve, ulaşımda kullanılan at ve eşek ile çiftçilik işlerinde kullanılan öküz de aşiretlerin diğer iktisadi üretim kaynakları idi.¹²⁶ Üretimin sürekliliği, hayvanların yazın yaylada, kışın Berriye’de olmasını zorunlu kılıyordu. Bu sistemli döngü yapılmadığı zaman iklimsel koşulların zorluğu, bulaşıcı hastalıklar ve yetersiz beslenme koyun yetiştiriciliğini sekteye uğratabiliyordu.

Hayvancılık ile uğraşan göçebe toplulukların kitlesel hareketleri, birlikte ve oldukça koordineli bir dayanışmayı gerektiriyordu. Aksi halde olması muhtemel doğal afetler, saldırılar, geçiş güzergâhındaki büyük engeller, akıntılı sulardan geçişlerde sürülerinden ağır kayıplar verebilme riski bulunuyordu.¹²⁷ Bu dayanışmacı ruh, aşiret birliklerinin devamını sağlayabilmiş, aşiret olgusunun kendisini yeniden üretebilme kapasitesini diri tutmuştur.

Milli Aşireti’nin de temel uzmanlık alanı *koyun yetiştiriciliği* idi. Kendi yaşam sahasındaki yüzlerce yıllık deneyim, Milli Aşireti’ne has bir koyun türünü ortaya çıkarmıştır. *Siyah ve beyaz renklerdeki qerxaş* (قارخاش) denilen bu koyun formu diğer bölgelerdeki türlerden farklıydı. Bu koyun türünün ağız yapısı, ayaklarının uzunluğu-kısalığı, boyun ve kuyruk kısımlarının şeklinin yörenin ekolojisine uygun bir yapıya evrildiğini göstermektedir. Koyunun türevi üretilen diğer besinler et, süt, peynir, sadeyağ ile derisinden faydalanılarak kullanılan yapağı, kürk, halı, kilim, çuval, keçe, tulum ve rugan gibi ürünler de ihtiyaç giderici önemli gelir kalemleriydi.¹²⁸ Karacadağ’da yaşayan

received at The Foreign Office from Her Majesty's Consuls between July 1st, and December 31st, 1864, “Report by Mr. Consul Taylor on the Trade of Diarbekr and Kurdistan, for the Year 1863”, Printed By Harrison and Sons, London, 1865, ss. 191-192; Kıran, Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu, s. 35; Karacadağ’da saha çalışması yaptığım çadırda, bir celepçinin anlatımıyla Paşa’ya gidildiği zaman *kaçor* (kumchoor olabilir) denilen vergi mahiyetinde yıllık 1-2 koyun verilirdi. Bûbê, (47 yaş), **Şeyhan Aşireti** (Eşîra Şêxî), Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ, (16.08.2019).

¹²⁶ Milli, göçerken yüklerini develeriyle, Serhat bölgesinin Berti göçerleri katırlarıyla, kara davarlı göçerler ise öküzleri ile nakliyelerini yapardı. Bkz. Kıran, Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu, s. 39.

¹²⁷ Kıran, Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu, ss. 40-41.

¹²⁸ Keçi, her koyun sürüsünde mutlaka bulunması gerekirdi. Sütünün uzun süre olması, koyun sürüleri içinde yön tayininde lider olmaları ve keçi kılının kara çadır ve urgan yapımında ana materyal olması önemliydi. Bkz. Kıran, Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu, ss. 89-91. Qerxaş: Siyah beyaz renkte koyun demektir. Kürtçe terimler için sözlük/ferheng olarak bkz. <https://tr.glosbe.com/ku/tr/qerxa%C5%9F> (20.06.2020)

aşiretler Milli Aşireti Reisi'nin muhataplığında/temsiliyetinde koyunlarını birleştirip, sonbaharda Halep ve Anadolu'dan gelen tüccarlara bunların satışı yapılırdı.¹²⁹

Barınakların yapımı için temel bir hammadde olan keçi kılına az da olsa kara koyun yününün karışımıyla eğrilen ipten yapılan **kara çadırlar (kon)** Milli Aşireti'nin sembol konutu mahiyetindeydi. Bayezîdî, aşiretlerin misafirperverliklerini överek, ziyarete gelen yerli ve yabancıların doğrudan büyük kara çadırdaki (kon) karşılandıklarını ve ağa tarafından kendilerine arpa ekmeği, mısır ekmeği, ayran, yoğurt ve teleme gibi kendi hayvansal üretimleri olan ikramlarını sunduklarını belirtirdi.¹³⁰

2.4. Milli Aşireti'nin Devlet ile İlişkisinde Ekonomik Motivasyon Araçları

Osmanlı Devleti'nin periferisinde ve uç bölgelerinde yaşayan toplulukların hem yönetimde hem de ticarete ittifaklar kurdukları birçok kaynakta görülmektedir. Özellikle Halep'te Kürt ve Türkmen aşiretleri içerisindeki bir grupta, yerli yeniçeri-lonca zümresinden üyeler ve eşraftan da oluşan bir ittifakın örgütlenmesi söz konusuydu. Ancak bu toplulukların kendi içlerindeki ilişkileri gergin olan bazı grupların talip olduğu bir *iktisadi kaynaklara hâkim olma mücadelesi ve motivasyonu* vardı. Şehrin etrafındaki köylerin iltizamlarına sahip tüccarların da arasında olduğu canlı bir ekonomik hayat tablosu vardır. Vergi toplamak, tefecilik, vakıfların denetlenmesinde etkin olan lonca üyeleri ile kervanları finanse etmek; şehir halkının bu kervan ticaretine konu olan erzak, deve temini, paketleme, güvenlik ve depolama gibi işlerle ihtiyaçlarının karşılanmasını organize eden bir ekonomik sistem vardı.¹³¹ Bu gruplar için gelir getirici kaynakları elde etmek ve yönetim kademelerinde söz sahibi olmak motive edici unsurlar olarak değerlendirilebilir.

Milli Aşireti, Osmanlı merkezi yönetiminden olan uzaklık, 19. Yüzyıl sonuna doğru Hamidiye Alayları'na katılmanın verdiği askeri/ekonomik hareket kabiliyetinin

¹²⁹ Mehmet Vural ile saha çalışması çerçevesinde yapılan mülakat, (67 yaşında), **Cebikan Aşireti İleri Gelenlerinden (Mala Xerzo)**, Görüşme yeri ve tarihi: Diyarbakır, (19.08.2019).

¹³⁰ Kon için bkz. Kıran, Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu, s. 95; Bayezîdî, ss. 190-191.

¹³¹ 18. Yüzyıl ortalarından sonra Şam ve Halep'te yönetim ve organizasyon işlerinde güçlü olan tarafların temel motivasyonları iltizamları almak, kervanları düzenlenmek ve temel gıda maddelerinden stok yaparak spekülasyonlardan kâr sağlamak olmuştur. Bkz. Bruce McGowan, "Âyanlar Çağı, 1699-1812", Ayşe Berktaş (çev.), Halil İnalcık&Donald Quataert (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C.2, 1600-1914** içinde (759-884), İstanbul: Eren Yayıncılık, 2. Baskı, 2006, s. 831.

getirdiği avantajlar, bölgede güvenlik/denetim gücü olarak iyi bir müttefik olması gibi stratejik özelliklerinin verdiği özgüvenle hareket etmekteydi. İbrahim Paşa, dönemin siyaset tarzını iyi kavramış Osmanlı merkezine olan yakınlık sayesinde elde edeceği askeri/idari desteğin kendilerine getireceği görece ekonomik bağımsızlığı ön görebiliyordu. Osmanlı merkezi bu durumu esnek bir politik yönetim anlayışıyla idare etmekteyse de dönem dönem askeri yöntemle müdahale etme tehdidi ve girişimleriyle devletin gücünü gösteriyordu.

Osmanlı merkezi yönetiminin aşiretler ile çatıştığı en önemli konu vergi konusu olan hayvanların sayımı ve bundan gelen gelirlerin tahsilatıdır. Milli Aşireti de kendisine tabi alt aşiret unsurları ve bunların hayvanlarıyla beraber çadır açtıkları dönemlerde devasa bir sayıya ulaşabilmekteydi. Arşiv vesikalarında buna dair bir evrakta, Milli İbrahim Paşa'nın sayım yaptırmadığı ve görevli sayım memurlarını bölgeden uzaklaştırıp sayıma (ta'dâd) direnç gösterdiği görülmektedir. Bu dönemde Hamidiye statüsüyle güç devşirmesi ve bunu kendi hedefleri için araçsallaştırması Milli Aşireti açısından *ekonomi-politik* bir sonuçtur.

“Urfa Vala-yı Seraskeriye ve Dahiliye Nezareti Celilesine;

Milli Aşiret Reisi İbrahim Paşa Tay ve Advan ve Kiki ve Helecan vesair aşairden topladığı birçok cemaat ile Rasûlayn Merkez hükümetinin yanı başına... hiyam ederek yerlerinde bulunan bir milyon mütecaviz ağnamı tadad ettirmediğine ve tadad için gönderilen memurini tard eylediğine bahisle mezkur ağnamın tadadıyla rûsumunun ahz ve tahsilinin jandarma yahut nizamiye binbaşlılarına bir çok kuvveyi kafiye ile i'ramı Zor mutasarrıflığına işar ve ... tadad-ı ağnam için tayin olunan iki memura bunlardan alacaklara talimat dairesinde hareket etmek üzere emir ve zabitanı askeriyece bir zat kumandasına luzumu kadir asker terfîk edilen talimatı mahsusanın birinci ve ikinci... mezkurece inamla müsemma tadadı şubatın on beşinde muhbir olacağına bahşla hukuku hazinece zaiyat vukuuna mahal kalmamak üzere lazım gelenlere evamir-i seriyye itası vucubu millîye nazarına... işar olunmasına altıncı ordu müşavirine serriyen tebligat icrasıyla keyfiyet... Dâhiliye, olunmasına binaen altıncı ordu müşiriyetine tebligat icrasıyla ve taraf-ı valayı seraskeriyeye...”¹³²

¹³² BOA, BEO, 1283/96160-1, 09/Za/1316 (12.03.1899); Milli Aşireti'nin Rasûlayn merkezine olan yakınlığı nedeniyle buralardaki aşiretlere saldırılar yapmakta ve hayvanlarına el koyabilmekteydi bu durumu anlatan bir arşiv belgesindeki “Millîli... İbrahim Paşanın... Rasûlayn kazası hududuna tabi... yirmi dört bin kavır (toklu) ağnamı tadadı cereyan eylediği Zor Mutasarrıflığına beyan...” yazışmadan anlaşılacağı üzere Milli Aşireti kendi gücüne güvenerek nizamı hilaf hareketlerde bulunabiliyordu. Bkz. BOA, DH. TMİK. M, 50/61, 06/Za/1315 (29.03.1898).

Belgede görüldüğü üzere Milli Aşireti, bölgenin ileri gelen aşiretlerinin cemaatlerini de yanına alarak Berriye bölgesinde çadır açmış ve merkezi hükümetin görevlendirdiği sayım memurlarının bir milyonun üzerinde olan bir hayvan sayısının vergiye dönük karşılığını tespit etme çabasını engellemeye çalışmıştır. Belgenin devamında muhatap güç olarak Osmanlı merkezi hükümetinin bu duruma müdahale etmesi ve askeri tedbirleri harekete geçirecek hamleleri görülmektedir.

“Milli Reisi İbrahim Paşa Tay ve Advan ve Kiki ve Helecan vesair aşiretten topladığı birçok cemaat ile Resülayn merkez hükümetinin yanı başında hiyam eylediğinden... bir milyondan mütecaviz ağnamı tadad ettirmediklerinden ve tadad için gönderilen memurini tard eylediğinden tahsili mezkuru ağnamın tadadıyla rüsumunun iza ve tahsili için jandarma veya binbaşlarından birinin kuvveyi kafi ile izamı hakkında Zor mutasarrıflığından alınan 4 Mart 1315 tarihli telgrafnamenin sureti işar ve rüsumunun idare-i umumiyesi ifasıyla takdim kılındığı dördüncü ve beşinci ve altıncı orduyu hümayun dahilinde ağnam resminin istifası için askeri şahane bulundurması icap eden mahallelerde cereyan edecek muamelatına havi kalmış olunan ve müracaat ahkamına balasından idaresi sinei hazreti... buyrulmuş olan 11 nisan 1311 tarihli talimatın birinci ve ikinci maddeleri ahkamınca tadadı ağnam memuriyetine mütehayyiz on Vilayetten tayin olunacak iki memurun refakatinde her tarafta icra ... vazifeyi ifa etmek üzere icabı kadar jandarma terfîk olacağı gibi makamı Vilayetten gösterilecek lüzum üzerine mensup olacağı ordu müşavirlikleri veya müstakil fırka kumandanlıklarıyla bil muhabere jandarmaya kuvveti nazır olmak ve memurundan alacakları talimat dairesinde hareket etmek üzere emir... askeriyeden bir zat kumandasında olarak icabı kadar askeri şahane dahi terfîk edilmesi lazım geleceğine ve sureti işara göre livayı mezkur ağnamın tadadı kuvvetten askeriyeye muhtaç edileceği anlaşıp livayı mezkur ağnamın rüsum tadadı ise şubatın on beşinde mugayyer olunmasına hukuk hazinece zaiyat ve vukua mahal kalmamak üzere bu babda lazım gelenlere evamir... bir an evvel itası hususuna müsaade-i... emir ve ferman... 7 Mart 1315”¹³³

Belgede belirtildiği gibi Milli Aşireti’nin bu denli yüksek sayıda bir ağnamın sayımını engellemesi, Osmanlı merkezine karşı bir meydan okuma olarak değerlendirilmiş ki merkez bu duruma rıza göstermeyerek gerekli yazışmaları yapmıştır. 1311 tarihli kanun maddelerine de atıf yaparak, kanunun verdiği yetkiler dâhilinde ağnamın sayımının yapılmasını istemiş ve dördüncü, beşinci, altıncı ordunun müdahalede bulunabileceğini tebliğ etmiştir. Milli Aşireti’nin sahip olduğu devasa hayvan kaynağının ve bunun sağladığı ekonomik gücün başka yansımaları olabileceğinden, hem Osmanlı’nın hem de Milli Aşiret’in kontrollü bir tutum geliştirmesine neden olduğu görülmektedir.

¹³³ BOA, BEO, 1283/96160-2-3, 09/Za/1316 (12.03.1899).

Verilen talimatlardan tahmin edilen tespit ise merkezin alacağı tedbirlerin çerçevesi ve boyutlarının, kendilerinin bunlardan etkilenecek kapsamın sınırları üzerinden değerlendirilmektedir.

Hamidiye Alayları'nın verdiği statüyü kullanarak Mardin'de Deyrülzaferan Manastırı civarına çadır açan 46. Alaya mensup Milli Aşireti Reisi'nin biraderi Yüzbaşı İsa Kado Ağa tarafından gasp edilen manastır vakfına ait bir miktar hayvan söz konusu olmuştur. *“Mardin’e bir buçuk saat mesafeye vaki Deyrülzaferan Manastırı civarına rekzi hiyam eden kırk altıncı Hamidiye alayına mensup Milli Aşireti reisi bin başı Yusuf Ağa’nın biraderi Yüzbaşı İsa Kado Ağa manastıra mezkûr ve kaza olan beyazi? kariyesi ahalisine otuz bir re’s çift hayvanatı sürüp götürdüğü...”*¹³⁴ Her ne kadar devlet bu hayvanatı geri alarak manastır rahiplerine tekrardan teslim etmişse de aşiretin Hamidiye ismiyle aşiretsiz köylülere, daha küçük aşiretlere ve gayri müslim vakıflara da saldırma riski devam ediyordu.

Urfa taraflarında diğer bir arşiv vesikası yazışmasında *“Milli Aşiret Reisi İbrahim Paşa Harran kazası aşairini kuvve-i cebriye ile kendine dehalet ettirdiğine ve bu suretle senei itai ağnam rüsumunun mahvına badi olacağına dair Halep Vilayetine vaki olan aşardan ve bu halin devamı hukuku hazinenin ziyarı mucip olacağından bahisle paşayı mumailiye vesayısı mevaşine ifası vazife etmediği takdirde muameleyi tedbiye icrası luzumuna mahsus dâhiliye nezareti celplerinden buna varid olan... tezkere.”*¹³⁵ şeklindeki hakimiyet alanını genişletmeye yönelik girişimleri, vergi nizamını olumsuz etkilemekteydi.

Pek çok arşiv evrakında Milli Aşireti'nin kaza, nahiye, aşiret ve hayvan sürülerine saldırılar yaptığına dair şikâyetler bulunmaktadır. Aşiret'in ekonomik kaynakları ele geçirmek ve hükmedeceği alanı genişletme motivasyonu açısından uyguladığı politikalar; Milli'nin kendi hâkimiyet sahasında bu hadiseleri yapabilecek kapasite ve güce sahip olduğunu teyit etmektedir. Harran kazasındaki aşiretleri kendi birliğine katması demek, kazanın var olan ekonomik kaynaklarına da sahip olması demektir. Bu yönüyle Nisan ayında toplanan ağnam rüsumunun her yıl nereden ve ne

¹³⁴ BOA, **DH. TMIK. M.**, 72/31, 21/S/1317 (01.07.1899).

¹³⁵ BOA, **BEO**, 1445/108317, 21/L/1317 (22.02.1900).

kadar gelebileceği daha öncesinden planlandığından, bu tip ârizî vakaların devamı halinde merkezi hazineye açıklara neden olacağı kaygısı, Osmanlı hükümetinin de yazışmalarına konu olmuştur.

Aşiretler açısından *statünün sağladığı koruma kalkanı* anlaşıldığı kadarıyla çevresinde yer alan ekonomik kaynakların ele geçirilmesinde bir motivasyon aracı olarak kullanılmaktadır. Devlet, aşiretlerin bu kaynaklara saldırısını güçlü olduğu zamanlarda bertaraf edebilmişken, zayıf olduğu dönemlerde idare/kabul etme yoluna gitmiştir.

Milli Aşireti içerisinde yetkili bir mevkide bulunan Hüseyin Kanco'nun, Hamidiye Alayları'na katılımını ve sonrasında Kolağası rütbesiyle etrafında yer alan ekonomik kaynaklara müdahale etmesini anlatan bir arşiv vesikasında:¹³⁶

“Diyarbakir Vala-yı Alîsine;

Derik kazasında mutasarrıf olduğu pirinç ziraatına mahsus araziye Milli Aşiretine mensup hafif süvari alayı kolağalarından Hüseyin Kanco müdahale ederek ziraatından mahrum etmekte olduğuna ve vukuu bulan müracaat üzerine mümaileyh icra kılınan tebligat da semeresiz kaldığından ve mağduriyetinden bahisle niyaz-ı muadeleti havi Diyarbakir ahalisinden Gevranizade Zülfikar'ın mühür ve imzasıyla gönderilen arzuhali... irsal kılındı.” denmektedir.

Aşiretlerin Hamidiye Alayları öncesinde ihtiyaçlarından daha çok yiğitlik ve güç gösterisi minvalinde başka aşiretlerin hayvanlarını gasp etmeleri anlayışı, devlet gücünü arkasına aldıkları Hamidiye statüsü sonrasında tarımsal kaynaklara da kaymaya başlamıştır. Nitekim Diyarbakir ahalisinin önde gelen ailelerinden ve Derik'te mutasarrıf olarak sahip olduğu mülkleri işleten Gevranizadeler'in pirinç ziraati yaptıkları arazilere müdahalede bulunmaları, Milli Aşireti'nin elde ettikleri konumdan dolayı ekonomik rantın farklı versiyonlarına olan yönelimlerini göstermektedir. Osmanlı merkezi hükümeti bu tip müdahalelere engel olunması yönünde pek çok şikâyet telgrafi almaktaydı.

Devletin maksimum vergi toplamak, güvenliği sağlamak, toprak kayıplarını önlemek, af kanunları¹³⁷ ve benzeri yasal araçlar ile sistemini devam ettirme

¹³⁶ BOA, **DH. MKT.**, 2475/12, 01/M/1319 (20.04.1901).

¹³⁷ Milli Aşireti İskanbaşı'sı Timur'un Bağdad valisi Süleyman Paşa'nın aracılığıyla affı ve görevinin devamı hk. Bkz. BOA, **C. DH.**, 222/11094, 19/C/1195 (12.06.1781); Milli ve Karakeçili aşiretleri arasındaki anlaşmazlıkların

motivasyonuna karşılık; aşiretlerin de vergi muafiyetlerinden yararlanmak, devletin yereldeki kurumlarıyla politik ittifaklar geliştirerek elde edeceği statüler ile teritoryal alanını genişletme ve ekonomik kazanımlarını artırma motivasyonu bulunmaktaydı. Milli Aşireti'nin yaşam alanının çevresindeki aşiretler ile süregelen tarihsel rekabetinden dolayı; devlet merkeziyle ittifak yapmanın avantajlarını İbrahim Paşa erkenden öngörebilmiş bir liderdir. Küçük cemaatlerin bağlı olduğu aşiretler ile ortaklıklar kurarak, güvenliklerini sağlayarak, Karacadağ gibi verimli bir yaylak sahasının uygun meralarını paylaşarak bir güven ortamı sağlamıştır. Bu güvenli bölgenin ticaret yollarını da kapsaması, İbrahim Paşa'nın devlet ve yabancı konsolosluklar nezdinde de itibarını artırmıştır. Nitekim bu popülerite unsuru Hamidiye Alayları'na katılmasında etkili olmuştur.

çözümünde Milli Aşireti'nin uzlaşmacı tavrından dolayı eski suçlarının affına dair. Bkz. BOA, C. **DH.**, 270/13466, 15/Ca/1169 (16.02.1756).

3. OSMANLI YÖNETİMİNDE AŞİRETLERİN DURUMU

3.1. Aşiretsel Bölgenin Yönetiminde İdari Statüler

Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışı “pragmatist” olmakla beraber farklı koşullara göre değişiklik arz edebilen bir esneklik barındırıyordu. Özellikle yeni ele geçirilen toprakların merkeze uzaklığı, stratejik pozisyonu, demografik yapısı, bölgenin kendine has koşulları dikkate alınarak klasik yönetim birimlerinden ayrı idari birimler tesis edebiliyordu. Osmanlı Devleti, 1514 yılında Safeviler ile yapılan Çaldıran Savaşı sonrasında bölgede yaşayan Kürt Beylikleriyle/Aşiretleriyle, Yavuz Sultan Selim'in kendisine doğu politikalarında danışmanlık yapan İdris-i Bitlisî'nin aracılığıyla bir ittifak yapmışlardır. Sultan Selim'in isteğiyle İdris-i Bitlisî'nin ve Diyarbekir Beylerbeyi olan Bıyıklı Mehmed Paşa'nın, bölgenin Aşiret Beyleri ile görüşerek Urmiye, İtâk, İmadiye, Cizre, Eğil, Bitlis, Hizan, Garzan, Palu, Siirt, Meyyâfârikin (Silvan), Suran, Çemişkezek, Sasun, Çapakçur, Sincar, Çermik, Hızı/Hazo, Zerik gibi bölgelerin savaşız olarak Osmanlı yönetimine girmesinde önemli rolleri olmuştur.¹³⁸

Yavuz Sultan Selim'in Kürt Beylikleri'ni Osmanlı'ya bağlamadaki düşüncesi ve bu konuda boşluk bırakmayacak kararlılığına istinaden Bıyıklı Mehmed Paşa'ya göndermiş olduğu Kasım 1515 tarihli “*name-i hümayun*” ve *boş ahkâm kâğıtları* ile İdris-i Bitlisî'nin öncülüğünde yerel beylerin tevcihat işlemlerinin yapılması ve Sancak verilenlere bu yetki belgelerinin ulaştırılması istenmiştir. Bölgede idari statünün belirlenmesi çalışmalarında yerel yönetici konumunda olanlar “*ilk temessüklerin*” (yetki belgesi, tasarruf vesikaları) hazırlanmasında padişah adına tasarrufta bulunabilecekleri yetkileri almışlardır.¹³⁹ Özellikle *boş resmi kâğıtların* yollanmasıyla İdris-i Bitlisî ve Bıyıklı Mehmed Paşa'ya hem güven duyulduğu, hem de Safevi tehdidine karşı yereldeki Kürt Beyleri'nden alınacak desteğin resmi bir statüye kavuşturulmasının ivedilikle hallinin istendiği anlaşılmaktadır.

¹³⁸ Abdülkadir Özcan, “İdrisi Bitlis-i”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 21, İstanbul, 2000, ss. 485-488.

¹³⁹ Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, ss. 10-11; Haydar Çelebi Ruznamesinde de bu durum teyit edilmektedir, toplamda 30 adet boş ahkâm kâğıdından 22 tanesi berât, 1 tanesi Beylerbeyi berâtı, 7 tanesi de istimaletnâme (Bir suçun bağışlandığını bildiren kâğıt) şeklindedir. Bkz. Nejat Göyünç, “Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı: 23, İstanbul, Mart 1969, s. 26.

Osmanlı Devleti de hâkimiyetine aldığı yerlerde idari teşkilatlanmasını tedricen tesis etmiştir. “1515’de Diyarbekir, 1535’de Erzurum, 1548’de Van, 1568’de Şehrizar, 1578’de Çıldır, 1580’de Kars, 1586’da Rakka (Ruha) ve Musul Beylerbeylikleri/Eyaletlerinin kurulması ve teşkilatlanması ile Osmanlı idari yerleşmesi tamamlanmıştır.”¹⁴⁰

Aşiretlerin iki kadim devlet arasında bir tampon görevi görmenin dışında ideolojik anlamda da stratejik bir konumu vardı. Osmanlı Devleti için Sünni nüfus ağırlıklı bir halkın yaşadığı beyliklerin, Şîî Safevi Devleti’ne eklemelenmesi istenmeyen bir olguydu.¹⁴¹ Osmanlı merkezinin Kürdistan bölgesindeki aşiret beyliklerine yaklaşımı Yavuz Sultan Selim sonrası Kanuni Sultan Süleyman döneminde de devlete sadakat karşılığında aynı minvalde devam etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman’ın da Kürdistan Beyleri’ne bağışladığı imtiyazlara dair bir *hükm-i şerifte*, eyaletlerin hangi şartlar ve sınırlar dâhilinde yönetilebileceğine dair detaylar görülebilmektedir.

“... İran seferine katılarak Kızılbaşların yenilmesinde yararlılık gösteren Kürt Beylerine, gerek Devlete karşı gösterdikleri öz kulluk ve dilâverlikleri karşılığı olarak ve gerek kendilerinin vaki müracaat ve istirhamları göz önüne alınarak her birinin öteden beri ellerinde ve tasarruflarında bulunan Eyalet ve kaleler geçmiş zamandan beri yurtları ve ocakları olduğu gibi ayrı ayrı beratlarla ihsan edilen yerleri de kendilerine verilip musarrıf oldukları Eyaletleri, kaleleri, şehirleri, köyleri ve mezarları bütün mahsulleriyle, oğuldan oğula intikal etmek şartıyla kendilerine temlik ve ihsan edilmiştir. Bu münasebetle aralarında asla anlaşmazlık ve geçimsizlik çıkmamalı, dışarıdan müdahale ve taarruz edilmemelidir. Bu emr-i celile riayet edilecek, hiçbir suretle üzerinde kalem oynatılmayacak hiçbir yeri değiştirilmeyecektir. Bey öldüğünde Eyaleti kaldırılmayıp bütün hududu ile mülkname-i hümayun uyarınca oğlu bir ise ona kalacak, eğer müteaddid ise istekleri üzerine kale ve yerleri aralarında paylaşacaklardır. Uzlaşamazlarsa Kürdistan Beyleri nasıl münasip görürlerse öyle yapacak ve mülkiyet yolu ile bunlara ebediyete kadar ilâ ebed-devran mutasarrıf olacaklardır. Eğer bey, vârissez, akrabasız ölmüşse o zaman Eyaleti hariçten ve yabancılardan hiçbir kimseye verilmeyecek, Kürdistan Beyleriyle görüşülüp ve ittifak edilip, onlar bölgenin beylerinden veya beyzadelerinden her kimi uygun görürlerse ona tevcih edilecektir... Her zaman Devletimize itaat, hayatın sermayesi, saadetin süsü bilip doğruluktan ve bağlılıktan kaçınılmamalıdır...”¹⁴²

¹⁴⁰ Kılıç, Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar), s. 168.

¹⁴¹ Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, s. 10.

¹⁴² Kaynağın ekler kısmında (XVI. Belge) gönderilen hükm-i şerifin bir kopyası da bulunmaktadır, Sevgen’in aktarımıyla belgenin orijinali arşivde bulunan BOA, HAT, 20898-C nolu belgedir. Aktaran: Nazmi Sevgen, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Türk Beylikleri**, Yayıma hazırlayanlar: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, TKAE, Ankara 1982, ss. 42-43; Ekinci, s. 37.

Bu hük-m-i şerif, Osmanlı Devleti ile Kürdistan Beyleri arasındaki kadimden gelen anlaşmaya da vurgu yaparak idari anlayışın nasıl olması gerektiğine dair önemli detayları veren bir evrak hüviyetindedir. Aşiretlerin görece özerk bir yapısının olduğunun ve bu yönetim anlayışının bir süreklilik addetmesine atfen yönetici değişikliklerinde aşiretlerin kendi iç hukuklarıyla hareket etmeleri salık verilerek bu yöntemin devlete sadakat karşılığında her zaman destekleneceği, Devlet-i Aliyye'nin en yetkili kişisinden teyit edilmektedir. Karşılıklı bir bağımlılık ilişkisinin de mevcut şartlarda devam ettiği ve aşiret birimlerinin bir bütün olarak politik bir karşılıklarının olduğu, Osmanlı merkezinin beylere hitabından ve yaklaşım biçiminden de anlaşılmaktadır.

Bitlis Kürt Emirliği, Kürdistan'daki diğer hükümdar ve aşiretler ile Osmanlı-İran hükümdarlarının tarihini yazarak, padişah III. Mehmed'e ithaf eden Bitlis Hükümdar'ı 5. Şerefhan'ın (Şerefüddin) (1543-1604) *Şerefname* adlı eseri, 1597 yılında tamamlanan ve dönemin idari-siyasi ilişkilerini aktaran önemli bir kaynaktır. Şerefhan uzun yıllar İran'da Şah Tahmasb yönetiminde birçok görevde yer almıştır. III. Murad'ın Şah Tahmasb'ın ölümünün hemen akabinde bir berat çıkartarak Bitlis Eyaleti'ni Şerefhan'a verme hamlesi (1578), ki Şerefhan bu karara baba topraklarına dönüş olarak bakar, İran'a karşı bölgenin güçlü lider karakterlerinin ve Kürt aşiretlerinin kesin olarak Osmanlı tarafına geçmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁴³

Yurtluk-ocaklık mülklerinin irsiyete dayalı bir şekilde sonraki nesillere aktarılması, bu usulün devamının sağlanması istenmekte ancak uzlaşma olmaması halinde de beylerin kendi aralarında uygun buldukları tarzda sonsuza kadar mülkiyeti yolu ile tasarruflarına bırakılması kabul görecektir. Ezelden gelen bu yöntemin Osmanlı merkezince kabulü aşiretlerin etki kapasitelerini göstermek babında önemli bir örnektir.

¹⁴³ Şerefname, 16. Yüzyılın sonlarında uzun yıllar yapılan araştırma ve gözlemler sonrasında Farsça kaleme alınmış, iki cilt olarak Türkçe'ye çevrilmiş, Osmanlı tarih yazımında da kullanılabilecek alternatif bir referans kaynaktır. Bkz. Şerefhan Bitlisi, *Şerefname* (1. Cilt) Kürt Tarihi, ss. 21, 26, 482; “*Şerefhan, Bitlis'te 1220-1650 yılları arasında hüküm sürmüş olan Kürt Şerefhaniler sülalesine mensuptur. Osmalılar ile 1514 yılında yapılan ittifak antlaşmasını imzalayan 4. Şerefhan'ın torunu ve Emir Şemseddin'in oğludur.*” Bkz. Şerefhan Bitlisi, *Şerefname* (2. Cilt) **Osmanlı-İran Tarihi**, Osman Aslanoğlu (Farsça'dan çev.), İstanbul: Nübihar Yayınları, 3. Baskı, 2015, ss. 7, 11.

3.1.1. Eyalet ve Beylerbeylik

Eyalet, Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatını oluşturan idari birimler içerisinde bir beylerbeyi idaresi altında bulunan en büyük idari birimdir. İncalcık, *eyalet* tabirinin Osmanlı'da resmi olarak bu anlamıyla ilk defa 16. Yüzyılın sonuna doğru kullanıldığını belirtir.¹⁴⁴ Bir terim olarak *beylerbeylik* ise, 14. Yüzyılda klasik Osmanlı idari düzeninde taşra birimlerinde komutan ve çeşitli sancaklara dağılmış beylerin sorumlusu olan askeri alandaki konumu, idari mevkiinden daha fazla ön planda olup 16. Yüzyıl sonuna doğru farklı anlamlara evrilmeye başlamış bir manada kullanılmıştır. 18. Yüzyıldan itibaren 19. Yüzyıl ortalarına hatta üçüncü çeyreğine kadar *beylerbeylik* kavramı zaman zaman kullanıldıysa da bu dönemde daha çok *eyalet* kavramı kullanılmıştır. Bu bağlamıyla klasik Osmanlı yönetim nizamında sürekli kullanılan temel biriminin *sancak* olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin idari yapısı içerisinde *beylerbeylik*, *eyalet* veya *vilayet* en büyük birimler olup, bunlar da daha küçük olan *sancak* veya *liva* birimlerine ayrılmıştır. Beylerbeylik, mir-i miran, vali/emirü'l liva gibi unvanlar eyaletleri idare eden yöneticilere verilmekteydi. Ancak 17. Yüzyıla kadar olan yazışmalarda beylerbeyliği ve mir-i miranlık kavramlarının birbirlerinin yerine kullanıldığı görülebilmektedir.¹⁴⁶ Bu bağlamıyla yönetim ve organizasyona dair kavramların keskin bir şekilde ne zaman dönüştüğü eldeki verilere göre bilinmemektedir. Zira 18. Yüzyıl ortalarındaki bir arşiv vesikasında da aşiretlerin yaylak-kışlak güzergâhında yerleşik köylere verdikleri zarar konusu hakkında *Rakka Beylerbeyi'ne* göndermiş olunan bir evrakta *beylerbeyi*

¹⁴⁴ Arapça “idare etme, icra” anlamındaki iyâle kelimesinden gelir. Bkz. Halil İncalcık, “Eyalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul, 1995, ss. 248-250; Midhat Sertoğlu, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992, s. 3.

¹⁴⁵ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş -1- Anadolu'nun İdari Taksimatı*, 3. Basım, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, Ocak 2015, ss. 32, 81-104; İ. Topkapı Arşiv Listeleri ve Sancak Tevcih Defterlerini inceleyen bir çalışma için bkz. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, 1. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, Kasım 1978, s. 26; Eyalet, 16. Yüzyıl boyunca özellikle Diyarbakir Beylerbeyliği bünyesinde görülen özel durumlu *Kürd Beyleri bölgeleri* için kullanılmaktadır. Bkz. Kunt, s. 28; “*Mir-i miran beğler-beğidir. İki tuğ çeker. Eyâletinde olan sancak-beğleri askeri ile sancağı altında eşer.*” Sevim İlgürel (hızl.), *Hezârfen Hüseyin Efendi Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Ankara: TTK, 1998, s. 114; Bkz. Abdullah Saydam, “Sultanın Özel Statüsü Sahip Tebaası: Konar-Göçerler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 20, Isparta, Aralık 2009, s. 25.

¹⁴⁶ Van'daki yöneticiye yazılan emr ve buyruldularda görüldüğü gibi iki kavramda kullanılmıştır, “*Beylerbeyilik, Budun Van Beylerbeyisi İskender Paşa'ya buyruldu*” ile “*Mir-i Miran-ı Vilayet-i Van, Eğriboz Sancakbeyi Hüseyin Bey'e buyruldu.*” Bkz. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihati*, 1. Baskı: Ceren Matbaacılık, Elazığ, Haziran 1997, ss. 6-7, dp. 5.

kavramının bu dönemde de kullanıldığı görülebilmektedir.¹⁴⁷ Yine 1832 yılında Diyarbekirli İbrahim Paşa'nın oğlu Şeyhzade Osman Paşa Mardin'e *mirimiran* rütbesiyle yönetici olarak atanmıştır. Aynı zamanda Ali Paşa ile birlikte Bağdat'ın fethinde yer almasından dolayı kendisine iki tuğ da verilmiş ve bu anlamda hükümdarın temsilcisi olduğu kadimden gelen bir gelenek ile tescillenmiştir.¹⁴⁸

Osmanlı Devleti'nin toprak sistemi dâhilinde Anadolu'daki eyaletler, tımar sisteminin olduğu *Has Eyaletler* statüsünde idi. Diyarbekir Eyalet teşkilatı ise, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı'ya intikallerinden sonra Urfa ve Musul'u da içine alacak şekilde bir alanda kurulmuştur. Kanuni ile beraber ise Diyarbekir Eyalet yapısı (son ikisi sancaklıktan çıkarılmış ve has yapılmıştır) Tablo 6'da görüldüğü gibi şekillenmiştir.

Tablo 6: 16. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti

LİVA-İ AMİD

- LİVA-İ HARPUT
- LİVA-İ ARAPKİR
- LİVA-İ RUHA
- LİVA-İ KİĞİ
- LİVA-İ ERGANİ
- LİVA-İ MUSUL
- LİVA-İ ANE VE HİT
- LİVA-İ BİRE
- LİVA-İ AŞAİR-İ ULUS

Kaynak: Kunt, ss. 130-131.

Sonrasında “Eyalet-i Cizre, Eyalet-i Bitlis, Eyalet-i Hasankeyf, Eyalet-i Sûran, Eyalet-i?, Eyalet-i İmadiye, Eyalet-i Çemişgezek'i” Diyarbekir Eyaleti bünyesinde yer alan Eyaletleri temsil eden Kürdistan'ın Ümerâ-yı İzamı olan bu yedi büyük Kürt Beyi'ne yazılan hükm-i şeriflerin sonunda, *alamet-i şerife itimat edesiniz* şeklinde hitap

¹⁴⁷ “Urfa havalisinden yaylak için Erzurum taraflarına gidip gelmekte olan Milli Kürt Aşiretleri Ergani Madeni'ne tabi bazı köylere hasar yaptıklarından dolayı yaylaya gitmelerinin meni ve marifet-i şeriyle keşfolunan zararları mukabili elli bin kuruşun tahsili tekrarr etmiş ve bu para ahali tarafından hükümete teberra edilmiş ise de mezkur aşiretin iskanbaşısı değişmiş ve kendileri de kimseye zarar vermeyeceklerini taahhüt eylemiş olduğundan mezkur paranın afvına ve yaylaya gitmelerine müsaade olunmasına dair ‘Rakka Beylerbeyi’ Mehmed Paşa'ya.” Bkz. BOA, C.DH, 292/14592, 15/L/1176 (29.04.1763).

¹⁴⁸ Abdüsselam Efendi, **Mardin Tarihi**, (hızl.) Hüseyin Haşimi Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No:17, İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın, 2007, s. 118; Tuğ için bkz. Kunt, ss. 15-20.

edilmeden *siz* diye hitap edilmesi usulüne uyulmuştur. Diğer 11 Kürt Beyi'ne de klasik sancak beylerine yazıldığı şekliyle hitap edilmiştir. “Eyalet-i Hizan (Davud Beğ Hizranî), Eyalet-i Sason (Mahmud Beğ Sasoni), Eyalet-i Palu (Cemşid Beğ), Eyalet-i Çapakçur (Sultan Ahmed Beğ), Eyalet-i Eğil (Murad Beğ), Eyalet-i Sencar (Seyyid Ahmed Beğ), Eyalet-i Atak (Ahmed Beğ Atakî), Eyalet-i Çermik (Şah Ali Beğ), Eyalet-i Hizo/Hazo (Mir Mehmed Beğ), Eyalet-i Zırrîk (Şâh Kulı Beğ veled-i Mehmed Beğ Zırrîki), Liva-i Siverek (Şefkat Beğ)”¹⁴⁹ şeklindedir.

Ekrad sancakları feth edildikleri zaman sancak; yurtluk ve ocaklık sayılarak usulünde verilir, azl ve nasp edilmez, idarecisi öldüğünde Diyarbakir beylerbeyliğinin arzı ile oğullarına verilir. 17. Yüzyılın ortalarından ve 18. Yüzyılın başlarından itibaren aşiretlerin de hâkimiyet alanlarının genişlemesi veya küçülmesi neticesinde mevcut sancak ve hükümetlerin statülerinde değişiklikler olmuştur. Bölgede hükümet olan idari birimlerde tahrir, zeamet ve tımar olmayıp, mülkiyet üzerine tasarruf edilen '*mevrûz'ul-kalem ve maktû'ul-kadem*' özelliği olan bazı gelirlerinin kendisine ait olduğu bir hüviyete sahiptir. Nitekim eyalette sonraki 50-60 yıllık süreçte bu birimlerde Ekrad sancağından hükümete veya hükümetten sancağa dönüşmüş idari değişimler görülmüştür.¹⁵⁰

Evliya Çelebi'nin aktarımıyla, 1.200.660 akçe (Diyarbakir merkez sancağı) hassı olan Diyarbakir Eyaleti 16 sancak ve 5 hükümet sancaktan teşkil olup bunlardan 12 tanesi tımar ve zeamet kapsamındaki koşullara bağlı, sorumlu beyleri devlet tarafından atanarak görevden alınabilmekte iken, geriye kalan 8 sancağın yönetiminde ise Kürt Beyleri bulunmaktadır.¹⁵¹ Diyarbakir Eyaleti'nin 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla idari

¹⁴⁹ “Diyarbakir ve Kürdistan'daki söz konusu olan bu 3 türlü statü Ayn-ı Ali Risalesi'nde daha farklı bir şekilde yer almıştır. Buna göre Diyarbakir Eyaleti; 1. *12 adet Osmanlı Sancağı* (Amid, Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf, Çemişgezik, Siirt, Meyyafarikin, Akçakale, Sencar ve Habur), 2. *8 Ekrad Beği Sancağı* (Sayman, Kulb, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik) 3. *5 Hükümet* (Cizre, Eğil, Genç, Palu, Hizo/Hazo)” olarak adlandırılan bölgelerden teşkil edilmiştir. Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvan*, (Önsöz: M. Tayyib Gökbilgin), Enderun Yayınları: 4, İstanbul, 1979, ss. 26-28; Hezarfen Hüseyin Efendi 1675/76 yıllarında Paşa Sancağı'na ek olarak bütün livaların toplam gelirini, 11.243.639 akçe olarak vermiştir. Bkz. Sevim İlgürel (hızl.), Hezarfen Hüseyin Efendi Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânin-i Âl-i Osmân, ss. 132-133; 1527 yılı Topkapı Saray Arşivi 5246 nolu Defterine göre Osmanlı idari düzeninde Elviye-i Vilayet-i Diyarbakir ve Vilayet-i Kürdistan taksimatı için bkz. Kunt, ss. 130-131.

¹⁵⁰ Ayn-ı Ali Efendi, s. 28; Hükümet sancaklardan askeri destek istediği zaman kendilerine bağlı aşiretlerin kuvvetleriyle beraber beylerbeyinin sancağı altında savaşa giderlerdi. Bkz. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, (1790-1840)*, Ankara: TTK, 1995, s. 127, dp. 2.

¹⁵¹ “Fetih sırasında Biyıklı Mehmed Paşa tekâlifıyla o beylere fermanlar ile yurtluk ve ocaklık diye temelli verilmiştir. Asla atama ve azl kabul etmezler... Bu anılan sancaklardan başka beş sancak daha mevrûz'ul-kalem ve maktû'ul-kadem hükümet olarak yazılmışlardır. Bunların içinde tımar ve zeamet yoktur. Hâkimleri mülkiyet üzere yönetirler, Gelirleri her ne ise hâkimleri kullanırlar. Osmanoğlu padişahı tarafından bu hâkimlere yazılan emirlerde “Cenâb” lakabı

teşkilatlanmasına bakıldığında pek çok biriminin statüsünün değiştiği Tablo 7’de görülebilmektedir.¹⁵²

yazılır.” Bkz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (hızl.), **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. Kitap, 1. Cilt, 2010, s. 33; Hezârfen Hüseyin Efendi de Diyarbakir Paşa Sancağının gelirini 1.200.660 akçe olarak belirtmiştir. Bkz. Sevim İlgürel (hızl.), Hezârfen Hüseyin Efendi Telhîsü’l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân, s. 132.

¹⁵² İbrahim Yılmazçelik, “Diyarbakir Eyaletinin İdarî Taksimatı ve 1848-1864/1867 Tarihleri Arasında Kürdistan Eyaleti Adıyla Yeniden Teşkilatlandırılması”, Orhan Kılıç (Ed.), **Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu** içinde (213-252), C. 1, Ankara: TTK, 2014, ss. 217-229; Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, (1790-1840), ss. 123-142; Kunt, ss. 125, 130-131, 162-164, 182, 191-192; Baykara, ss. 94-95, 109. Tablo 7, 144 nolu dipnottaki çalışmalarda kullanılan veriler ile yapılmıştır.

Tablo 7: 16.-19. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaleti İdari Taksimatı

	1515 (İlk)	1578-1588	1653	1785	1820-1825	1840*	1848	1856-1857
1	Amid	Amid	Amid	Amid	Amid	Amid	Diyarbakir	Amid
2	Ruha	Harput	Harput	Ergani	Siverek	Birazi	Hirtre? Kazası	Kiki ma'a Türkman
3	İspir	Ergani	Ergani	Çüngüş	Çermik	Zirki	Lice Kazası	Metinan
4	Atak	Siverek	Siverek	Çermik	Meyafârikin (H)	Mardin	Garzan Kazası	Nahiye-i Şark ve Garp
5	Birecik (Berriyecik)	Hısınkeyfa	Hasankeyf	Siverek	Hasankeyf	Midyat	Pahkih? Kazası	Mahal
6	Eğil	Ruha	Nusaybin	Telbisme	Beşiri	Bakos Boşat	Kulp Kazası	Derik
7	Fusûl	Deyr-û Rahbe	Mazgird (Y)	Savur (H)	Tercil (H)	Bohtan	Mihrani Kazası	Deşt-i Kur
8	Bidlîs	Körkil	Tercil (Y)	Salat	Cizre (H)	Siverek	Derik Kazası	Behramki
9	Hizan	Ferak (?)	Pertek (Y)	Birazi	Hani (Y)	Kulb	Mahal Nahiyesi	Beşiri
10	Heytan	Nusaybin	Çemişgezek (Y)	Atak (Y)	Çıska	Peçar	Beşiri Kazası	Kulp
11	Hâcûk	Kabur (Habur)	Sincar	Tercil (H)	Telbisme	Raho?	Şirvan Kazası	Padigan
12	Aşiret ve Ulus	Mazgird (Y)	Atak (Y)	Miyafarikin (H)	Mardin	Koda	Şark ve Garb Nahiyesi	Abkur
13	Kemah	Tercil (Y)	Pesban Yurban *	Bakos Boşat	Birazi	Eğil	Badıkan Kazası	Hıyan?
14	Arabgir	Pertek (Y)	Hancuk	Mihrani	Hazzo (H)	Genç	Çapakçur Kazası	Göynükler
15	Bayburd	Çemişgezek (Y)	Mihrani (Y)	Çıska	Gence	Lice	Ömeranlı Aşireti	Menişkur
16	Hizo/Hazo	Sincar	Sağman (Y)	Mardin	Atak (Y)	Rasulayn	Siirt Kazası	Çapakçur
17	Palu	Rakka	Siird	Hısınkeyf	Siird	Hasankeyf	Deşt-i Kûr Kazası	Kıh? (Genç)
18	Çermik	Atak (Y)	Kulb (Y)	Siird	Karakeçülü	Hazro	Hazro Kazası	Yahtek
19	Cere	Aşiret-i Pesban	Mefârikin	Eğil (H)	Eğil	Hayan	Hani Kazası	Zirki
20	Sason	Cezire (H)	Akçakale	Çapakçur	Savur (H)	Gürdilan	Savur Kazası	Nahiye-i Herta
21	Siverek	İmadiye	Çermik (Y)	Kaza-yı Karakeçülü	Çapakçur	Beşiri	Zikni? Kazası	Beçar
22	Musul	Masyun Hacukuk	Çapakçur (Y)	Birecik	Çemişgezek	Hani	Reşkunun Aşireti	Nahiye-i Tavus
23	Sincar	Sason		Kulb	Kulb	Badıkan	Kiki Nahiyesi	Haydan
24	Harput	Palu		Musul-ı Atik ve Cedid	Sağman	Havidan	Bacer Kazası	Mihrani
25	Ergani	Genç		Behramki	Mazgird	Silvan	Genç Kazası	Hazro/Tercil
26	Kıgı	Eğil		Hani	Ergani	Şeyhkik	Angever Kazası	Lice-Atak ve Telbisme
27	Çemişgezek	Zırkı		Derik	Çüngüş	Ebgür	Havedan Kazası	Hani-Palu- Maden ma'a Çıska?
28	Süleymaniye	Mihrani (Y)		Sağman	Sincar	Savur	Silvan Kazası	

29	Hısn-ı Keyfa	Kabile-i Beni Rabia		Çemişgezek	Harput	Garzan	Resulayn Kazası	
30	Çapakçur	Sağman (Y)			Palu	Salat	Metinan Nahiyesi	
31	Cezire	Cemmase			Salat	Nehtan	Türkan Kazası	
32	Berdinç	Siird			Pertek	Hani	Midyat Kazası	
33	Posadi	Eski Musul			Mihrani	Şirvan	Karakeçülü Aşireti	
34	Genç	Kulb (Y)				Çapakçur		
35		Çapakçur (Y)				Rahta?		
36						Atak		
37						Siird		
38						Cizre		
39						Miyafarikin		
40						Mihrani		

Kaynak: İbrahim Yılmazçelik, “Diyarbakir Eyaletinin İdarî Taksimatı ve 1848-1864/1867 Tarihleri Arasında Kürdistan Eyaleti Adıyla Yeniden Teşkilatlandırılması”, Orhan Kılıç (Ed.), **Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu** içinde (213-252), C. 1, Ankara: TTK, 2014, ss. 217-229; Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, (1790-1840), ss. 123-142; Kunt, ss. 125, 130-131, 162-164, 182, 191-192; Baykara, ss. 94-95, 109. Tablo 7, 144 nolu dipnottaki veriler çerçevesinde bu tablo derlenmiştir.

Aşiret alanının merkezini oluşturan Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı yurtluk-ocaklık sancak ve hükümet sancakların statülerinin dönem dönem farklılaştığı görülebilmektedir. Bu küçülme veya büyüme işletilen dirlik birimlerinin vergi gelirlerinin azalmasından/artmasından kaynaklı olabiliyordu. Kaynakları azalan vergi ünitelerine daha yüksek artı-değer sağlayan birimlerden dirlik tahsisi sağlanmaktaydı.¹⁵³

Sancak listelerinin farklılığına dair yapılan bir değerlendirmede, beylerbeylik ve sancak listeleri ile ilgili yapılan çalışmalarda; bazen aynı aktarımların olduğu, bazen de anakronik yöntemsel hataları olan güvenilir kaynaklar olduğu tespitidir.¹⁵⁴

Aşiret alanının merkezi sahası olan Diyarbekir Eyaleti'nde yer alan yurtluk-ocaklık ve hükümet birimlerinin yönetiminde aşiret beylerinin bulunduğunu, Sofyalı Ali Çavuş kanunnamesinde de görebilmekteyiz.¹⁵⁵

“Eyâlet-i Diyâr-ı Bekir (Diyarbakır)

*Yirmi iki sancaktır. On sancağı Ümerâ-yı Osmaniye tasarrufundadır. Ma'adası Yurtluk ve Ocaklıktır. Anlar dahi sâir Ümerâ gibi tabıl ve alem sahibleridir. Hattâ tâyin olunmuş İcmallü Hasları vardır ki ellerine Berât-ı Hümayûn verilmiştir. Nihayet şu kadar vardır ki Selâtîn-i Selefden ellerinde olan ahidnâmeleri mucibince azil ve nasbı kabul etmezler. Ama içlerinde Zeâmet ve Tîmârları vardır. Sefer-i Hümayûn vâkı' oldukça kendüleri ve Züemâ ve Erbâb-ı Tîmârları Beylerbeyleri ile ma'an sefer eşerler ve bunlardan ma'ada Zeâmet ve Tîmâr ile başka **Aşiret Beyleri** vardır ve lâkin anlar tabıl ve alem sahipleri değildir, belki Züemâ makâmındadır. Pes imdî Eyâlet-i mezbûrenin Züemâ ve Erbâb-ı Tîmârı ve zikrolunan ashâb-ı aşîrâtı ile dört bin on yedi kılıcdır. Kânûn üzere Cebelûleri ile on sekiz bin mîkdârı asker olur. Bunlardan ma'ada ulûfe ile neferhâtı vardır.”*

Osmanlı merkezi idaresi, yurtluk-ocaklık ve hükümet olan toprakların aşiret beylerine tevcih ve temliklerini, hem geçmişten gelen mülkiyet haklarını tanımak ve hem de yeni eklenilen bu ünitelerde ileride çıkabilecek potansiyel yönetim sorunlarına karşı çözüm olarak görmekteydi. Sofyalı Ali Çavuş bu mülk sahiplerinden herhangi bir hizmet

¹⁵³ İstanbul BOA'da Tımar Ruznamçe, Maliyeden Müdevver ve Tapu Tahrir Defterleri ile Sofya'daki Kiril Metodiy Millî Kütüphanesi'ndeki OAK tasniflerinin incelenmesi hakkında bkz. Kumiko Saito, “16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunda Tımarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 51, 2018, ss. 66-67, 70-71.

¹⁵⁴ Metin Kunt, *Ayn-ı Ali Efendi, Koçi Bey, Sofyalı Ali Çavuş, Evliya Çelebi, Katip Çelebi*'nin eserlerinde birbirlerini kaynak göstermeden aslında yaşadığı dönemi değil de bir önceki dönem çalışmasının sancak listelerinin verilmesini eleştirmektedir. Topkapı Saray Arşivinde bulunan listeler üzerinden yaptığı değerlendirmeler için bkz. Kunt, ss. 29-38.

¹⁵⁵ Sertoğlu, s. 32.

talep edilmediğini ancak kendi döneminde (17. Yüzyıl ortası) artık vergi mükellefiyetleri olduğunu belirtmiştir.

“Ve bir bahşi Mâlikânedir ki bâzı Sultanlar ve Atabe-i Ulyâ’da müstahak olanlara ve Boy (Aşiret) Beylerine ve bâzı memleket erlerine hizmet ve liyakatlerine göre tevcih ve temlik olunur. Selâtîn-i mâzîyeden hâlâ Pâdişâh-ı Âlempenâh Hazretlerinden ellerinde mülknâmeleri vardır. Hemen mülk-i mevrusları (miras) gibidir. İsterlerse mülkiyet üzere tasarruf ederler, bâdehüm vârislerine intikal eder ve dilerler ise ahâra bey’ ve hibe ve yahud vakf ederler. Neslen bâ’de neslin silsileleri munkatı’ ve yahud ref’ine Hükûm-i Şerîf sâdır olmadıkça mülkiyet tarîkı üzere tasarruf ederler. Min ba’d mukabelesinde hizmet teklif olunmamıştır.”¹⁵⁶

Tanzimat sonrası yeni idari gelişmeler neticesinde 26 Kasım 1847 yılında Diyarbekir’e bir vali tayini yapılırken, yaklaşık yirmi gün ertesinde 13 Aralık 1847 tarihli Takvim-i Vekayi gazetesindeki bir açıklamaya göre Diyarbekir Eyaleti; Van, Muş ve Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan, Mardin kazalarından müteşekkil *Kürdistan Eyaleti* adıyla bir idari birim kurulmuştur.¹⁵⁷ Aşiret yapılarının mobilize olduğu alanın çok geniş bir bölümü Kürdistan Eyaleti sınırlarının içerisinde kalmaktaydı.

Tarihi kaynaklarda Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan alana, eski Yunanlılar Mezopotamya, Araplar el-Cezire bölgesi demişlerdir. Diyarbekir için ise *“Diyarbekir Vilayeti bu dairenin şimalindedir. Teşkil-i Vilayete kadar Diyarbekir Vilayeti Kürdistan Eyaleti namıyla yâd olunurdu. Teşkilat-ı ahire sırasında Eyaletin unvanı... Diyarbekir Vilayeti namına tahvil olundu.”¹⁵⁸* denilmiştir.

Osmanlı toplumunun yaşam formları iki ana eksen üzerinedir. **Yerleşik halk**, şehir ve kasabalarda esnaf, sanatkâr, tüccar olarak, kırsal bölgelerin karye denilen

¹⁵⁶ Sofyalı Ali Çavuş, söz konusu malikâne söyleminin aslında mülkü tarif ettiğini ve bu kavramı aşiret beyleri ile bulundukları yerlerin ileri gelenlerine, savaş kahramanlarına, hizmet ve liyakat derecelerine göre kişilere şahsi mülk olarak verilen *Berat şeklinde olan Mülknâmeler* (gayrimenkuller) diye tanımlamaktadır. Mülkün temelde miras bırakılabileceği, satılabileceği, hibe edilebileceği ve vakf edilebileceğini belirtir. Mâlikâne’de ise ömür boyu bir tasarruf söz konusu olup, vakf edilebilir ama diğer işlemler yapılamaz. Bkz. Sertoğlu, ss. 49-50.

¹⁵⁷ Takvim-i Vekayi, nu. 358. Aktaran: Baykara, ss. 114-116.

¹⁵⁸ Kürdistan Eyaleti, 20 yıllık resmi bir statüden sonra Mamuretülaziz Eyaletiyle birleştirilmiş ve *Diyarbekir Vilayeti* adı altında yeni bir birim teşkil edilmiştir. Bkz. BOA, A.MKT.MHM, 387 B/5, Ra/1284 (Temmuz 1867); Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kaldığından bir ada olarak tanımlanmış olan *el-Cezire* mıntıkası üç ana bölümden oluşmaktadır: 1.Kuzeyde, *Diyâr-Bekr: Amid*, 2.Doğuda *Diyâr-Rebia: Nusaybin*, 3.*Batıda Diyâr-Mudar: Harran*. Bkz. Baykara, s. 31; Salnamelerin 4. cildinde sene 1316 Hicriye olan tarihin Miladi karşılığı sehven 1801-1802 olarak yazılmıştır, miladi 1898-1899 olması gerekmektedir. Bkz. İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1316 H. (1898-1899 M.), C.4, s. 270; <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (24.04.2019).

köylerinde ise ziraatla uğraşanlardı. Ekonomik olarak hayvancılığa dayalı yaylak ve kışlak alanlarda yaşayıp bunlar arasında devingen bir hayat tarzı olanlar ise **göçebe halk** idi. Osmanlı idari sisteminde yaşayan herkes eyalet, sancak, kaza ve nahiye gibi birimlerden birisine bağlı bulunmaktaydı. Osmanlı taşra sisteminde eyaletlerde beylerbeyi, sancaklarda sancakbeyi, kazalarda kadılar hükümdarın hukuki otoritesini temsil ederdi. Göçebe aşiretler, bu çerçevede yaylak ve kışlak sahaları farklı olsa da kışlak yerinin içinde yer aldığı sancağın idari denetimine tabi olmuşlardır.¹⁵⁹

16. Yüzyıldan itibaren göçebe aşiretlerin raiyyet statüsü, yaşadıkları toprak birimine göre değişebiliyordu. Aşiretlerin üzerinde yaşadıkları toprak ile yaylak ve kışlak topraklarının çeşidi; vakıf, tımar, zeamet, has statülerinden hangisinde olduğuna bağlı olarak mali ve hukuki yönden değerlendirmeye tabi tutulmaktaydı. Göçebe topluluklar göç zamanlarında çeşitli sancak ve kazaların sınırları içerisinde geçtiklerinden buraların vergi eminleri tarafından kendilerinden muhtelif vergiler istenmekteydi. Büyük göçebe toplulukları genellikle has reayası oldukları için vergi ödenmesi noktasında tek bir muhataplığının olması hasebiyle dışarıdan gelebilecek ek vergili taleplere karşı nispeten daha az zarar gören gruplar oldukları muhtemeldir.¹⁶⁰

3.1.2. Klasik Sancak, Yurtluk/Ocaklık Sancak ve Hükümet Sancak

Osmanlı Devlet sistemi içerisinde bağımsız bir siyasi otorite sembolü olarak sancak kavramı, kuruluş ve klasik dönem boyunca hem askeri hem de idari bölgeler anlamında kullanılmıştır. Tahrir defterlerinin hazırlanması, vergilerin dağıtımının nasıl olması gerektiğini gösteren kanunnamelerin her sancak için ayrıca düzenlenmesi, Sancağın idari ve hukuki yönden yekpare bir yönetim birimi olarak tanımlanmasını güçleştirmektedir. Ancak hazırlanan başka kanunnamelerde ise sipahi ve reaya ilişkilerini düzenleyen hükümlerin varlığı yöneten ve yönetilenlerin bağımlı haliyle Sancağın bütün bir idari birim olduğunu da göstermektedir.¹⁶¹

¹⁵⁹ İdari bakımdan kışlak alanların bulunduğu sancaklara tabi olmalarında muhtemelen kışlağı daha uzun süre kullanmaları ve kontrol edilebilir bir hayat tarzı yaşamaları olabilir. Bkz. Şahin, Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, ss. 185-186.

¹⁶⁰ Şahin, Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, s. 188.

¹⁶¹ Buna dair hükümler için bkz. Kunt, ss. 15-19.

Kunt değerlendirmesinde, sancak birimini oluşturan arazinin tarihi yönüyle birçok defa farklı bir statüde görülebilmesine rağmen coğrafi ve tarihi şartların neticesinde oluşan, idari ve hukuki yönden birleşik bir yapı olduğunu söyler. Bu bağlamda Osmanlı'ya katılan sancak tipi birimlerin, özgül karakterlere sahip, belirli sayıda tımarlıyı işlevsel kılabilen, merkezi güce rakip olamayan ama merkezin dikkate alması gerektiği önemli bir güç olarak ortaya çıktıklarını belirtmektedir.¹⁶²

Osmanlı Devleti'nin idari yapısındaki dağılımın temeli; *Beylerbeylik (Eyalet, Vilayet), sancak (liva), nahiye, kaza, köy (karye) ve mezra* şeklinde olan birimlerden oluşmaktaydı. Ancak sonraki dönemlerde zamanla değişiklik gösterdiği de bilinmektedir. Bazı bölgeler kendi özelliklerine göre beylerbeyliklerine bağlı klasik sancaklardan farklı olan yurtluk-ocaklık, hükümet sancakları gibi *irsiyete* dayalı idari birimler de olabilmıştır.¹⁶³ Klasik Osmanlı sancakları dışında hükümet ocaklık birimlerinin bazılarına *emirlik* de denilmekteydi.¹⁶⁴

16. Yüzyılda Osmanlı topraklarına katılan aşiret topluluklarının kendi yönettikleri bölgelerdeki özerk statüleri için merkezi yönetimin klasik sancak uygulamasından farklı olan idari biçimlerin varlığı söz konusu olmuştur. Farklılık kriterleri bölgenin karakteri, aşiretlerin konumu ve Osmanlı'nın gelişi öncesi var olan idari, sosyal, siyasal hayat olmuştur. Bu özellikler, bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra Diyarbakır ve Van Eyaletlerinin teşkil edilmesinde göz önünde bulundurulmuştur.¹⁶⁵ Buradaki idari tasnif hükümet ve sancak (liva) şeklinde olmuştur ki, Kodaman'ın taksimatında; **1-Klasik Osmanlı sancakları, 2- Ekrad sancakları (bu ikisinde tahrir yapılır ve Osmanlı memuru da vardır) ve 3-Hükümet sancakları** olmak üzere üç başlık vardır.¹⁶⁶

¹⁶² *Sancak*, belirli bir idari bölgeden daha çok hükümdarın hâkimiyet sembolü olup, Osmanlıların ilk dönemlerindeki tuğ, sancak ve davul, hükümdarın temsilcisi durumundakilerin de sembolüdür. Bkz. Kunt, ss. 15, 20.

¹⁶³ *İdari isimler; El/İl, Beğlerbeğlik, Eyalet, Vilayet, Müşirlik, Sübaşılık, Sancak (Liva), Kaza, Nahiye ve Divan*. Detay için bkz. Baykara, ss. 32-36; Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Sayı:10, Ankara, 1999, s. 119.

¹⁶⁴ Sabri Ateş, "Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881" (**Doktora Tezi**, New York University, Departments of History and Middle Eastern and Islamic Studies, May 2006), s. 61; David McDowall, **A Modern History Of The Kurds**, Londra-New York: I. B. Tauris, 2007), ss. 27-28.

¹⁶⁵ Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, s. 13.

¹⁶⁶ Diyarbakır Eyaleti'nde klasik sancaklar: Harput, Hasankeyf, Akçakale, Sincar, Zaho, Bohtan-Zilan-Bespan; Van Eyaletinde klasik sancaklar: Erciş, Adilcevaz, Kesan. Arpalık olarak tasarruf edilen Siverek, Ergani ve Çemişkezek ile

Sancaklara dair bir sınıflandırma yapıldığında ise aynı zamanda **tasarruf edilme metodları** açısından da beş farklı başlıkta incelemek mümkündür. **1-Ocaklık, 2-Arpalıklar, 3-Voyvodalık, 4- Aşiretlik, 5-Doğrudan Devletin tasarrufunda olanlar.**¹⁶⁷

Bu imtiyazlı bölgeler için kanunname hükümleri ve yazışmalarda geçen *hükümet* ve *yurtluk-ocaklık sancakların* genel özelliklerini Orhan Kılıç şöyle özetlemiştir;¹⁶⁸

“1. Hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklar fetih sırasında hizmeti görülen mahalli beylere veya ümeraya tevcih edilmiştir.

2. Hükümet sancaklar mülkiyet, yurtluk-ocaklık sancaklar ise arpalık ve sancak hassı yoluyla tevcih olunmuştur.

3. Hükümet sancaklarda tahrir yapılmamaktadır. İçlerinde tımar ve zeamet yoktur. Sancak gelirinin tamamı hâkimlere aittir.

4. Hükümet sancaklarda ümeradan ve kul taifesinden hiçbir fert bulunmamaktadır. Kendi özel askeri mevcuttur.

5. Yurtluk-Ocaklık sancaklarda tahrir yapılmaktadır. İçlerinde tımar ve zeamet vardır.

6. Azl ve nasb kabul eylemezler. Beyler öldüklerinde veya hizmette kusurları görüldüğünde, sancaklar evlad ve akrabalarına verilir, aile dışından kimseye tevcih yapılmaz.

7. Sefer zamanında bağlı bulundukları beylerbeyinin emri altında sefer hizmetini eda ederler.”

Bu özelliklere sahip arazilerde “*Ama Haslı olan Eyaletler böyle değildir. Anlarda Havass-ı Hümayûn ve Vüzerâ ve Ümerha vardır ve bazı Ocaklık ve Aşîret ve Müsellem ve Yörük ve Piyâde ve Akıncı Beyleri ve Zeâmet ve Timâr erleri vardır.*”¹⁶⁹ Ocaklık sistemi bir nevi arazi tasarruf sistemi olarak tanımlanmaktadır. Bu haslı eyaletler içerisinde klasik bir şekilde yönetilen birimlerin dışında farklı yönetim şekilleri arasında aşiretlerin (hükümetler olmalı) de yer aldığı vurgusu kanunnamede görülebilmektedir.

Diyarbakir Paşalık Sancağı ile *Van Paşalık Sancağı* da klasik sancak türlerine arasına girmektedir. Bkz. Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, s. 14.

¹⁶⁷ Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, s. 17.

¹⁶⁸ Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler”, s. 122.

¹⁶⁹ Sertoğlu, ss. 14-15.

Aşiretlerin ayrıcalıklı birimler oldukları söz konusu kanunnamelerde de yer almaktadır. “...*Ve bunlardan ma’da dokuz Hükûmet vardır ki... İçlerinde ümerha-i Osmaniye’den ve kul tâyifesinden hiç kimse yoktur. Cümle kendülere mahsusdur... Ve zikrolunan Hükûmetler de Oymak itibar olunmuştur ki aşiret demek olur*”¹⁷⁰ bu ifadelerden anlaşılacağı üzere hükümet birimlerinden kastedilen şey aşiret/aşiret topluluklarıdır.

Osmanlı Devleti açısından aşiretlere verilen bu imtiyazlarla Safevi Devleti karşısında tampon bir ileri kuvvet konuşlandırılmış olurken, aşiretler açısından da büyük bir devletin resmi desteğini ittifak ile aldığı bir kazanım olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı idari sistemine feth edildikten sonra eklenen üniteler, başlangıçta daha çok mevcut yönetimlerine Osmanlı klasik uygulamaları dışında kalan bir tarz ile bırakılmaktaydı. Tarihsel süreçte *çoğu birimlerin* bu özgün yönetim şekilleri Osmanlı’nın klasik sancak sistemine uzun bir süre sonra tedricen evrilmiştir. Diyarbekir Eyaleti/Vilayeti de sınırları içerisinde yer alan *yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakların* statülerinin değiştiği veya başka eyalet sınırlarına geçtikleri (Tablo 7’de) görülebilmektedir. Kunt’a göre de bu yeni/ek yönetim tarzının Osmanlı klasik sistemine girdiği 16. Yüzyıldan sonra -İnalcık’a atfen fetih sonrası idari sisteme pek karışılmaması ve ancak daha sonra kendiliğinden klasik sisteme uyumlaştıkları iddiası- yavaş yavaş ortadan kalkmasını beklerken aksine sonraki yüzyıllarda bu tarzın iyice yerleştiği ve yaygınlaştığı yönündedir.¹⁷¹

Sancakların yönetiminde yer alan Kürt Beyleri’nin dirlik gelirleri kendi sancaklarında kayda alınmıştır. Hükümet sancaklarda tımar sayımı yapılmamakla birlikte, bu hükümetlerin beylerinin kendi yönetim sınırları dışında dirlik sahiplendikleri

¹⁷⁰ Kanunnamenin orijinal metnin 15. sayfasının derkenarında aşiret illere, il oymaklara, oymak uruklara münkasemdir (ayrılmıştır) diye not düşülmüştür. Bkz. Sertoğlu, s. 19.

¹⁷¹ 1521-1527 yılları arasındaki Topkapı Sarayı Arşiv listesinde Diyarbekir Beylerbeyliği’nde Kürt sancağı olarak geçen *Çemişkezek, Siverek, Atak ve Çapakçur*, 1568-1574 yıllarını kapsayan dönemde ise normal sancak statüsünde görülmektedir. 1600’lü yıllar civarı Atak ve Çapakçur’un tekrardan ocaklık-sancak statüsüne dönüştüğü görülmektedir. Bkz. Kunt, ss. 35-38; İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C.1, 1300-1600, ss. 49-54.

de olmuştur.¹⁷² Beylerin bu dirlikleri almalarındaki amaç, teritoryal hâkimiyet alanını genişletmek ve vergiye dayalı gelirlerini arttırmak olmalıdır.

3.1.3. Arpalık

“Osmanlılarda devlet memurlarına hizmette bulundukları sürece maaşlarına ilaveten, görevden ayrıldıktan sonra ise bir nevi emekli maaşı olarak tahsis edilen gelir için kullanılan bir terimdir.”¹⁷³ Belirli kaza veya sancakların yıllık gelirinin bir kısmı ayrılarak Ber vech-i Arpalık Dirlik veya Ber vech-i Arpalık Ulûfe olmak üzere iki şekilde tahsis edilmekteydi. Zamanla işlevi farklılaşmış ve 18. Yüzyılda kaldırılarak sadece İlmiye sınıfına verilmeye başlanmıştır.¹⁷⁴ Yüksek dereceli yöneticilerin veya vezirlere daha çok savaşta gösterdikleri yararlılıklara karşılık veya emeklilik maaşı hüviyetinde bir gelir kaynağının bahşedilmesinden ibarettir.

3.1.4. Mîr-i Aşiretlik

Osmanlı Devleti, Aşiretler için tasarruf edilecek toprağı sancak sistemi dışında farklı bir şekilde konumlandırmış ve yurtluk-ocaklık vasıtasıyla kullandıkları dirlik birimlerinin olduğu bölgeyi *Mîr-i Aşiretlik* olarak tanımlamıştır. Ayrıcalıklı tımar ve zeamet olarak kullanılan bu birimler Diyarbekir, Şehrîzor ve Van Eyaletleri’nde yaklaşık 400 Aşiret Beyi’nden oluşmaktadır.¹⁷⁵

¹⁷² “Kürt Beyleri arasında, kendi sancak sınırları dâhilinde dirlik gelirleri olanlar: Pertek, Sakman, Mazgirt, Çermik, Girdikân, Atâk, Tercil, Çapâkçûr, Genç, Hâncûk, Kulp, Hizan, Nâmirân, Kârkâr, İspâyird, Şîrvî ve Bitlis’tir. Kendi sancağı dışında dirliğe sahip oldukları tespit edilenler, Eğil, Derzîni, Gürgil, Hâzo ve Mahmûdî’dir.” Bkz. Saito, s. 75.

¹⁷³ “Arpalık başlangıçta arpa ile ilgili yani bir kısım devlet büyüğünün ve atlarla savaşa katılan kuvvetlerin hayvanlarına verilen arpa parasını ifade eden bir kelime iken sonradan aynı veya nakdi tahsisatı belirten bir terim haline gelmiştir.” Bkz. Cahit Baltacı, “Arpalık”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 1991, ss. 392-393.

¹⁷⁴ “Ve bir bahşi daha Arpalık’dır ki bâb-ı Saâdet ve rikâb-ı devlet ağalarına ve Mîrî Kârhâneler’de hizmet eden Ehl-i Hıref’in Baş ve Buğlarına ve bazı Serhad Beyleri’ne tayin olunmuştur ve lâkin iki kısım üzerinedir. Bir kısmı İcmallûdur, mahsûsdur. Havass-ı Ehl-i Mansıb gibi birbirine intikal eder ve bir kısmı dahi gayr-ı mahsûsdur, yani icmallû değildir. Sonradan bazı Beylere verile gelendir. O makaleler, yerine gelene verilmez, belki aslına rücu’ eder ve gâh olur ki yine Arpalığa lâıyk bir kimseye verilir.” Şeklinde tasarruf edilen sancakların Arpalık tarzının detayları belirtilmiştir. Bkz. Sertoğlu, ss. 56-57.

¹⁷⁵ “Van ve Diyarbekir ve Şehrîzor Eyaletleri’nde bazı mîr-i aşiretler vardır. Lâkin Sancakbeyi hükmünde olmayup zümâ makâmında dört yüzü mütecavizdir. Tabl u alem (davul ve sancak/bayrak) sahibi değildir. Sancağı beyleriyle sefere eşerler. Fevt oldukda mutasarrıf olduğu tımar ile mîr-i aşiretliği oğluna ve oğlu yöğise akrabasına virilür mînkârız oldukda sair zeamet gibi harice dahi virilür.” Bkz. Ayn-ı Ali Efendi, *Kavân-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvan*, (H. 1018), s. 35 (eski harf); Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, s. 18.

Mîr-i Aşiretler’de de yurtluk-ocaklık statüleri gibi sancak yönetimleri babadan oğula, oğul yoksa akrabaya devredilirdi. Askeri seferlerde tabi oldukları sancak beylerinin sancağı altında savaşa katılmak zorundaydılar. Her bir tımara düşen asker miktarı tespit edilip ona göre *mülk eşkincülü* denilen bu cebelülerin sefere katılımı gerekiyordu aksi takdirde bu yapılmadığında Mîrleri tarafından birer yıllık dirlik gelirlerine el koyulmaktadır. Serbest dirlik çerçevesinde değerlendirilen ve zeamet tarzı bir statüsü olan Mîr-i Aşiretlik’te *cürüm ve cinayet resimleri, arûsiye gibi bâd-ı heva grubu* vergilerin tamamı tımar sahibine kalmaktaydı.¹⁷⁶

Van Eyaleti’nde bulunan Şıkak Aşireti Mîr-i Aşiret statüsünde bulunan bir aşirettir. Yine Diyarbekir Voyvodalığı’na bağlı Çobaniye Kara Ulus Aşireti’nden Mîr-i Aşiret Bayezid Bey’e tabi olan aşiret kayıtlarına da rastlanmaktadır.¹⁷⁷ 16. Yüzyıl ortalarına ait bir tımar tevcih defterinin yapılan analizinde Mir-i Aşiretlik tımarlarının dağıtımına dair pek çok kayıt bulunmaktadır.¹⁷⁸

3.1.5. Voyvodalık

Voyvoda ilk anlamıyla, Slavca “*bir memleketin başkumandanı ve idarecisi*” manasında kullanılan ve irsiyete dayalı, özellikle 1530 sonrasında Osmanlı Padişahı’nın onayına bağlı bir sistemde Eflak, Boğdan ve Erdel beyleri için kullanılan unvanlardır.¹⁷⁹ İlk anlamının dışında, Osmanlı mali sistemi içerisinde başka bir manada da kullanılmaktadır, “*Malî bir terim olarak, vergi gelirine sahip kimselerden aldığı yetkiyle kendi namına ya da bir başkası adına vekâleten vergi tahsil eden görevlileri*

¹⁷⁶ İlhan Şahin’in Süleymaniye (Fatih) Kütüphanesinde bulunduğu bu risalenin tarihi H.1063, Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi ise H.1064 tarihli olup birbirlerine yakın ancak bazı farklı bilgiler de içermektedir. “*Ve bir bahşı, itâ’at ve hizmetleri mukabelesinde ba’zı aşiret beğlerine tayin olunmuşdur ki, kavm ü kabile sahibleridir ve sair ümera gibi tımar ve aşiretlerine vali ve hâkimlerdir. Tımar u aşiretlerinin rûsum-ı raaiyyetleri ve cürm-i habâset (ve) te’dibe müte’allik olan siyasetleri min külli’l-vücûh bunlara mahsûsdur ve lakin bunlar tabl u âlem sahibleri değıldür, belki zü’ema makamındadır. Kangı sancağa tabi’ler ise sancağı beğleriyle sefer eşerler. Ammâ ze’âmet ve tımarları, yurdlık ve ocaklık hükmindedir... Hatta cebelüleri dahi sefere varmasa zecren lehu ancak (116 b) tımarlarının birer yıllık mahsulü mîri tarafından zabt olunur.*” Bkz. İlhan Şahin, “Tımar Sistemi Hakkında Bir Risâle”, **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, Sayı: 32, İstanbul, 1979, ss. 923-924; M. Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’da Tımar Tevcihleri-Mîr-i Aşiret ve Cebelü Tımarları-”, İbrahim Özcoşar-Hüseyin H. Güneş (Ed.), **I. Uluslararası Mardin Sempozyumu** (26 Mayıs 2006-Mardin) içinde (281-299), İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No:6, 2006, s. 284.

¹⁷⁷ Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, s. 18; “*Diyarbekir Voyvodalığı’na tabi Çobaniye Kara Ulus aşairinden Mir-i Aşiret Bayezid Bey’e tabi Milli Köçi İsah ve Milli İs’al Aşireti Mukataası muaccele akçesinden...*” Bkz. BOA, **İE. ML.**, 123/11733, 15/Ra/1117 (07.07.1705).

¹⁷⁸ Mir-i Aşiretlik alt başlığında verilen bilgileri destekler mahiyette olan örnek kayıtlar için detaylı bkz. Ünal, s. 293.

¹⁷⁹ Mihai Maxim, “Voyvoda”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 43, İstanbul, 2013, ss. 127-129.

nitelemektedir.” Verginin tahsil edilmesinde yöntem olarak muhassıl ve mütesellimden farklı olup, tımar, zeamet ve hasların yanında merkezi hazinenin vergileriyle vakıf gelirlerini de tahsil edebilmektedir. Vergi tahsil zincirinin en altında bulunan mutasarrıflar, kapı halkından ve yerel halktan da tahsildar olarak seçilebilmektedir.¹⁸⁰

Eyalet idaresinde temel yönetim birimleri olan Bey, Kadı ve Hazine Defterdarlığı merkez-taşra arası diyalogu organize etmekteydi. Osmanlı’da *havâss-ı hümayûnlar*, gelir unsuru sınıflandırmasında en kıymetli tımar kalemlerindendi. Bu gelir kaynaklarının toplanması işi; taşra idaresinde bulunan hazine defterdarı tarafından mültezim-emin-alt mültezim grupları arasında paylaştırılarak hasılatın merkeze transferine kadar eşlik etmek şeklindeydi. Aşiretsel alanın özelinde, Diyarbekir taşra hazine defterdarlarının niteliksel zaafiyetlerinden kaynaklı merkezi hazineyi zarara uğratan politikaları sonunda; Osmanlı merkezi, defterdarlık birimini fesh edip, bu gelirleri bir bütün halinde *Diyarbekir Voyvodalık Mukâta’ası* adıyla tekrardan tanımlamış ve iltizam yöntemiyle bir mültezim/voyvoda tasarrufuna vermiştir.¹⁸¹

17. ve 18. Yüzyıllarda Diyarbekir ve Mardin’de voyvodalık görevlerinde bulunmuş olan Milli Aşireti Beyleri’nin Vilayet idaresinden ziyade, vergi gelirlerinin tahsilatında sorumluluk aldıkları anlaşılmaktadır. Abdüsselam Efendi’nin aktarımında anlaşılan o ki, Mardin’in önde gelen topluluklarından Millioğulları ve Yakupoğulları arasındaki rekabet şehrin idari ve ekonomik yönetiminde de önemli bir yer kaplamıştır. Milli Aşireti Beyleri’nin voyvoda olarak görev yaptıkları dönemler şunlardır:¹⁸²

¹⁸⁰ Erol Özvar, “Voyvoda”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 43, İstanbul, 2013, ss. 129-131.

¹⁸¹ Hazine defterdarı, gelir kaynaklarını iltizam/emanet yöntemiyle yöneten bir devlet memuruydu. Birçok mültezim ve eminin olması, merkeze doğrusal bir vergi transferini öngörmekteydi. Voyvoda sisteminde ise, mukataaya dair tek bir sözleşme yapılarak, voyvoda olan şahsın sadece muhattap alınarak alt mültezim birimlerinden vergilerin zamanında tahsilatının yapılacağına dair taahhüt alınması şeklinde olmuştur. Voyvodalar bu alt mültezimlere sattığı her bir mukataa’nın muaccesinden vech-i maişet (geçimlik) adıyla %20’lik bir pay almaktaydı. Bkz. Özlem Başarır, “XVIII. Yüzyılda Diyarbekir Voyvodalığı’nın Mekânsal Örgütlenmesi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 18, Samsun, Yaz 2011, ss. 198-200; “*Havâss-ı hümayûn/Padişah hasları, şehirlerde alınan bir kısım resimlerden, mukâtaa gelirlerinden, birçok köyün, mezranın hasıllarından, bâc-ı ubûr, âdet-i aġnâm, gümrük, cizye ve cemaat gelirlerinden oluşmaktadır.*” Bkz. Cengiz Orhonlu-Nejat Göyünç, “Has”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 16, İstanbul, 1997, ss. 268-270.

¹⁸² Mardin’in stratejik önemine binaen bağlı olduğu merkezi, dönem dönem Bağdat, Diyarbekir, Musul vilayetlerinden birisi olmuş, bu değişiklikler şehrin merkezinde istikrarlı bir yönetimin varlığını engellemiştir. Bkz. Abdüsselam Efendi, Mardin Tarihi, (hızl.) Hüseyin Haşimi Güneş, ss. 2, 79, 83, 84, 89, 91. Bu kitap, 1789-1843 yılları arasında yaşamış olan Abdüsselam bin Ömer el-Mardini tarafından hazırlanmış ve İbrahim Muhammedi eş-Şerbanî tarafından kaleme alınmış olan “Ümmü’l İber” adlı Arapça dilinde yazılmış yazma eserinin, Mardin tarihinin ele alındığı bölümünün Türkçe tercümesidir. Kitabın orijinal nüshası Kahire’de Dar al-Kutub al-Misriyya’da 813 Tarih numarasıyla kayıtlıdır. Abdüsselam Efendi “Ümmü’l İber” adlı bu kitabını bir dünya tarihi şeklinde yazmış ve son bölümünü ise Mardin tarihine ayırmıştır.

Millizade Abdullah Bey (M.1728), Millizade Mehmet Necip Bey, Milli İsmail Bey (1695-1697)-oğulları *Haydar-Mustafa [1703-1704, Millizade Mustafa (1718)]*, *Ahmed* ve *Yusuf* da Diyarbekir ve Mardin’de voyvodalık yapmışlardır.

Ayrıca Ekinci’nin Voyvodalık/İdarecilik yapmış Milli Aşireti mensuplarına dair ek olarak bulduğu verilere göre görev yapmış beyler şunlardır:¹⁸³

- “1. *Millizade Mustafa Bey - 1704 (1 yıl), 1708 (2 yıl), 1711 (1 yıl)*
2. *Millizade Ahmed Bey - 1715 (2 yıl)*
3. *Millizade Abdullah Bey - 1735*
4. *Milli Ali Ağa - 1752*
5. *Millizade Muharrem Bey - 1764*
6. *Millizade İsa Bey-1780 (2 yıl), 1785, 1787 (6 ay), 1790 (2 yıl)*
7. *Millizade Necip Bey - 1792 (4 ay), 1795 (II. defa)*
8. *Millizade Mehmed Sadık Bey – 1805(1,5 yıl)”*

Özellikle 18. Yüzyılda Mardin’de Milli Aşireti’nin yönetim düzeyinde voyvoda veya başka bir statüde de olsa söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Voyvodaların yönetimdeki konumları gereği sahip oldukları bazı yetkileri suistimal edebildikleri görülmektedir.¹⁸⁴ Aşiret topluluklarının ve Osmanlı merkezinin vergi ile olan zaruri teması nedeniyle gelirin transferinde bir bağımlı statü ilişkisi olduğu tespiti yapılabilmektedir. Bu idari-iktisadi denge durumunda voyvoda gibi mali bir kurumsal pozisyonun önemi Mardin ve etrafında 19. Yüzyıla kadar pratikte kendisini görünür şekilde hissettirmiştir.

3.1.6. Nahiye Aşiretler

19. Yüzyıl idari birimlerinde yapılan değişikliklerin temel karakteri toplumun tamamında merkezi idareye bağlı bir yönetim sistemini oluşturmaktır. Hayvanlarının beslenmesi için her zaman mobilize halde verimli bir mera arayışında olan konar-göçer aşiret toplulukları için de bu minvalde esaslı bir arayışa girilmiştir. Osmanlı’nın sosyal,

¹⁸³ 18. Yüzyıl sonuna doğru voyvodalar merkezden atanmaya başlamışlardır. Mardin Şerhiye Sicillerine göre, yerel halk ve aşiretler ile geçinemeyen bu voyvodalar görevlerinden azl edilip şehrin ileri gelen ailelerinden beyleri vekâleten voyvodalık görevlerini üstlendikleri anlaşılmıştır. Bkz. Ekinci, ss. 51-52; Abdüsselam Efendi, Mardin Tarihi, (hızl.) Hüseyin Haşimi Güneş, ss. 88, 89, 91.

¹⁸⁴ 1824 yılında voyvoda olan Halil Efendi’nin vergileri arttırması, bilinmeyen vergi türleri getirmesi, yük başı yerine, hayvan başına-eşek, katırdan 10 mısri, atlardan 20 mısri, deveeden 40 mısri, tüccarlardan bir kat daha fazlasını, kumaşçılardan top başına 40 mısri talep etmesi huzursuzluklara sebep olmuştur. Bkz. Abdüsselam Efendi, Mardin Tarihi, (hızl.) Hüseyin Haşimi Güneş, s. 107.

ekonomik ve yönetim sistemiyle sürekli bir teması olması nedeniyle aşiretlerin pratikte karışık olan idari konumlarına, Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrasında, 1864 ve 1871 Vilayet nizamnamelerinde *Nahiye* statüsü verilmiştir.¹⁸⁵ Bu aşiret liderleri nahiyelere müdür olarak atanmışlardır.

Nahiye müdürü olarak atanan aşiret ve liderlerinin yerleşik hayata geçişlerini, düzenli vergi tahsilatını, köylülerin tarım arazilerine verilen zararların önlenmesi ile isyanlarını engelleyecek bir denetleme meknizması hedeflenmekteydi. 1849-1871 yılları devlet salnameleri incelendiğinde mülki sınıflandırmada yer alan Nahiye statüsüne sahip örnek bazı aşiretler şu şeklide gösterilebilir:¹⁸⁶

“Halep Eyaleti: Liva-i Rakka; Aşiret-i Berazi, Aşiret-i Kenkânlu, Aşiret-i Ben-i Kays, **Aşiret-i Millü**, Aşiret-i Seyhanlü, Aşiret-i Barak.
Liva-i Mardin: Aşiret-i Tayy, Aşiret-i Halil Beğli, Aşiret-i İsa Beyli.
Liva-i Sivas: **Aşiret-i Millü**, Aşiret-i Gavillü, Ma’a Barıklü...
Diyarbakir Eyaleti: Liva-i Diyarbakir, Nevahir-i Kiki ve Türkman ve Karakeçi.”

Diyarbakir Salnamesinde geçen bir kayıtta, *Milli Nahiyesi Müdürü Şeyhmus Ağa* vurgusuyla, nahiyeye aşiretlerin ismiyle iskân alanlarının verildiğini teyit edebilmekteyiz. Yine Sivas’ta yer alan Milli Aşireti’nin bir koluna ait bir nahiye müdürünün görev onayı hakkındaki “*Milli Aşireti Müdür Vekili Ali Bey’in asaletinin tasdik edildiğine dair Sivas Mutasarrıfına şukka ve Maliye Nazırına buyruldu...*”¹⁸⁷ bir yazışma ile 19. Yüzyılda bazı aşiretlerin nahiye statülerinin devam ettiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Tanzimat sonrası yeniliklerin temel argümanlarından bir tanesi de vergilerin vaktinde ve eşitlik esasına dayalı bir çerçevede toplanması idi. Buna bağlı olarak idari anlamda değişikliklere gidilmiştir. Hazinesin doğrudan görevlendirmesi ile vergi toplama işini yapan memur ve kurumların başarılı olmaması sonrası tekrardan iltizam yöntemine dönülmesi de vergi tahsilat miktarını arttırmamıştır. Eyalet meclislerinin halk tarafından seçilmesiyle oluşturulan kurulların hükümeti temsil eden valinin yetkilerini sınırlayan

¹⁸⁵ S. Selçuk Günay, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti Mülkî Yapısında Aşiretler”, **Osmanlı**, Cilt:4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 190.

¹⁸⁶ Günay, ss. 191-192.

¹⁸⁷ İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1286 H. (1869-1870 M.), C.1., s. 75; BOA, **A.MKT.MVL**, 97/29, 28/N/1266 (09.08.1850).

etkisi olmuştur. Eyalet meclisinde *Büyük Meclis*, sancak ve kaza meclislerinde ise *Küçük Meclis*, bu merkezleri yöneten ve vergi toplayan merkezi yöneticilerin yalnız başlarına aldıkları kararları ortadan kaldırdı. Ancak bu meclislerde görev alan üyeler de yine yerelerde güçlü olan aşiret liderleri, vergi toplayıcılar ve bölgenin ileri gelenleriydi.¹⁸⁸

Mithat Paşa Suriye’de görev yaparken, merkezin kendisinden talep ettiği bir durum raporunda belirttiği üzere, eyalet sisteminde iken yürütme görevini icrada; vali, kethüda ve divan kâtibi ile yakalanan pratikliğin, yayımlanan yeni nizamname uyarınca yeni Vilayet sisteminde birçok işin muhataplığının doğrudan valilik makamı olmasından dolayı yavaşladığı tespitinde bulunmuştur. Vilayet sistemiyle memur sayısı başta artırılırken sonra azaltılması Vilayet’teki memurların iş yükünü arttırmış ve karar verme yetkilerini azaltmıştır. Bu durum ile söz konusu en ufak bir olayda her türlü başvurunun valiliğe yapılması iş yükünde dengeli bir dağılımı önlemiş ve merkezin pozisyonunu güçlendirmeye başlamıştır. Mithat Paşa, valilerin hem merkez sancak sorumlusu olması hem de diğer bağlı sancaklardan gelen evrakların inceleme görevlerini yerine getirmekten kaynaklı sahadaki uygulamaları denetlemeye zaman ayıramadığından yakınmaktadır.¹⁸⁹

Bölgesel koşullara ve aşiretlerin hareketliliğine göre ihtiyaç duyulması halinde de idari düzenlemeler yapılmaktaydı. Hicri 1308 senesi (M.1890/1891) Diyarbakır Vilayet salnamesi kayıtlarından görüldüğü üzere göçebe aşiretlerin iskânı için teşekkül edilmiş bir *Hamidiye Kazası* mevcuttur.

*“Hamidiye. Yeni teşekkül etmiş bir kaza ve çölde vaki olup aşâirin cevalangâhıdır. Şimdi bir taraftan bazı aşiretler getirilip iskân edilmekte ve bir taraftan da iskânlarına çalışılmaktadır. Sekenesi çoğaldığı halde fevâid ve muhassenât-ı adîdenin husûlü tabiidir. Bu kazaya aid destres olabileceğimiz malumat bi-lutfihî Teâlâ gelecek sene çıkaracağımız mükemmel sâlnâmeyle etrafiyla derc olunacaktır.”*¹⁹⁰

¹⁸⁸ Musa Çadırcı, “Mithat Paşa’nın Suriye Layihası”, *Türk Kültürü Dergisi*, Cilt:27, Sayı:1-2, Ankara, 1989, ss. 29-30.

¹⁸⁹ Çadırcı, s. 35.

¹⁹⁰ Ancak her ne kadar bu salnamede Hamidiye Kazası için gelecek seneki salnamede daha çok bilgi verileceği belirtilmişse de sonrasında gelen salnamelerde bu kazanın bilgilerine yer verilmemesi, kazanın tam olarak teşekkül aşamasını tamamlamadığı ihtimalini de bize verebilmektedir. Bkz. İzgöer (hızl.), *Diyarbakır Salnameleri*, 1308 H. (1890-1891 M.), C.4, s. 66.

Salname kaydının gösterdiği üzere 1890/1891 tarihlerinde Hamidiye alaylarının kurulmasıyla beraber Osmanlı merkezinin, aşiretlerin hareket alanı olan *berriye* mıntıkasında belli bir yönetim nizamı içerisinde ek bir birim teşkil ederek göçebe formundaki aşiretlerin iskânını teşvik etmek istediği anlaşılmaktadır.

3.2. Aşiret Divanı

Aşiret topluluklarının örgütlenmeleri her ne kadar dış ilişkilerinde Osmanlı idari yapısıyla entegre ise de kendilerinin devingen karakteri gereği mali ve idari anlamda iç işlerinde özerk bir sistemi de oluşturmak durumunda kalmışlardır. Aşiretler ortaya çıkan küçük veya büyük ölçekli problemlerin pratik çözümü için kendi kurumsal yapısı içerisinde birimler oluşturmuşlardır. *Aşiret Divanı* (Divan’a Reisan) da reis seçimi/azli, savaş kararları, vergi cezaları, göç güzergâhları, sürgünler, namus davaları ve ölüm cezaları gibi mevzuları karara bağlamak üzere toplanan bir meclistir.¹⁹¹

Bu yönüyle aşiret yapılarının en üst karar merciidir. Aşiret reisi, *Mal’a Arife* (arif evi), *Mal’a Şewrê* (danışma evi), *Mal’a Şer’e* (Meclis-i Şer) (dini evler) gibi reise danışmanlık yapan ailelerden üyeler ile alt birimlerdeki kabile reislerinin tamamı bu meclisin zorunlu katılımcıları idi.¹⁹² Ayrıca Türkmen Oymakları’nın miras, kan davası, kız kaçırma, anlaşmazlıklar gibi aşiret içi problemlerin mahkemelere sevkinden önce,

¹⁹¹ Bozkurt, Aşiretler Tarihi, s. 52; Aşiret Divanı: Paşa çadırının bir bölümünde bulunur, kahve ocağının sürekli sıcak olduğu, toplantılar ve misafir karşılamalarında bu ritüelin yapıldığı, sembolik öneminin Paşa’nın kudretini gösterdiği bir yapı vardır. Karacadağ saha çalışmasında Mandel Tepesinde divanın kurulduğu yerlerde kahve ocaklarının taşlık kalıntıları da gözlemleyebildik. Hamza Ağan, **Siverek Karacadağ Göçerler Derneği Başkanı-Kejan Aşireti ileri gelenlerinden**, Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ (16.08.2019).

¹⁹² *Mal’a Arife*, yerel dilde aile topluluğu olup, önemli konularda kendisine danışılan bilgin, akıllı, dürüst ve çözüm bulan kişilerin oluşturduğu ailelerdir. Örneğin “*Mıtanların arifeliğini uzun süre aşiret reisleri kendi tekelinde tutmuş... Berazilerin arifeliğini Hacı Ali Abasok ailesi yapmış... Bazıların arifeliğini Şare ailesi yapmıştır... Aşiretler üstü bazı arif evleri de mevcuttur*”. *Mal’a Şewrê*, danışma evi anlamında bazen aşiret reislerinin de şewr evi görevlerini üstlendiği, daha çok toprak ve yaylak davalarının konusunu içeren anlaşmazlıklara bakan ailelerden oluşur. *Mal’a Şer’e*, Molla denilen din bilginleri veya şeyhlerin, dini kurallar gereği aşiret üyelerinin anlaşmazlıklarını çözmeye çalışan ailelerdir. İlk iki aile sorunların çözümünde din olgusu dışında, tamamıyla örf ve töre ağırlıklı yerleşik içtihatlarla göre kararlar almaktaydı. Bu evlerdeki yetkiler babadan oğula geçebilmekteydi çünkü aile bireylerinin aile içerisinde küçüklükten itibaren eğitilip, davalarda bulunmaları sağlanırdı. Bkz. Bozkurt, Aşiretler Tarihi, ss. 47-52; Ayrıca *Mala Şer’a* (Meclis-i Şer) ihtiyarların (aksakallılar-ruspiler) gündemdeki konuları –iskân vs- istişare ederek mevzuya dair fikirlerini beyan ettikleri kurullar olarak aşiretlerin içinde önemli bir işlev gördükleri vesikalardan da anlaşılmaktadır. Diğer taraftan buradaki Meclis-i Şer aynı zamanda Şeriyye Mahkemeleri için de kullanılan bir tabirdir. “*Rakka iskânından Milli-i Kebir ve Sağır Aşireti Ekradı’nın boybeyi olan Abdi Beğ ve sair kethuda ve ihtiyarlardan bi ecmahim Meclis-i Şer’a gelub her birileri i lam-ı hâl birle bast-ı meram ve takrir-i kelim edüb...*” BOA, AE. SAMD. III, 11/1031, 29/Z/1136, (18.09.1724). Aktaran: Ekinci, s. 28. Rişvan Aşireti örneğinde olduğu gibi bazı aşiret (boy) beyleri, berat ile değil kethüda, ihtiyar heyeti ve sözü dinlenen aşiret ileri gelenleri tarafından seçilerek voyvoda tarafından tayini gerçekleştirilirdi. Bkz. Faruk Söylemez, **Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi-Rişvan Aşireti Örneği**, 2.Baskı: İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2011, s. 216.

ihtiyarlar heyetinin konuları değerlendirdiği ve kararlar aldığı “Şor evi” (Şura evi) denilen mekânların olduğu görülmektedir.¹⁹³

Aşiretlerin bu hukuki birimleri Osmanlı Devleti’nin hukuk nizamına paralel bir hukuk anlayışı olarak kabul edilmemelidir. Aşiretlerin göçerlik olgusuna rağmen devlet, vergi ve hukuki intizamı için kadılarını (naib) gezici bir pozisyonda aşiretlerin konakladığı yerlere gönderiyordu.¹⁹⁴ Diğer taraftan aşiret üyelerinin küçük sorunlarının hızlıca çözümünde aşiret içi hukuki birimlerin işlevine, Osmanlı da karşı çıkmıyordu.

Sykes’in İbrahim Paşa’nın çadırına yaptığı bir ziyaretiyle, Aşiret Divanı’nda tanık olduğu yönetim biçiminde aşiretin işleyiş tarzı, aldıkları kararlar ve gündemleri hakkında literatüre önemli verilerle katkı sağlamaktadır. Divan’ın vazgeçilmez sembollerden olan ocak ve üzerindeki kahvesini, 100 direkli-yaklaşık 1400 m²’lik kara çadırını ve İbrahim Paşa’nın etrafındaki 150 adamıyla Aşiret Divanı’nı tam bir yönetim merkezi olarak betimlemektedir. (EK:11-EK:17)¹⁹⁵

Aşiret Divanı bölgede sadece aşiret üyelerinin değil, her inanç ve ırktan insanların başvuru ve çözüm makamı hüviyetindedir. Vergiler, davalar, çoğunlukla kavgaların çözümü, ticarete konu olan tereyağı, yün ve kıyafet satışlarına dair

¹⁹³ Elbeyli Aşireti bu Şura Evlerini kullanmaktadır. Bkz. Saydam, s. 22.

¹⁹⁴ *Kadı*, her ne kadar kazaların merkezinde ikamet etmekteyse de kaza statüsünde olan konar-göçer toplulukların arasında dolaşarak her türlü idari, mali, hukuki ve yöneticiler arası anlaşmazlıkları çözmeye çalışıp, merkeze rapor etmekteydi. Bkz. Tufan Gündüz, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri*, 5. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, Kasım 2016, s. 67; Söylemez, s. 227.

¹⁹⁵ Sykes’in burada bahsettiği kara çadır ölçüleri abartılı olabilir keza Aşiretin devasa organizasyonuna vurgu veya başka mesajlar da içermesi ihtimal dâhilindedir. Bkz. Sykes, *The Caliphs’ Last Heritage, A Short History of The Turkish Empire*, s. 317; Karacadağ, Mandel Tepesinde yaptığımız saha çalışmasında Milli Aşireti’nin kara çadırını (kon) açtığı alandaki gözlemlerimiz ve kahve ocağının yeri gibi bilgilere istinaden, uzunlamasına 6 sütun, sıralı 15 direk olmak üzere tahminen 500-750 m²’lik bir büyüklüğe sahip olduğu yönündedir. Standart çadırların ise 3 sıra, 3 sütundan oluştuğu belirtilmektedir. Bkz. Eyüp Kıran, *Kejan Aşireti İleri Gelenlerinden-Yazar*, Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ, (16.08.2019); Hamza Ağan, *Siverek Karacadağ Göçerler Derneği Başkanı-Kejan Aşireti ileri gelenlerinden*, Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ (16.08.2019); Ayrıca Büyük Paşa Çadırı için 14 sütunlu çadır (Koné 14 sütun) da denilen deyimleşmiş bir tanım olduğunu nesilden nesile aktarılmıştır. Bkz. Av. Münir Öztürk, *Bölgenin Kanaat Önderlerinden ve Hidrekan Aşireti İleri Gelenlerinden*, Görüşme yeri ve tarihi: Viranşehir/Ş.Urfa (27.08.2019); Bkz. EK: 11, *İbrahim Paşa’nın Büyük Çadırının Selamlık Ciheti*, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yerel Yer Numarası: NEKYA90567/90, 1899. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90567---0090.jpg>, (16.06.2020); Büyük Çadır’ın fotoğrafı üzerinden yaptığımız bir ölçümlemede tahmini 50 mt. bir uzunluk hesaplanmıştır. EK: 17, *İbrahim Paşa’nın Büyük Çadırı*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğrafları Albümleri, Yerel Yer Numarası: NEKYA90567/89, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90567---0089.jpg> ve ayrıca aynı foto için bkz. *Max von Oppenheim albümü*, <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/5774>.

anlaşmazlıklar divanın konusu olabilmektedir. Sykes bu gözlemleri aktarırken divanda konuştuğu kişilerin heterojen kimliklerine de vurgu yapmaktadır.¹⁹⁶

3.3. Aşiret ile Tüccar (Aracılar) İlişkisi

Aşiretlerin geçimlik düzeyde bir ekonomik standarda sahip olan köylüler ve şehirli tüccarlarla ticari ilişkileri vardı. Ekonomik değeri çok da yüksek olmayan hayvansal ürünler ile ekonomik değeri yüksek olan kesim hayvanları ve yünleri, ticaretin konusunu oluşturmaktaydı.¹⁹⁷ Şehirde yaşayan aracılar ticari sirkülasyonda stratejik bir konumda bulunmaktaydı.

19. Yüzyılda dünya ekonomik sistemine eklemlenmenin yarattığı talep farklılıkları Osmanlı'nın temel üretim merkezlerinde de imalat yapısının kısmen dönüşümüne neden olmuştur. 1860'lı yıllardan itibaren özellikle Suriye'nin (Halep) pamuk ve yün üretimi tüm Avrupa'nın dikkatini çekmiştir. Yüksek fiyatlı/kârlı pamuk ürününe olan yoğun talep sonrası köylü halk, tarımsal ürün yetiştiriciliğinde pamuğa ayırdıkları mevcut alanı beş kat arttırmıştır. Pamuk yetiştiricileri ve Avrupa'ya ihracatını yapan aracı tüccarlarla beraber Bedevi, Kürt ve Türkmenler'den oluşan göçebe aşiretler de koyunlarından elde ettikleri yünlerin satışından iki kat kazanç elde ederek zenginleşmişlerdir.¹⁹⁸

Bedeviler ilk satıcılar konumunda bulunduğundan ihracatın çeşitli riskleri olabiliyordu ancak yünün bedevi alanlarından Halep şehir merkezine alınması da oldukça maliyetliydi. Halep'ten Basra Körfezi'ne kadar uzanan geniş ovalarda en kaliteli yünlerin üretimini yapan sayısız aşiret bulunmaktaydı. Genel uygulamada Halep tüccarlarının kış

¹⁹⁶ "Sykes, divanda karşılaştığı farklı karakterlerin, Milli Aşireti lideri İbrahim Paşa'nın çadırında yer almasının hâkimiyet alanının genişliğini ve muhataplık gücünü yansıttığını belirtir. "Verdiği Listede: İslam'a geçen bir yezidi, Paşa'nın yanında sürgün olarak kalan bir Türk Doktor, Alexandretta Postasının 2.000 mecidisini (330 Pound) çalan ve 150 yıl hapse mahkûm hapisten tünel kazarak kaçan Hamewand'lı eski bir zaptiye, Halep yakınlarında dört erkek ile bir kadını öldüren bir hırsız, Karakeçi Kürtlerinin develerinden oluşan bir hediyeyi taşıyan Ermeni bir hancı, İki yıl önce Nusaybin yakınlarında Sykes'in yakaladığı şimdi tüccar olmuş bir hırsız, Kendi kabilesinde bir kan davasının başladığını haber vermeye gelen bir Şammar Arabı, Van'dan Hamidiyeli bir Hayderan üyesi ve bir Çerkez Beyi'nin hazır bulunduğunu" aktarmaktadır. Bkz. Sykes, The Caliphs' Last Heritage, A Short History of The Turkish Empire, s. 318.

¹⁹⁷ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, ss. 35, 50.

¹⁹⁸ Özellikle Halep'in İngiltere ile olan ithalat-ihracat ilişkileri sayesinde bölge halkı ve göçebe aşiretleri de *madapolam* ve *tanjib* denilen kumaşların boyanarak çarşaf olarak kullanılmasından dolayı ihtiyaçlarını görecekt büyük bir tüketim talebi içerisindeydiler. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Commercial Reports received at The Foreign Office from Her Majesty's Consuls, During the Year 1865**, "Report by Mr. Consul Skene, on the Trade of Aleppo, for the Year 1864", Printed By Harrison and Sons, London, 1866, s. 427.

aylarında bu aşiretlerin arasına acente veya tarafların temsilcilerini gönderdikleri ve yünlü ürünlerin teslimatından iki-   ay öncesinden aşiretlere  n  demeler yaparak veya Avrupa pamuklu ürünlerini verdikleri tarzda, bir alışveriş yapilmektedir. Mayıs ayı ortalarından itibaren kırkma/makaslama zamanı geldiğinde bölgedeki Aneze, Şammar, Tay gibi büyük aşiretlerin liderlerinden oluşan ve alıcıların da huzurunda bir *konsey* toplanırdı. Y n yapısının değerini aşiretlerin ileri gelen şeyhleri tartışarak fiyatlamaya çalışır ve her bir aşiret, şeyhinin belirleyeceği fiyata bağlı kalırdı.¹⁹⁹ özellikle dünya ekonomisi içerisinde Amerika'daki i  savaştan da kaynaklı pamuk ve türevi kumaşların üretim hacminde daralmalar olmuştur. Bu bağlamıyla Osmanlı'da Çukurova ve Halep bölgesinde pamuk yetiştirilmesi ve y n toplanması Avrupa'nın da teşvikiyle artmaya ba lamı tır.²⁰⁰

Ticaret her zaman planlandığı gibi olmamış ve aşiretler arası çatışmalar, tüccarların güvenliği sağlamaya çalışması ve bunun maliyetlerini azaltma çabaları söz konusu olmuştur. Diğer yandan  eyhler, aşiretleri adına ticaret yapmak için izinler alırlar ve bunun için verdikleri hediyelerin bedellerini karşılamak için nakliye maliyetlerini y n fiyatlarına yansıtırlardı. 1866 tarihli bir raporda; *“ skenderun'da bir önceki sene 192,5'lik bir kantar y n 4.000 kuru a mal olurken, bu sene için maliyetler azalarak 1.950 kuru a kadar d  m   t r.”*²⁰¹ Tüccar gruplarının güvenliği sağlamaya yönelik girişimlerinde temel kayęı, var olan ticaret hacminin sekteye uğramasıydı.

Aşiretlerin tüccar ile ilişkilerinde özellikle Ermeni sarraflardan ihtiyaç halinde borç parayı faiziyle geri ödemesi karşılığında temin edilebildikleri vesikalarda görülmektedir.

“...memur buyrulduğum Sarraf Mircanın Binba ı Hacı Halil Ağa kefaletiyle Sivas Eyalet dahilinde Mecidözü kazasına tabi Kırık? Karyesi sakinlerinden Milli Aşiret Bey'i Kuyucu? Halil Bey zamanında batahv l ariz? makbuz on dokuz bin dört yüz kırk iki kuru  (19.442) matlubunun üzerine hazinece? ... on bin yedi yüz seksen dört kuru  (10.784) lazım gelen g ze tesi dahi

¹⁹⁹ House of Commons Parliamentary Papers, **Commercial Reports received at The Foreign Office from Her Majesty's Consuls, During the Year 1865**, “Report by Mr. Consul Skene, on the Trade of Aleppo, for the Year 1864”, Printed By Harrison and Sons, London, 1866, s. 429.

²⁰⁰  evket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık  ktisadi Tarihi**, 5. Basım, İstanbul: Türkiye   Bankası Kültür Yayınları, Nisan 2015, ss. 134, 140.

²⁰¹ Yıllık ihra  edilen y n miktarı 23 bin balya olmasına rağmen yol g venliği, uzaktaki aşiretlerin y nlerinin toplanabilmesi ve limana ta ınma  artlarının ucuzlaması gibi etkenler ile y n ticaret hacminin iki katına çıkacağı tahmin edilmiştir. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Commercial Reports received at The Foreign Office from Her Majesty's Consuls, During the Year 1865**, “Report by Mr. Consul Skene, on the Trade of Aleppo, for the Year 1864”, Printed By Harrison and Sons, London, 1866, s. 430.

hanımıyla? Cem'en? otuz bin iki yüz yirmi altı kuruş (30.226) meyir mevanesi altında matlubu bütünüyle? Hazine? Ermeni? tanzim olunan deftere tespit ve kayd olunmuş olmasıyla meyir mevanesiyle? Milli Aşireti'nden Şebih? oğlu Ahmet Ağa ve Cafer Ağa? karyalı sandık? emini esbap Ahmet Ağa zimmetlerinde olan otuz üç bin yüz altı kuruş (33.106) ... mezkuresine havale edip kat'a? ilamı rusum tarafa göndermiş ise de havale meskureden dahi bir azimete?... olamadığı ve havale etmiş olduğu adamlar akçe vermedikçe meyir mevanesiyle? iza eylemiş olmayıp matlup mezkureye kendisinden talep ve tahvil olunması lazım gelecek hesabıyla mersuma? dahi Tokatlı kayıcı? oğlu badesi ... olan dayununa mahsuben havalesi olunması lazım gelmiş olmakla mubala? mezkure meyir muvanesi alisinden veyahut isimleri mezkur kimesneden tahsiliyle ... eylemiş olduğu mersum? teslim alınması idaresine ... ihsan buyrulması .. emir ve ferman... ”²⁰²

Sivas'ın Mecidözü kazasında yerleşik Milli Aşireti Beyleri'nden Halil Bey'in Sarraf Hecioğlu Mircan'dan aldığı borcun faiziyle tahsiline yönelik yukarıdaki arşiv vesikasında ve devamındaki evraklarda, borç miktarında mutabık olunmaması üzerine Amasya mutasarrıflığından meclisin sorumluluk alarak borcun tahsiline gidilmesi istenmiştir.

“Amasya Mutasarrıflığına

Hacioğlu Mircan'ın takdim eylediği arzuhalde Amasya Sancağında Milli Aşireti Bey'i Halil Bey zamanında batahvil? mâgüzeşte otuz bin kuruş iki yüz yirmi altı (30.226) alacağının edasında muhalefet olduğundan tahsilinde Amasya Sakinlerinden ipek Mamuru hoca vecani? teslimi hususi istida (çağırarak) olunması olmakla gıyaben? muvafık olunan? meclis mağrifetiyle ... icabının icrasıyla ihzakı hak ve gıyaben? işarı hususuna himmet eylemeniz siyaklarında... ”²⁰³

Aşiretlerin kendi aralarındaki sorunların çözümünde her ne kadar bir iç işleyiş olsa da sonuç alınamayan meselelerde aşiret üyelerinin toplumun diğer kesimleriyle - tüccar- yaşadığı sosyal, ekonomik, politik ihtilafların çözümünde başvuru son merci Osmanlı Devleti'nin idari birimleri oluyordu.

²⁰² BOA, A. MKT. UM, 177/82, 20/R/1271 (10.01.1855). Mecidözünde yaşayan Milli Halil Bey ve bazı akrabalarına vergide yolsuzluk, hayvan gaspı, kereste alımı, rüşvet, halkı korkutma, cinayet, hırsızlık gibi birçok suçlama isnat edilmiş ve buna dair yargılanması hususunda tahkikat yapılmasını isteyen birçok yazışma evrakı olmuştur. Bkz. BOA, A. MKT. MVL., 127/36, 28/L/1277 (09.05.1861); BOA, A. MKT. UM, 419/33, 20/M/1277 (08.08.1860); BOA, A. MKT. UM, 431/16, 23/Ra/1277 (09.10.1860).

²⁰³ BOA, A. MKT. UM, 228/99, 10/B/1272 (17.03.1856); Ayrıca Mecidözü'nde Halil Bey'in diğer hadiselerine ilişkin detaylı bkz. BOA, A. MKT. UM, 153/13, 02/C/1270 (02.03.1854).

3.4. Aşiretlerde Altyapıları Tanımlamak

3.4.1. Aşiretlerde Sosyal Tabakalaşma

İncelediğimiz bölgenin aşiret yapısı; sürekli bir koruma içgüdüsüyle hareket halinde olan üyelerinin kapalı yapılarını, mikro bir dayanışma organizasyonu içinde korumaya çalışan sosyo-politik bir topluluktan oluşmaktadır.²⁰⁴ Aşiret yapılarının meydana gelmesinde akrabalık duyguları, kan bağı ve yaşanılan mekânın belirleyici olduğu varsayılmaktadır. Kaynaklar bu yapıyla ilgili öncelikle toprağa bağlılığı ön plana çıkarmaktadır.²⁰⁵ Ancak vurgulamakta fayda göreceğimiz bir diğer konu, tez alanımızı kapsayan bölgede belirli ortak özellikler olmakla beraber, homojen bir sosyal örgütlenmenin olmadığı aşikârdır.

Aşiretlerin incelenen *aşiretsel alanın* çevresinde yer alan topluluklar ile kurmuş oldukları sosyo-kültürel iletişim ağı, kendi aşiret yapılarına belli bir özgünlük ve farklılık katmıştır. Bu anlamda ortak bir soydan gelen bir aşirete denk gelmek çok nadir bir olaydır.²⁰⁶ Aşiretsel bölgenin dinamiği gereği çevresel, politik birçok etkenin birleşimiyle yeni ittifaklar geliştirilebilmiştir. Aynı atadan olmayan, rakip olan aynı etnisite ve hatta aynı dinden olmayan birçok klanın birleşerek yeni bir aşiret oluşturmalarına rastlanabilmektedir.²⁰⁷

Aşiretlerin kendi özgünlüklerini pekiştiren değerler sistemi, dayanışmanın önemini önceleemektedir. Aşiret üyeleri bireysel tutumları dışarıda tutarak grubun menfaatleri doğrultusunda hareket etmektedir. Aşiret bireyi bu davranış biçimiyle kendisini aşiretine göre tanımlamaktadır.²⁰⁸

Kürdistan coğrafyasının büyük bölümünde 14. Yüzyıldan itibaren yerel otoriteler, aşiret tarzı bir sistem içerisinde rol almış ve bu *aşiretsel alanda* ayakta kalabilmek için pek çok politik ilişki kurarak bir denge siyaseti yürütmüştür. 14. ve 19.

²⁰⁴ Abdulla, s. 77.

²⁰⁵ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 82; Özer, s. 25.

²⁰⁶ Abdulla, s. 77. Buna örnek olarak yaşadıkları köyün veya bölgenin ismini alan aşiretler: Barzani, Bilbas, Dizeyi, Pijder, Siweyli, Diborkri, Ako, Xoşnaw'dır.

²⁰⁷ Abdulla, ss. 78-79; Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 83; Her iki yazarın da Pierre Rondot'tan aktarımlarına göre; Tur Abidin Dağları'nda yaşayan Omeryan aşiretinin Etmankan ve Mahmutkan klanlarına dair anlatımıdır. Milli Aşireti içinde yer alan Arap, Türkmen, Ezidi aşiretleri örneği verilebilir. Ayrıca buna dair ikili teşkilat sistemi hakkında bkz. Ekinci, ss. 88, 90.

²⁰⁸ Abdulla, s. 80.

Yüzyıllar arasında bu denge siyasetini daha “pragmatik” kurgulayabilen aşiretler, merkezi idareyle muhatap olmada daha uzun bir süre söz hakkına sahip olabilmışlerdir. Abdulla’nın çalışmasında 19. Yüzyıl başlarında Kürdistan coğrafyasında etki alanı olarak iki yerel sistemin varlığından bahsedilmektedir: **(EK: 9)**²⁰⁹

“Mirlikler,

1. *Soran (Herir ve Rewandız bölgesinde)*
2. *Baban (Süleymaniye bölgesinde)*
3. *Bahdinan*
4. *Amêdi*
5. *Botan (Cizre bölgesi)*
6. *Erdalan (Fars Kürdistanı’nda)*

Konfederasyonların en önemlileri,

1. *Hemawend aşireti (Osmanlı-İran sınırında)*
2. *Hewraman aşireti (Fars Kürdistanı’nda)*
3. *Bilbas aşireti (Fars Kürdistanı’nda)*
4. *Caf aşireti*
5. *Milli aşireti*
6. *Şıkakan aşireti*
7. *Yezidi aşiretleri”*

Bu örgütlenmeler arasında Erdalan Mirliği, Hewraman Aşireti, Bilbas Aşireti Fars İmparatorluğu’nda iken, geriye kalan mirliklerin hepsi Osmanlı hâkimiyetindeki bölgede yer almaktaydılar.

Mirler, Osmanlı-Fars gerginliğinden faydalanıp mümkün mertebe kendi çıkarlarına göre davranıyorlardı. Ancak C. J. Rich, Osmanlı Paşaları, Kermanşah Prensi ve Kürt Mirleri arasındaki siyasi tavırların oldukça değişken olduğunu hepsinin de politik oyunlar ile birbirini kandırmaya çalıştığını anlatmaktadır. Emirliklerin istikrarsız ve gevşek politik bir yapısı olduğundan iç iktidar çatışmalarıyla aralarında sürekli bir husumet ortamı mevcut olabiliyordu.²¹⁰

²⁰⁹ Bu mirlikler dönemseller olarak güçlenip zayıflayıp, birbirleriyle sürekli bir çatışma halindeydiler. Konfederasyonlar da en az mirlikler kadar sosyo-politik yönden aktif ve güçlüydüler. Bkz. Abdulla, s. 180; II. Mahmud Balkanlar’daki milliyetçi hareketlerin yarattığı kopuş sonrası doğu sınırında olabilecek kopmaları önlemek için otonom Kürt emirliklerini ortadan kaldırmayı/zayıflatmayı başat hedefi yapmıştır bkz. **EK: 9, 1835 Yılındaki Kürt Emirlikleri-Beylikleri-Prenslikleri Gösteren Harita.** <https://www.xn--krtler-3ya.com/tarihte-kurulan-kurt-beylikler-emirlikler-prenslikler-ve-hanedanliklar.html> (31.05.2020)

²¹⁰ Rich, s. 71; Abdulla, s. 189; M.S. Lazarev ve Ş.X. Mihoyan (Ed.), **Kürdistan Tarihi**, İbrahim Kale (çev.), 3. Baskı, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010, s. 111.

Osmanlı Devleti, 19. Yüzyılda dünyada yükselen ulusal talepler sonrasında doğuda ortaya çıkabilecek paralel istekleri bertaraf ederek emirliklerin varlığını zayıflatmaya başlamıştır. İmparatorluk'tan bakiye kalan toplulukların liderliğini aşiret konfederasyonları (aşiret ittifakı/birliği) ve daha küçük aşiret reisleri yapmaya başlamıştır. Bu *aşiretler mozaiği* mevcut dağınık durumlarından dolayı ekonomik anlamda merkezi bir pazar alanı yaratacak sermaye birikimini sağlayamamıştır.²¹¹

19. Yüzyıl ikinci yarısından itibaren aşiretlerin işbirliğini ve dayanışmalarını artıracak başka bazı girişimlerin öncülüğünü yapan din âlimleri (şeyhler) olduysa da bir devlet organizasyonu anlamında kurumsal bir sistem geliştirilememiştir.²¹² Yine de bu boşluğu dolduran özellikle Irak'ın kuzey bölgesinde yer alan yerleşik ve yarı göçebe aşiretlerin üzerinde Kadiri ve Nakşibendi tarikatlarına mensup Kürt şeyh ailelerinin önemli bir etkisi olduğu kabul görmektedir.²¹³ Ekonomik ve sosyal kaynakların kontrolünde girift bir alanın bırakılması iki tarafın da kabul edebileceği, fırsat verebileceği bir olgu değildi.

Osmanlı merkezinin aşiret liderlerine bakışı, önceleri genellikle daha sadık olanı desteklemek yönündeydi. 19. Yüzyıldan itibaren yapılan reformlar sonrası ise kendi memurlarını atayarak yeni bir liderlik türünün ortaya çıkmasına da yol açmıştır.²¹⁴

Bazı aşiretlerin dönemsel olarak yükselmesi, bazılarının küçülmesi-dağılması farklı fonksiyonlara sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Kalıcı ve değişken unsurlardan oluşan aşiretlerin; aşiret reisiyle yakın ilişki içerisinde bulunan aile grubu (kalıcı) ile kendi aşiretini terk eden veya bir aşiretten başka bir aşirete geçen kişilerin oluşturduğu (değişken) bazı aşiretlerin bu unsurlardan etkilendiği tespiti dönemin gezginleri tarafından yapılmaktadır.²¹⁵

²¹¹ Abdulla, s. 262; Ortadan kaldırılan Emirlikler daha geniş, daha karmaşık topluluklar olup, siyasal organizasyonları daha heterojen olan yapılar iken yavaş yavaş daha küçük ve daha az kompleks yapılara dönüşmüşlerdir. Bkz. Janet Klein, **Hamidiye Alayları, İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, Renan Akman (çev.), 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 159.

²¹² Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 342; 1879-1882 arası Şeyh Ubeydullah İsyanı örnek verilebilir. Bkz. Abdulla, ss. 262-268.

²¹³ Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset", **Divan**, Sayı:2, 1999, s. 153.

²¹⁴ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 204.

²¹⁵ 1860'lı yıllarda Van sınırı Kotur mevkiinde yer alan Milan Aşireti'ne karşı kıskançlık besleyen Şıkaki Aşireti ve Van'daki hükümet paşalarının ortak girişimleri ile otlaklarına ve topraklarına el konulmuştur. 1600 çadırılık Milan

3.4.1.1. Aşiretliler ve Lidere Bağlılık

Liderlik; aşiretler liderlerinin seçilmesinde salt reislerin çocuklarına görev verilmesi yöntemini değil aynı zamanda başka kriterler de uygulamaktaydı. Liderin cesur, yetenekli ve güvenilir olması aranan başkaca niteliklerdir. Bu özellikleri haiz olan biri bulunamazsa daha alt birimlerin (soyların-klanların) ileri gelenleri aşireti birlikte yönetebilirlerdi.²¹⁶ Bunun dışında birçok aşireti bünyesinde bulunduran bir aşiret konfederasyonunda liderliği begzade (beyzade) adıyla saygın bir asil kişi de yapabilmektedir.²¹⁷ Aşiretler arasında itibar görmenin bağlamı, liderlerinin yeteneğiyle beraber, aynı zamanda geldiği soyun asil olan karakteri idi.

Kürt aşiretleri için arşiv kayıtlarında bulunan defterlerde aşiretlerin organizasyonu hakkında çok detay verilmemekle beraber aşiretlerde Bey'in seçilmesi süreci anlatılmıştır. Mirasçısı olmayan aşiretlerde aşiretin ileri gelenleri ve kethüdalar aşiret beyini seçer, sultanın berat vermesiyle de beyliği tasdiklenirdi. Bey seçildikten sonra kendisi kethüdaları seçerdi.²¹⁸

Aşiret liderlerinin politik becerileri, stratejik kararlar alabilme kabiliyetleri, ilişki içerisinde olduğu sınır güçleriyle ittifaklar geliştirebilme, kendi aşiret grupları ve üyeleri üzerinde kliyantelist (hamilik) bir sistem kurabilme imkânı vermiştir.²¹⁹ *Aşiretsel alanın* jeopolitiği, merkezin dışında kalan diğer yerlerin aksine, aşiretlerin kendi iç çatışmalarının çözümü veya dış müdahalelere karşı merkezi güçler ile ittifaklar geliştirmesine olanak tanımaktadır.

Aşiretlerin yönetim modellerinde yapı her ne kadar lider ailenin gücüne bağlı da olsa, içsel ve dışsal etkenler de bu yapının iktidar sınırlarında belirleyici olabiliyordu. İçsel etkenler; liderin ekonomik gücü, karakteri, özgün nitelikleri ile iç çatışmaları

Aşireti bu saldırılar sonrası 500 çadıra kadar düşmüştür. Bkz. Frederick Millingen (Osman Seyfi Bey), **La Turquie sous le règne D'Abdul-Aziz (1862-1867)**, Paris, 1868, ss. 49-60; Bu bölgeye iskânı gerçekleştirilen Milliler, Şikefti Aşiretine ait ekini kendileri için biçmişlerdi. Bkz. BOA, **İ. MVL**, 474/21451, 27/Ra/1279 (22.09.1862).

²¹⁶ Abdulla, s. 83; Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 130.

²¹⁷ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 130; 1847 yılında varlığı sona eren Baban Mirligi'nin Caf Konfederasyonu'nu yöneten Caf begzadeleri buna örnektir. Bkz. Abdulla, s. 83.

²¹⁸ İlhan, s. 97.

²¹⁹ Abdulla, s. 195. Botan Emiri Bedirhan, yerel liderler arasındaki rekabetin yarattığı kargaşayı sonlandırmış, köylerin yeniden inşası ile işlenmeyen toprakların tekrardan tarıma elverişli hale getirilmesindeki politikaları sayesinde bölge halkı arasında popülaritesini arttırmıştır.

yönetebilmesidir. Dışsal etkenler ise; Osmanlı ve Fars Devleti arasındaki coğrafyada yer alanlar için bu iki devlet arasındaki gerginlik politikasının aşiretsel organizasyonlara yansımaları örnek verilebilir.²²⁰ Aşiretlerin bölgedeki etkinliği ve diğer aşiretler üzerindeki hamilik kapasiteleri, aynı zamanda bu etkenlerin kullanım oranlarıyla da paralel olmaktadır.

Aşiret liderlerinin savaş ve barış dönemlerinde uyguladıkları politik yöntemler, kendilerinin konumlarının güçlenmesinde veya zayıflamasında belirleyici olabilmektedir. Bruinessen, aşiret reislerinin iktidara gelmek veya iktidarını genişletmek için iki yöntem kullandığını belirtir:²²¹ İlki geleneksel yöntem olarak iç çatışma ile bunu başarmak, ikinci yöntem ise merkezi devletle işbirliği yapılmasıdır. Bununla beraber aşiret literatürü merkezi devletler ile işbirliğinin hem yüzyıllardır var olduğunu hem de aşiretler açısından daha kesin sonuç alıcı bir yöntem olduğunu göstermektedir.

Aşiret liderleri için kullanılan unvanların tarihi ve mekâna bağlı farklılıkları vardı. Daha çok klasik dönemde aşiret liderleri için kullanılan *Han* ve *Bey* gibi “feodal” unvanlar yakın dönemde işlevlerini kaybetmişlerdir. Şehirde yaşayan büyük arazi sahibi beylerin ovalarda bulunan topraklarını çoğu aşiretli olmayan *yarıcılar* işletmekteydi.²²² Modern dönemin dönüştürme etkisi, toplumların bütün sosyo-kültürel alanlarına, kavramlarına sirayet edebilmiştir.

3.4.1.2. Aşiretsizler

Irak’ın Süleymaniye bölgesinde çalıştıkları toprağa ve sahibine bağımlı yaşayan aşiretsiz köylüler *meskinler(miskinler)*²²³, aşiretli grupların ayrımcı politikalarına maruz

²²⁰ Abdulla, s. 94; C. J. Rich, 19. Yüzyılın başlarında bölgede yaptığı görüşmelerden bir tanesinde bir aşiret üyesinin anlatımıyla; Caf Aşiret Konfederasyonu’nun iki begzadesi Mahmut Paşa ve Süleyman Paşa’nın iktidar savaşının aşiretlerini zayıflatıldığını ve sonunda Osmanlı’nın müdahalesiyle iki begzadenin sürgün edilmesiyle savaşın neticelendiğini aktarır. Bkz. Rich, s. 90.

²²¹ Savaş döneminde aşiret reislerinin görevi aşiretin dağılmasını önlemek, bir arada tutmak ve hâkimiyet alanını mümkünse daha da genişletmektir. Barış döneminde ise çıkabilecek çatışmalara müdahale ederek bir otorite, bir hakem olarak konumunu güçlendirmektir. Her iki durumda önemli bir liderlik karakteri gerektirmektedir. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 128.

²²² Bruinessen, Özellikle 20. Yüzyılın başlarında toprak reformlarının etkisiyle de *Bey* teriminin şehirde yaşayan toprak sahipleri için kullanıldığını, köylerde yaşayan veya dağlarda savaşmak için aşiretiyle beraber bulunanlara ise *Ağa* denildiğini ifade eder. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 132.

²²³ Abdulla, s. 84; Meskin: Aşiret soyundan gelmeyen köylülere verilen ad. Bruinessen’in çalışmasında terim, *Miskin* olarak çevrilmiştir. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, ss. 149, 176; Bunlara aynı zamanda *Guran-Goran* denmektedir; Başka birçok kaynakta Goran için farklı tanımlar da yapılmaktadır. Bkz. Bayezîdî, s. 118 ve 244 nolu dipnot.

kalırlardı. Rich'in izlenimlerinde; göçebelerin sipahi özellikleriyle tamamen askeri bir grup, köylülerin ise sadece çiftçilikle uğraşan bir reaya grubu olduklarıdır.²²⁴ Bruinessen'in saha çalışmasında bu kavramlar ile ilgili kendisine yapılan bir açıklamada şunu söylemektedir:²²⁵

“Misken, topraksız, toprak sahiplerine bağımlı köylü; serfi çağrıştıran bir tanım. Guran ise gündelik işçi olarak nerede ve ne zaman iş bulurlarsa o zaman çalışan (topraksız) gezgin tarım işçileri demekmiş. Kirmanç ise genellikle bağımsız küçük toprak sahipleri için kullanılmakta. Bu daha önce söylenenlerle gayet güzel çakışmaktadır.”

Aşiretsiz toplulukların kendilerine ait toprakları, akrabalık ilişkileri bağlamında veya siyasi birliktelik gösterecek bir davranışları bulunmamaktadır. Aşiretler, merkezi hükümetler için askeri kaynak desteği sunarken, dönem dönem kendileri için bu kaynak sıkıntısı olduğunda aşiretsizlerden savaşçılar alabilmişlerdir.²²⁶ Aşiretli grupların daha çok göçer ve yarı göçer durumda oldukları; aşiretsizlerin ise daha çok bu grubun kontrolü altında olduğu söylenebilir.

Aşiretsizlerin uğradıkları ekonomik sömürünün etki düzeyindeki farklılıklar zaman ve mekâna göre değişebilmektedir. 19. Yüzyıl öncesinde sadece toprağa bağımlı yaşayan aşiretsizlerin, daha sonraları bazı bölgelerde ağaya bağlı yaşamaya başladıklarını gösteren örnekler olmuştur.²²⁷ Buna karşın daha güvenli, verimli ve ticari güzergâhları uygun alanların (Diyarbakır-Erbil ovaları) olduğu mevkilerde aşiretsizler toprakların üzerinde merkezi bürokrasinin denetimi altında yaşayabilmekteydi.²²⁸

Aşiretliler ve aşiretsizler arası geçişte birçok faktör belirleyici olabilmekteydi. Siyasi atmosferin karmaşık zamanlarında, veba gibi salgın hastalıklar ve kuraklığın olduğu dönemlerde bazı aşiretlerin niceliksel olarak güçlenmesinin nedeni, yerlerinden olan bazı köylülerin (aşiretsizlerin) bu aşiretlere katılmaları ile de açıklanabilir.²²⁹

²²⁴ Rich, s. 88; Abdulla, s. 84.

²²⁵ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 195.

²²⁶ Aşiretliler savaşçı, Aşiretsizler ise yarıcı veya topraksız tarım işçisidirler iddiası genel-geçer bir ilke değildir. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, ss. 170, 188.

²²⁷ Ancak istisnalar vardır. Irak'ın Baban emirliğinde yer alan bazı miskenler, bağlı oldukları aşiretin zayıflaması ve veba salgını gibi nedenlerden dolayı kuzeydeki topraklara göç etmişlerdir. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 171.

²²⁸ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 173.

²²⁹ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 189.

Güvenli alanların ve bunu sağlayabilen güçlü aşiret yapılarının her zaman bir çekiciliği olmuştur.

Etnik kökenleri bakımından homojen ve sürekli bir aşiret olgusunun varlığı tam manasıyla geçerli değildir. Bin yıllık tarihi arka planın fotoğrafında Türk, Kürt ve Arap toplulukların iç içe geçen yaşam formları bazı Kürt Aşiretleri'nin Türkleştiğini, bazı Türk Aşiretleri'nin de Kürtleştiğini bizlere göstermektedir. Bunların yanında Hristiyan topluluklardan oluşan aşiret grupları da vardır.²³⁰

Farklı siyasi örgütlenmesi olan aşiretli ve aşiretsizlerden bağımsız bir pozisyonda duran *yanaşma aşiretlerin*, konumları itibarıyla köylülerden çok da farklı olmasalar bile, Osmanlıların I. Dünya Savaşında silah verebilecek kadar tanınmış reis aileleri vardı. Bunun dışında hiyerarşik anlamda en alt sıralamada yer alan, bölge sakinleri arasında yanaşma sülale türünün farklı bir versiyonunu oluşturan *çingene* benzeri gruplar da bulunmaktaydı.²³¹ Yine bazı aşiretler tarafından aşiret olarak görülmeyen "*Tat Aşireti*" gibi topluluklar da aşiretli gruplara dahil olmayan yapılarıdır.²³²

Yapılan aşiretliler ve aşiretsizler tasnifinin dışında kalan ve yahut bir üst yapı olarak da konumlanabilecek bir diğer örgütlenme biçimi de *şeyh sülaleridir*. Kendilerini İslam dinini tebliğ ile görevli addeden bu din anlatıcılarının uzak yerlere yayılarak yurt edinmeleri; çatışma çözümlerinde tarafsızlıklarına itibar edilmesini sağlamıştır. Diğer yandan 19. Yüzyıl ilk yarısında emirliklerin ortadan kaldırılmasından sonra aşiret bölgesinde oluşan yönetim boşluklarında bu aileler yeni otorite adayları olmuşlardır.²³³

²³⁰ Daha önce de bahsedildiği gibi Hakkâri bölgesinde yaşayan Nasturiler, Hristiyan aşiretlere bir örnektir. Etnik kimliklerin değişimi üzerine söylemler, oldukça karışık tarihi iddialar üzerinden tartışılmaktadır. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, ss. 189-191.

²³¹ Yanaşma sülalerde yine kendi içindeki hiyerarşi gereği *mutrib* denilen müzisyen bir grup da var ve bunlar da kendi kastları dışında olanlar (karaçi) ile evlenmemektedir. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, ss. 191-192.

²³² Tatlar, köylerde yerleşik, çiftçilik yapan ve Kiki Çerikan ile Arap Cubur Aşiretleri ile ilişkide olan bir topluluktur. Bkz. Gökalp, KAHST, s. 60.

²³³ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 113.

4. AŞİRET BÖLGESİNİN TOPOGRAFYASI

4.1. Aşiret Ekonomisinde Topografyanın Belirleyiciliği

Bu aşiret alanı, topografyasında yaşayan toplumlar üzerinde hem kısıtlayıcı-olumsuz hem de avantajlı-olumlu etkilere vesile olmuştur.²³⁴ Nejat Abdulla'nın '*belirleyici topografik doğa hipotezi*' üzerinden kavramsallaştırdığı Kürdistan topografyasındaki yüksek ve sıra halindeki dağlarının, aşiret halklarını koruyucu ama aynı zamanda sosyo-kültürel ve ekonomik birleşimden de uzak tuttuğu tespiti önemlidir.²³⁵ Zira tarımsal mekânın az ve ekonomik yükün hayvancılık üzerinde yükseldiği uzamın zorunluluğu içerisinde; buralarda yaşayan insanlar tarafından dağınıklığıyla beraber uygun meraların aranması, bütünleşik-merkezi bir güç alanının oluşturulmasını engellemiştir. Abdulla'nın "*topografik sömürgecilik*" olarak tanımladığı bu zengin mera arayışı çabası, bu uygulamanın aşiretlerin yaşamının devamı için bir zorunluluk olduğu gerçeğini gözden kaçırmaktadır. Aşiretler, hayvanları için devamlı uygun meralar aramak zorunda olup, aşiret toplumunda çok sıkı akrabalık ilişkilerini sağlamaya çalışıp, aşiret içi evlilikler (endogami) yaparak bir birlik olarak kalmaya çalışmıştır. Bu yönüyle servet birikimi de aşiretin kendi sınırlarında içsel ekonomik bir kaynak olarak tutulmaktaydı.²³⁶

Doğa şartları, verimli düzlük alanları, yüksek dağlar ile birbirinden ayırmış ve bütüncül bir ekonominin doğmasını engelleyecek kadar belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle Anadolu'nun doğusu için geçerli olan bu tespit, daha güneye inildikçe fiziksel anlamda tersi bir durum yaratacaktır. Bölgenin daha güneyinde çokça verimli tarımsal alan olmasına rağmen bu sefer de iklimin kurak karakteristiği aşiretlerin hayvanları için uygun otlakları mevsimsel olarak aramalarına sebep olmuştur.

Yüksek ve engebeli dağların oluşturduğu olağan yaşam koşullarının zorluğunu başka avantajlara çeviren aşiret toplulukları, özellikle 19. Yüzyılda tarımsal üretimin ön plana çıkmasıyla sahip olduğu önemli yeraltı ve yerüstü kaynaklarını daha verimli

²³⁴ Abdulla, s. 38; Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 26.

²³⁵ Aşiret topluluklarının yaşadığı bu alanda merkezi bir yapının doğmasına engel olacak kadar etkili bir topografya mevcuttur. Bkz. Abdulla, s. 39.

²³⁶ Abdulla, s. 39.

kullanabilecek bir döneme girmiştir. Urfa Ovası'nı, Diyarbakır ve Cizre çevresinde bulunan tarımsal havzalarını sulayabilecek Fırat ve Dicle Nehirleri gibi önemli su kaynakları mevcuttu.²³⁷ Ayrıca kuzey yönünde bulunan yüksek dağlardan inen yağışlar, beraberlerinde ovaya taşıdıkları alüvyonlar ile toprağı çok verimli hale getiriyordu.

4.2. Bölgenin İktisadi Hayatı

Aşiretsel alanda zanaat tarzı üretimin ve ticaretin merkezi, daha çok şehirler olmuştur. Bunların hinterlandı olan köyler-kasabalar ile her zaman belli bir düzeyde ticaret yapılmıştır. Zanaat üretiminin büyük çoğunluğunu Gayrimüslim halk yürütmekteydi. Silah imalatı, mücevhercilik, sepicilik (debbağlık) önde gelen mesleki gruplardı.²³⁸ Ancak 19. Yüzyılın sonuna doğru ticaretin uluslararasılaşması ve nakliye mesafesi faktörü yüzünden düşük fiyatlı batılı ürünlerin Anadolu'ya gelişiyle mevcut zanaatların ürettiği mallar için bir rekabet ortamı başlamıştır.²³⁹

Diyarbakır Vilayeti'ni oluşturan toprakların verimliliğı doğasından gelmekte, limon, portakal ve hurma hariç diğer bütün zirai ürünlerin yetiştirilmesine imkân verebilmektedir. “Vilayetin başlıca ziraati buğday, arpa, darı, mercimek, erz (pirinç), susam, keten tohumu, pamuk, meyan kökü, mazi, soğan, sarımsak ve her türlü sebze ile badem, üzüm, kavun, karpuz, zeytin, nar, vişne, kiraz, elma ve sair envâ-ı esmâr ve fevâkihten (meyveler, yemişler) ibarettir.”²⁴⁰ Tarımsal bitki çeşitliliğinin varlığı, arazi yapısının ve iklimsel şartların uyumuyla paralel bir zenginlik göstermektedir.

Diyarbakır Vilayeti'nin liman kentlerine ve Osmanlı merkezine uzaklığı, nakliye kısıtlarının olması gibi handikaplar, vilayetin üretim kapasitesini yeterince kullanamamasına ve ticaret hacminin maksimum değerlendirilememesine sebep

²³⁷ Abdulla, s. 54.

²³⁸ Bu şehirler aynı zamanda yönetim merkezleriydi. Diyarbakır, Bitlis, Van gibi merkezlerde hükümet konakları, mahkemeler, yöneticiler, zaptiye, ordu ve dini eğitim merkezleri bulunmaktaydı. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 36.

²³⁹ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 37.

²⁴⁰ Dicle Nehri kıyılarında yetiştirilen kavun ve karpuz şöhretlerinden dolayı başka mahallerde de yetiştirilmek üzere Ticaret Nezaretine takdim edilmiş ve bu durum Ziraat gazetesinde yayımlanmıştır. Diyarbakır karpuzu, kendine has özellikleriyle memleketin diğer hiçbir yerinde görülemeyecek bir türdür. “Kavun ve karpuzun kıt'ası ol kadar büyük olur ki, iki karpuzu bir ester ancak götürebilir.” Bkz. İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1302 H. (1884-1885 M.), C.3, ss. 358-359; İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1308 H. (1890-1891 M.), C.4, s. 161.

olmuştur.²⁴¹ Dolayısıyla *aşiretsel alanın* kapsamı içerisinde yer alan topraklar oldukça verimli olmakla beraber, çiftçilik faaliyetlerinde modern aletlerin kullanılmasında yetersizlikler ortaya çıkmış ve bunun gerekçesi de merkeze olan uzak mesafe olmuştur.²⁴²

Ticaretin artırılması, yolların güvenliği ve nakliyenin daha rahat yapılabilmesi için bayındırlık işlerine ağırlık verilmiştir. Yolların, geçitlerin ve köprülerin tadilatlarına mümkün mertebe mesai harcanmıştır. Nakliyenin önemini modern devletlerin zenginliklerinin kaynağı olan ticaret, ziraat vb. gelirleri için öncelikle bayındırlık gibi altyapı işlerinden başladığını dönemin yöneticileri de fark etmişlerdir. “*Bir memleketin muamelât-ı ticariyye ve sairesinin derecesi turuk ve me’âbirin intizam ve mükemmeliyeti ile mukayese olunmalıdır. Serveti, ziraati, sanatı, ticareti müterakki hiçbir yer gösterilemez ki oradaki âsâr-ı medeniyeye en evvel turuk ve me’âbir inşaatından başlanılmış bulunmasın.*”²⁴³ tespiti ve buna yönelik yapılması gereken çalışmalara vurgu yapılmıştır.

1905 yılına gelindiğinde Diyarbekir Vilayeti’nde düzleştirilmiş şose yolun toplamı 418,2 km’ye ulaşmıştır. Diyarbekir Vilayeti’nin bağlantılı olduğu dört önemli yol güzergâhı vardır. Birincisi kuzeybatısında yer alan Samsun yolu, ikincisi güneydoğusundaki Bağdat yolu, üçüncüsü kuzeydoğusunda bulunan Bitlis yolu ve dördüncüsü de güneybatısında yer alan Halep Vilayeti’ne giden yoldur.²⁴⁴ Bölge ekonomisinin kalkınmasında üretim kadar bu üretilen ürünlerin ticari amaçlı transferi hususunda geçiş yollarının yapılması da büyük önem arz ediyordu. Ayrıca Fırat Nehri üzerinden başlangıç noktası olarak Birecik ile Dicle Nehri üzerinden de çıkış yeri Hasankeyf mevkisi olan nehirlerden taşımacılık yapılmaktaydı. Nehirler; Diyarbekir,

²⁴¹ İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1308 H. (1890-1891 M.), C.4, s. 161; Anadolu’nun Doğu ve Güneydoğu tarafının kapitalist piyasa ekonomisine geç eklenmesinde liman şehirlerine uzaklığının önemli bir gerekçe olduğu hakkında bkz. Pamuk, Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, ss. 135.

²⁴² Özellikle buğday ziraatı bu verimli topraklarda diğer bütün hububatlardan daha fazla bir hacim kaplamaktadır, yerel halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra arta kalan ürünler ambarlar ve kuyularda tutulurdu. Bkz. İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1302 H. (1884-1885 M.), C.3, s. 358.

²⁴³ “*Turuk ve me’âbir ticaretin, ziraatin terakkisine, servet-i milliyenin tezayüdüne vasıta-i müstakilledir.*” İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1316 H. (1898-1899 M.), C.4, s. 282; İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1317 H. (1899-1900 M.), C.4, s. 374.

²⁴⁴ Ayrıca denizlere kıyısı olmayan Diyarbekir’den İskenderun iskelesine 120 saat, Trabzon iskelesine 109 saat ve Samsun iskelesine 144 saat süren bir mesafe vardır. Bkz. İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1323 H. (1905 M.), C.5, ss. 401-402.

Musul, Bağdat ve Basra'ya *sal ve kelekler* ile hem ticari malzemelerin transferinde hem de askeri lojistik levazımın taşınmasında kullanılıyordu.²⁴⁵

Diyarbakir Vilayeti'nin ekonomik hacminin rantabl değerlendirilmesinde Osmanlı merkezine olan uzaklığı temel bir etkidir. Avrupa menşei ürünlere ilginin artması, ithalatın tekessürü (çoğalması) yerelde yapılan üretimin çıktılarına da talebi azaltmıştır. Diğer taraftan sahip olunan sanayi üretim kapasitesinde bir gerileme görülse de esas üretim birimlerinde var olan gücünü koruyabilmiştir. “...*sanayi yavaş yavaş tedenni (gerileme) eylemeye başladıysa da... her türlü mensucat-ı harîriye (ipek) ve kutniye (pamuk) ile kuyumculuk, sarraçlık, şurubçuluk, bakırcılık, demircilik, debbağlık, marangozluk, yemenecilik müterakki bulunduğu gibi hurûf ve sanayi-i saire de suret-i mükemmelede icra edilmektedir.*”²⁴⁶

Diyarbakir Vilayeti ve çevre yerleşim alanlarında öteden beri dönemsel olarak olumlu veya gerilimli ilişkiler yaşanabiliyordu. Vilayetler arası yapılan ticarete gümrük vergilerinin tahsilinde, sorunlu aşiret liderlerinin iskânında, görev paylaşımında ve merkeze karşı bu krizleri yönetmede süregiden bir teyakkuz hali mevcuttu. Diyarbakir Şeriyye Sicillerinde; Musul, Cizre, Mardin ve Zaho kazalarından getirilen mazı ve benzeri malların bu gümrük noktalarından geçişlerinde vergi tahsilatının yapılmaması, gümrük vergisi tahsilatının varış yeri olan yerde “...*kadîm Diyarbakir Gümrüğünde maktû'an Mustafa Ağa...*” tarafından yapılmasına dair hüküm verilmiştir.²⁴⁷ Diyarbakir öteden beri bölgenin merkezi konumunda bir kent olduğundan *yüce, büyük, tarihi* gibi kavramlarla (kadîm) kendisine atfedilen önem kayıtlara da yansımıştır.

²⁴⁵ Turan Keskin, “Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Yapılan Ticaret 1838-1914”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, SBE, 2012, ss. 32-34.

²⁴⁶ İzgöer (hzl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1316 H. (1898-1899 M.), C.4, s. 271.

²⁴⁷ “...*gümrük-i mezkûr altmış dört ve beş senelerine mahsuben bâ-irâde-i seniyye-i şâhâne ma'lûmü'l-mikdâr bedelât ve sarrâfî ta'ahhüdiyle maktû'an ağa-yı mûmâileyhe ihâle kılınmış ve zikr olunan kazâlar gümrükleri kadîm gümrük olmadığından ve kadîm olan gümrük tevâbi'inden bulunmadığından kazâeyn-i mezkûreynden Diyarbakir cânibine vürûd eden mazı ve eşyâ-yı sâirenin icâb eden resm-i gümrüğü mezkûr kazâlarda alınmayıp Diyarbakir Gümrüğü tarafından alınması...*” Gelirlerin bölüşümünde zaman zaman böyle kararların mahkemelerce alındığı görülmektedir. Bkz. İzgöer (Ed.), **Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, 3746 Nolu Sicil (H.1136-1264 / M.1724-1848)**, 68b-2, Fî Cemaziyelevvel 1264 (Nisan/Mayıs, 1848), Cilt:9, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.42, Mayıs 2017, ss. 239-240.

Tablo 8: Diyarbekir Vilayeti 1896 Yılına Ait İhracat ve İthalat İstatistikleri

İHRACAT			İTHALAT	
Memaliki Ecnebiye	Osmanlı Lirası		Memaliki Ecnebiye	Osmanlı Lirası
Yapağı	59.000		İplik	45.000
Filek (Filenk)	5.500		Bez	15.000
Mazı	10.250		Basma	5.250
Zamk	2.500		Kalay ne nişadır	3.000
Keçi ve Oğlak derisi	3.250		Çivit	4.000
İpek kozası ve kamçı başı	1.500		Camus derisi	2.500
Kürk imaline sâlih hayvan postu	3.250		Petrol gazı	10.000
Badem	1.250		Kahve	10.000
Eşya-yı mütenevvi'a	750		Şeker	10.000
Memaliki ecnebiyeye ihracat toplamı	87.250		Çuha ve saire	10.000
Koyun ve keçi	35.000		Kibrit	3.000
Yağ	20.000		Kâğıt	3.000
İnek ve öküz	500		Kundura kerestesi	3.000
Bakır	10.000		Fes	2.500
Pirinç	15.000		Demir çivi	2.500
Keçi derisi	14.000		Boya	1.500
Akmişe-i harîriye ve kutniye	2.000		Demir	2.000
Kereste	1.000		Bakır	3.250
Buğday	35.000		Yazma	1.000
Eşya-yı mütenevvi'a	8.000		Fanila	750
Vilayât-ı saireyeye ihracat toplamı	140.500		Mücevherat	1.500
TOPLAM İHRACAT	227.750		Emti'a-i İraniye	3.000
			Eşya-yı mütenevvi'a	17.500
			Memaliki ecnebiyeye ithalat toplamı	159.250
			Sabun: Haleb Vilayetinden	6.250
			Manusa: Haleb ve Mamuratülaziz Vilayetlerinden	3.500
			Ağnâm: Erzurum ve Bitlis Vilayetlerinden	8.000

		Tuz: Bitlis Vilayetinden	12.000
		Eşya-yı mütenevvi'a	6.000
		Vilayât-ı saireden ithalat toplamı	35.750
		TOPLAM İTHALAT	195.000

Kaynak: Ahmet Zeki İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1316 H. (1898-1899 M.), C.4, ss. 276-277.

Diyarbakır Vilayeti'nin ithalat ve ihracat rakamlarını gösteren Tablo 8'den de anlaşılacağı üzere yabancı ülkelere toplam ihraç edilen ürünlerin rakamsal olarak yaklaşık %75'ini hayvan grubu ve bunlardan elde edilen hayvansal ürünler oluşturmaktadır. Yine aynı istatistiki verilere göre ülke içi/çevre vilayetlere yapılan satışların %50'sine yakını hayvanlar/hayvansal ürünler grubu oluşturmaktadır. Bu bağlamda aşiretlerin temel geçim kaynakları olan hayvancılık ve türevi ürünler, Vilayet'in iktisadi gelirleri açısından da önemli bir paydadır.

İthalat kalemleri ise, temel gıda maddeleri dışında kalan tüketim maddeleridir. Tabloda yer alan verilere göre 1896 yılında Diyarbakır Vilayeti yaptığı üretim sonucunda yaklaşık %117'lik ihracatın ithalatı karşılama oranı sayesinde bir ticaret fazlası verebilmiştir. Vilayet'in ekonomik performansının stabil bir üretim düzeyinde devam ettiği ancak kendine yeterli olduğuna şüphe ile yaklaşmak gereklidir. Bu bağlamıyla Osmanlı liman şehirleri ve batı yakasının kapitalist dünya ekonomisine daha erken eklemlenmesinin, belki de merkezin uç noktalarına veya çevresine daha geç sirayet ettiği sonucunu göstermektedir.

Diğer yandan ihraç edilen kalemlerin büyük kısmını aşiret topluluklarının ürettiği hayvansal ürünler oluşturuyorsa da Erzurum ve Bitlis taraflarından hala ağnam ithalatının yapılması, bölgedeki üretimin yetersiz olduğunu göstermektedir.

4.3. İklimin Aşiretlere ve Bölgenin Sosyo-Ekonomik Hayatına Etkileri

20. Yüzyılın başlarındaki literatürde iklimsel koşulların o dönem içinde bölgeye alt-tropikal bir iklimin hâkim olduğunu, ovalara yılda 200 ile 400 mm, yüksek kesimlerde ise 700-2000 mm arası yağmur yağdığını ve bölgeler arasında sıcaklık farkının çok fazla olduğuna değinilmektedir. Mevsimsel koşullara göre yazların çok sıcak, kışların ise üç ay

karlı ve mart ayı boyunca havanın sert geçtiği yönündedir.²⁴⁸ Özellikle göçebe ve yarı göçebe aşiretler bu mevsimsel koşullara göre pozisyon almışlardır. Havanın sert ve soğuk olduğu dönemlerde güneye-ovalara inilirken, havanın ısınmasıyla ilkbahar döneminde sürüleriyle birlikte yaylalara-dağlık alanlara çıkmışlardır.

Karasal iklimin baharda kuzeye doğru yönelmesiyle Murat suyu havzası, Van Gölü ve Malatya çevresinde yağış miktarı azalmakta ve ortaya çıkan yumuşak hava yaylaya çıkan aşiretlere hayvanlarını otlatmak için önemli bir fırsat sunmaktaydı. Doğu Anadolu'nun kışları çok sert geçer, yaylalarında ilkbahar havası kısa sürerdi. Ancak toprağın ısısı, ot ve çayırın daha hızlı büyümesini sağlayıp hayvanlar için kaliteli bir yem ürünü sunmaktaydı. Kış karlarının ilkbaharda katmamsal şekilde erimesi, yaylalardaki hayvanlar için iyi beslenme olanakları yaratıyordu.²⁴⁹

1879 yılının sonuna doğru tarımsal faaliyetlerde son hasadın ve yağışın oldukça yetersiz olmasından kaynaklı, yaklaşmakta olan kıtlık için bir nebze olsun önlemler almaya çalışan Musul mutasarrıfı; incir, kuru üzüm, bezelye, mercimek, soğan, bulgur, madkoka(?), buğday, arpa, pirinç, yağ, susam, kesilmiş saman ve tereyağının ihracını yasaklamıştır. Buğdayın kilesi 24-26 kuruş, arpanın da 16-18 kuruş olmuş, buğday pazarlarında yavaş yavaş isyanlar çıkmaya başlamıştır. İki yıl öncesine oranla fiyatların neredeyse yüzde elli oranında artması, tahıl tüccarlarını buğdaylarını stoklamaya ve daha yüksek fiyatlardan satma fırsatçılığına sevk etmiştir.²⁵⁰ Bu geniş ürün yelpazesine konulan yasaklar bölgenin aynı zamanda üretim ve tüketim alışkanlıklarına dair ipuçları da vermektedir.

Kıtlık koşulları Osmanlı'nın rutin işleyen ekonomik sistemini olağan akışının dışına çıkarmıştır. Özellikle ekmek ihtiyacının karşılanmasında temel hammadde olan buğdayın kıtlığı, tüketim ihtiyacının karşılanamamasında zincirleme bir etki yaratmıştır.

²⁴⁸ Abdulla, s. 55.

²⁴⁹ Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, s. 103.

²⁵⁰ House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "*Vice Consul Russell'dan Colonel Miles'a, Inclosure 5 in No.7, Mossul, November 5, 1879*", s. 15; Kile: Osmanlı Kanunnamelerine göre, 16. Yüzyılda 1 İstanbul Kilesi=25,65 kg, 1 Diyarbekir kilesi=12,30 kg. yaklaşık ağırlıkta idi. Ancak 19. Yüzyıla gelindiğinde 1 Diyarbekir kilesi=180 okka = 230 kg. (1 okka=1,282 kg.dır.) olmuştur. Bkz. Cengiz Kallek, "Kile", **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 25, İstanbul, 2002, ss. 568-571; Cengiz Kallek, "Okka", **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul, 2007, ss. 338-339.

Bu dönemde fiyatlar genel seviyesi yükselmiş, bölgede fırınlardan ekmek temin edilmesinde sıkıntılar baş göstermiş ve yerleşik halk protesto gösterileri yapmaya başlamıştır.²⁵¹

Konsolos raporları ve arşiv belgelerine yansıyan ekonomik krize dair şikâyet yazışmaları, tüccarların piyasadaki mevcut tutumlarını da göstermektedir. Diyarbakır Vilayeti'nde idare meclisi üyeleri de olan Mardinli Kazazyan Oseb (Yusuf Efendi-Hoca Yusuf) ve Çerçiszade Hacı Mehmed isimli tüccarların -ki ekmek satışı konusunda devlet ile kontrat yapmışlardır- Diyarbakır'da istifçilik ve fiyat artışları yaparak temel gıda maddeleri olan "*Hinta, yağ, penâir, ağnam ve nafaka (erzak)*" gibi ürünleri stoklamaya çalışmaları isyana sebep olmuştur.²⁵²

1880 yılında Musul ve Harput'ta görevli yabancıların İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi A.H. Layard'a sundukları raporlarda bölgedeki durumun vahameti aktarılmaya çalışılmıştır.²⁵³ Bir önceki senenin aşırı soğuklardan dolayı kıtlık içinde geçtiğini, üretimden beklenen mahsulün gelmediğini, yetersiz ürün arzı nedeniyle fiyatların kademeli olarak artmaya başladığını, halkın en temel gıda maddeleri olan buğday ve arpa fiyatlarının oniki-onaltı kat yükseldiğini ve bu durumun artık gizlenemeyecek boyutlarda olduğu için valinin gerekli tedbirleri alması gerektiği vurgulanmıştır. Krizin yayıldığı alan geniş olunca istihdamı düşürücü etkisi de olmuştur. Aşırı enflasyonist baskı dokumacıları da oldukça etkilemiş ve yüksek fiyatların üretilen malların satılamamasına neden olduğunu telgrafta ayrıca belirtilmiştir. Yine kıtlık ve pahalılık Adana ve özellikle ocak ayından itibaren Urfa'da da kendisini hissettirmiş, Urfa'da fiyatı yaklaşık sekiz kat artmış olan tahılın kilesi 400 kuruşa kadar yükselmiştir.

²⁵¹ Özge Ertem, "Fiyatı Âlidir! Diyarbakır'da Kıtlık, Yokluk ve Şiddet, 1879-1901", Cengiz Aktar-Bülent Doğan (Ed.), **Diyarbakır Tebliğleri; Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı** içinde (73-79), Sıdar Bayram (çev.), İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, Mayıs 2013, ss. 73-74.

²⁵² Abdühamit Kırmızı, "1880'de Diyarbakır Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeştî", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı: VII, İstanbul, Nisan 2012, s. 76; Özge Ertem "Önce Ekmekler Bozuldu: 1880 Diyarbakır Ekmek İsyanı," **Toplumsal Tarih**, Sayı:194, Şubat 2010, ss. 75-77; Bazı üst düzey yetkililerin karakterlerine dair kişisel gözlemlerini yazan Kürdistan konsolosu Binbaşı Henry Trotter, Hoca Yusuf'un Diyarbakır eski milletvekili, oldukça varlıklı ama Diyarbakır'da en sevilmeyen kişilerden biri olduğunu aktarır. İngiliz Konsolosları ve raporları hk. detaylı bilgi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 272.

²⁵³ House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "*L.C. Miles'dan A.H. Layard'a No.48, Mosul, January 19, 1880*", s. 95; House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "*Lieutenant Chermiside'dan A.H. Layard'a Inclosure in No. 99, Harput, April 3, 1880*", ss. 184-185.

Köylülerin temel besin kaynakları olan tahıl, tereyağı ve suyun azalmasında olumsuz iklim şartlarının etkisiyle beraber Osmanlı merkezinin ve yerel yöneticilerin önlem almada yetersiz kalmaları da raporda eleştirilmektedir.

Yine 20 Mayıs 1880 tarihli bir telgrafta:²⁵⁴ Yılın ortasına doğru Diyarbakır Vilayeti'nin batı tarafının kıtlık sürecinin en kötü dönemini atlattığını ve birçok çekinceye rağmen mevcut tahıl ihracı yasağının kaldırılarak, zor durumda bulunan Cezire ve Musul'a buğday ile arpa gönderilebilmesi sağlanmıştır. Bu iki bölgede üretilen tahıl ürünlerinin arzı yetersiz olduğu için fiyatları oldukça yüksek olan buğday ve arpa ürünlerinin fiyat seviyesi Diyarbakır'dan gönderilen ürünler sayesinde düşmüştür. Diğer taraftan kıtlığın etkisi o denli yıkıcıydı ki Diyarbakır'dan gönderilen ürünlerden sonra fiyat dengesizliği, tahıl stoku azalan Diyarbakır'ı da vurmuştur.

Cezire'nin tahıl ihtiyacını gidermek üzere gönderilen 4,000 quarter (50 ton) tahıl miktarı neredeyse Diyarbakır fırınlarının üç aylık stokuna denk gelmekteydi. Kıtlık, kırsaldan kentlere doğru nüfus akışına da sebep olmuştur. Sert kış koşulları ortadan kalkana kadar Diyarbakır'da azımsanmayacak bir mülteci yığını birikmiş, salgın hastalık riski ortaya çıkmıştır. Ancak baharın gelişi ve büyük miktarlardaki tahılın dağıtılmasından sonra, bölgeye gelen insanlar kabileler halinde Cezire, Musul vd... yaşadıkları yerlere geri gönderilmişlerdir.²⁵⁵

Kıtlık yıllarında tahılın stoklanması faaliyetini sadece büyük tüccar grupları değil, aynı zamanda tüketimleri için küçük hane halkları da yapmaktaydı. 1880 yılının ikinci yarısından sonra karların erimesi, baharın gelişiyle yapılacak iyi bir hasadın pozitif psikolojik etkisi ve Malatya, Harput ile Sivas'tan çekilen büyük miktardaki tahılla beraber; büyük tüccarların ve küçük hane halklarının da ürünlerini piyasaya sürmesinden iki hafta sonra fiyatlar görece düşmeye başlamıştır. Kıtlık krizi, Hazro ve Lice gibi verimli

²⁵⁴ Son birkaç yıllık fiyat artışlarını teyit eden 1880 yılının Ocak ayında gönderilen bir başka raporda vurgulanan on altı katlık fiyat artışları, hasat dönemi olan mayıs ayında bile bazı yerlerde hâlâ düzelmemiştir. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "Major Trotter'dan Earl Granville'e No.125, Diarbekir, May 20, 1880", s. 224.

²⁵⁵ Konsolos, bu süreçte İngiliz vatandaşlarının yaptıkları maddi yardımlara da değinmiştir. En son geri gönderilen 2,000 mülteciye yolluk olarak bisküvi? verilmiştir. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "Major Trotter'dan Earl Granville'e No.125, Diarbekir, May 20, 1880", s. 224; 1 quarter (UK) yaklaşık 12,7 kg'a denk gelmektedir. Bkz. [https://www.convertunits.com/from/quarter+\[UK\]/to/kilogram](https://www.convertunits.com/from/quarter+[UK]/to/kilogram), (19 Şubat 2019).

bir ovanın hemen başında yer alan küçük yerleşim yerlerine daha geç gelmişse de burada da buğdayın kilesi 55 kuruş olmuştur. Ancak erzak ihtiyaçlarını Diyarbakır'dan temin eden Mardin ve Cezire bölgesindeki kıtlığın etkisi ve tahıl fiyatları da (kilesi takriben 700 kuruş) hemen hemen Diyarbakır ile aynı orandaydı. Kıtlık nedeniyle Mardin, Midyat Tur-Abidin taraflarında farklı kalitede kuru üzüm kabuklarından ve kepekten ekmekler tüketilmekteydi.²⁵⁶

Ziraat ile uğraşan çiftçilere göre toprak için yeterli ve dengeli bir yağışın olması, verimli bir hasat dönemi geçirmeleri açısından istedikleri bir durumdur. Ancak yağmurun ve kar yağışının şiddetli olduğu 1879 yılı sonunda Mezopotamya'da aşiretlerin birçok sığır ve koyunu telef olmuş, çiftçiler de bu hava koşullarından fazlasıyla olumsuz etkilenmiştir.²⁵⁷

Şiddetli iklim şartları yerleşik çiftçileri etkilediği kadar merkezinde göçebe hayat tarzı olan ve bu toplulukların en önemlilerinden Milli Aşireti gibi büyük aşiretleri de olumsuz etkilemiştir. Nitekim kötü hava koşullarından dolayı yaylalardan ovaya ininceye kadar aşiretlere ait bazı sürülerin yarısı telef olmuştur. Kıtlık nedeniyle Mardin'in güneyinde ve çöl güzergâhında bulunan yerleşim alanlarında da tahıl tedarikinin yapılmasında çok büyük sıkıntılar yaşanmıştır.²⁵⁸

²⁵⁶ Cizre ve Siirt'e yapılan çok büyük bir tahıl ihracına rağmen, Diyarbakır'da tahılda kilo? fiyatları ortalama olarak £4'ün altına düşmeye başlamıştır. (Yaklaşık £4*125=500 kuruş olmasına binaen bu fiyatın kile fiyatı olması daha muhtemeldir.) Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "Major Trotter'dan Earl Granville'e No.125, Diarbekir, May 20, 1880", s. 224; 1862 tarihli bir raporda 1859-1860 yıllarında 1 £=125 kuruşa denk geldiği görülmektedir. Bkz. **Report on the Financial Condition of Turkey**, "Mr. Foster and Lord Hobart to Earl Russell Constantinople, December 7, 1861", Printed By Harrison and Sons, London, 1862, s. 1; Doğu veya kuzey tarafı dağlara doğru gidildikçe Silvan ve Hani'de kıtlığın etkileri kendini hissettirmekteydi. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "Lieutenant Chermiside'dan A.H. Layard'a Inclosure in No. 99, Kharpur, April 3, 1880", ss. 185-186; Kırmızı, ss. 73-90; "Diyarbakir'de isti'mâl olunan mîzan ve mikyâs. Kantar ve kile: 180 kıyye yani 230 kilograma müsavîdir." bkz. İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1323 H. (1905 M.), C.5, s. 411.

²⁵⁷ House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "L.C. Miles'dan A.H. Layard'a No.48, Mosul, January 19, 1880", s. 95.

²⁵⁸ House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "Lieutenant Chermiside'dan A.H. Layard'a Inclosure in No. 99, Kharpur, April 3, 1880", s. 185; Şam'da bu süreçte, kuraklık, hastalık ve soğuklar yüzünden 300 hayvanın telef olduğu rapor edilmiştir. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.4 (1880), "Vice-Consul Jago'dan Sir A. H. Layard'a Inclosure 1 in No. 98, Damascus, September 3, 1879", s. 128.

Şubat ayının sonuna doğru Cezire bölgesinde kıtlık şiddetini daha çok hissettirmeye başlamış ve buğdayın kilesi (230 kg) 1,100 kuruş, pirincin okkası 10 kuruş olmuştur. Midyat kazasında meşe palamudu unu, pamuk tohumu, kepek ve kabuklardan yapılan bir ekmek türü tüketilmekteydi. Ancak okkası 3,5 kuruş olan bu ekmeğin cari fiyatları anormal seviyededir.²⁵⁹ Kuraklığın oluşturduğu yıkıcı etki, bölgenin her tarafında en temel tüketim ürünü olan ekmek fiyatlarında yaşanmıştır.

19. Yüzyıl, merkezileşme bağlamında Osmanlı Devleti'nin siyasal hayatında büyük dönüşümlere yol açmışken, bu dönemde yaşanan savaşlar ve sert iklim şartlarının toplum üzerindeki negatif etkileri de sosyal ve ekonomik hayatı oldukça sarsmıştır. 1870'li yıllarda Anadolu'da, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının sonrasında da devingen aşiretlerin yoğun olduğu Diyarbakır, Van, Erzurum ile Musul'da yaşanan kuraklık ve şiddetli kar yağışları, üretimden bekleneni alamamış olan halkı ve göçebe aşiretlerini her yönüyle yoksullaştırmıştır.²⁶⁰ Kışın sert geçmesiyle meydana gelen kuraklığın etkisi, insanlara yansıdığı kadar üretim ve ticaretin temel kaynakları olan hayvanların telef olması üzerinden de yıkıcı olmuştur. Özellikle aşiretler, Cezire, Urfa, Mardin, Siverek, Suruç, Musul çevresinde sadece başat sermayeleri olan keçi ve koyunlarını değil; aynı zamanda sığır, at ve eşek gibi taşımacılıkta çokça faydalandıkları hayvanlarını da kaybetmişlerdir.²⁶¹

4.4. El Cezire'nin Önemi

El Cezire, İslam coğrafyacılarının Yukarı Mezopotamya'ya verdikleri isimdir. Anadolu-Suriye-Irak'ın bağlantı hattı üzerinde bulunan stratejik açıdan oldukça merkezi bir konuma sahiptir.²⁶² Mezopotamya Ovası'nın kuzeyi; günümüz Suriye'sinin en kuzey kısmı ile Türkiye'deki Tur Abidin Dağları'nın güney tarafını kapsayan alandır. “Verimli

²⁵⁹ House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), “*Lieutenant Chermiside'dan A.H. Layard'a Inclosure in No. 99, Kharput, April 3, 1880*”, ss. 186-187.

²⁶⁰ Ertem, “Fiyatı Âlidir! Diyarbakır'da Kıtlık, Yokluk ve Şiddet, 1879-1901”, s. 73.

²⁶¹ İnsanlar yer mantarları, soğan benzeri bitkiler ve üzüm ile idare etmişlerdir. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), “*Lieutenant Chermiside'dan A.H. Layard'a Inclosure in No. 99, Kharput, April 3, 1880*”, s. 188.

²⁶² Ramazan Şeşen, “Cezire”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 7, İstanbul, 1993, ss. 509-511; Batılı ve Oryantalist yazarlar da aşiretsel alanın kuzeyine *Ermeni Yaylası*, güneyi için *El Cezire* bölgesi demişlerdir. Tarihsel anlamda bu alanda daha çok yerleşik bulunmuş olan Kürtler ise, El Cezire mıntıkasına *Berrîye* demişlerdir. Bkz. Kıran, Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu, s. 32.

toprakları”²⁶³ aşiretlerin bölgedeki kanlı çatışmalarına sahne olmuş ve tarımsal üretimin dönemsel olarak etkilenmesine neden olmuştur. İstanbul’dan Halep’e buradan Musul’a ve Bağdat’a ticaret kervanlarının bağlantı yolları üzerinde bulunan oldukça önemli ve tehlikeli bir kavşaktır.²⁶⁴ Ayrıca Dicle ve Fırat Nehirleri arasında kalan el-Cezire alanı 10. Yüzyılda üç bölgeye göre tanımlanmıştır: Kuzeyde, Diyâr-ı Bekr: Amid; Doğuda, Diyâr-ı Rebia: Nusaybin; Batıda, Diyâr-ı Mudar: Harran. (EK: 1-2)²⁶⁵

Göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin yerleşik hayata intikallerinin sağlanması ve mevcut üretim kaynakları üzerindeki dağılık hâkimiyetin sistemli bir hale getirilmesi ve bunun daha verimli bir çıktıya dönüştürülmesi, Osmanlı merkez siyasetinin de önemli politik uğraş sahalarından biri olmuştur. Issawi, aşiretlerin yaşam sahası olan bu verimli topraklara, Cezire’yi de içine alan Mezopotamya bölgesi için İngilizce’deki kullanımıyla *Bereketli Hilal* anlamına gelen ve kitabına da ismini verdiği *Fertile Crescent* tabirini kullanmaktadır.²⁶⁶

19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezi idarenin egemenliğini ülkenin her tarafında hissettirme politikaları neticesinde; Musul ve Diyarbakır yöneticileri, kendi bölgelerinin bu verimli topraklarını kontrol altına almayı çalışmışlardır. Göçer aşiretlerin buraya yerleştirilmesiyle ilk tapulu arazilerin verildiği Durikan aşireti; bölgede asayişin sağlanmasında da Şammar Aşireti ve diğer aşiretler arasında bir tampon işlevi görmüştür. Güvenli alana yerleşmek etraftaki köylüler ve aşiretler açısından cazip görülmüştür.²⁶⁷

²⁶³ 19. Yüzyılın başlarında Seyyah ve Diplomat Kinneir, Bağdat’tan yola çıkarak Musul’a oradan Siirt ile Mardin üzerinden Diyarbakır’ı ziyaret edip İstanbul’a gitmek için yaptığı yolculukta, Siirt–Mardin arasında rastladığı ekinlere değinmiştir. Diyarbakır bölgesinde yaşayanlar tarafından tüketilen buğdayın (corn), yaklaşık 120 mil uzunluğunda, kırk saat süren, senede 2 defa hasatı yapılabilen, hemen hemen tamamının bu verimli/soyulu topraklarda yetiştiğini belirtmiştir. Bkz. John Macdonald Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan In The Years 1813 and 1814**, London, 1818, s. 417.

²⁶⁴ Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, ss. 154-155; Aşiretlerin Diyarbakır, Mardin ve Urfa güzergâhında yer alan ticaret bağlantı yolları üzerindeki kervansarayların varlığı, bölgenin stratejik önemini ve ticaret hacminin büyüklüğünü de göstermektedir. Bkz. Orhan Cezmi Tuncer, “Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı:7, Erzurum 2001, s. 122.

²⁶⁵ EK: I, 10. Yüzyılda El-Cezire’yi Gösteren Harita. https://en.wikipedia.org/wiki/Diyar_Bakr (11.03.2020); EK:II, El-Cezire’yi Gösteren başa bir Harita için bkz. <http://kartminseyidler.blogspot.com/2010/02/bolgemiz-ve-kartminin-tarihi.html> (11.03.2020); Bu üç Arap kabilesinin bölgede yerleşikliği hakkında bkz. Şeşen, s. 509.

²⁶⁶ Charles Issawi, **The Fertile Crescent, 1800-1914: A Documentary Economic History**, (Studies in Middle Eastern History), Oxford University Press, 1988.

²⁶⁷ Durikan aşiretinin uzun süre daha düşük gördükleri tarıma geçmedikleri ve hayvancılık yapmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, ss. 156-157.

4.5. Aşiret Tipolojisi

4.5.1. Göçebelik ve Yayla Yaşamı (Yaylak/Kışlak)

Göçebelik, aşiretlerin en temel karakteristik özelliklerinden birisidir. Aşiret literatürü, yarı göçebe aşiretler ve yaylacılık sisteminde yer alıp bir aşiretsel konfederasyona bağımlı, sadece yazları ve kışları hareket halinde olan aşiretlerin de olduğunu belirtmektedir.²⁶⁸ *Aşiretsel alanın* topografyası tarımsal üretimden daha çok hayvancılığı teşvik etmektedir. Bu bağlamda hayvanlar için ihtiyaç duyulan meraların bulunması, hareketli bir yaşam tarzını dayatmaktadır. Aşiretlerin bu devingen hayat tarzı da göçerlikle beraber hayvancılığı bir geçim kaynağı durumuna getirmiştir.²⁶⁹ Diğer bölgelere nazaran geniş ve yayılmış meralar aşiretsel alanın özelliklerindendir.²⁷⁰

Osmanlı Devleti'nin hareketli aşiret gruplarına yaklaşımında temel saiklerinden biri, toprak sistemi içerisinde vergiye dayalı ve tapu esaslı bir hukuk nizamıyla ilişkilerini yönetmekti. Nitekim aşiretlerin bağlı oldukları sancak veya kazalardaki tımar, zeamet, has veya vakıf sahipleri, yaylak alanlarının tapularını bir defaya özgü *tapu vergisi* ve her yıl alınmak üzere *yaylak vergisi* karşılığında bu göçebe topluluklara verirlerdi. Tahsis edilen yaylaklara göç eden aşiretlerin ortak kullanım alanı olarak temel ölçütü, geçmişten gelen kadimlik esasına dayalı bir uygulama olmasıydı.²⁷¹

Arşiv kaynakları içinde yer alan şikâyet belgelerinde sıkça rastlandığı üzere aşiret topluluklarının yerleşik hayatın dışında farklı davrandıkları, sürekli hareket halinde olmaları nedeniyle de ekinlere ve tarımsal alanlara zarar verdikleri yönündedir. Göç dönemlerinde yaylak-kışlak alanlarına gidiş-dönüşlerde ilk kalkış esnasında bazı eksikliklerin-düzensizliklerin olduğu tahmin edilmektedir. Nitekim “*göç gide gide düzelir*” sözü göçerler için neredeyse bir atasözü olmuş ve bu aksaklıkların göç yolculuğundan bir süre sonra düzeldiği vurgulanmaya çalışılmıştır.²⁷²

²⁶⁸ Abdulla, s. 57; Bruinessen yaylacılık ile yarı göçebeliği aynı görmekte ve kitabında mevsimlik göç kavramı yerine yarı-göçeri kullanmaktadır. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 34.

²⁶⁹ Özer, s. 26.

²⁷⁰ Karadeniz bölgesindeki yaylacılık faaliyeti, dar alanlarda yapılan kısa süreli göçlerdi. Bkz. İhsan Seddar Kaynar, “19. YY’ın İkinci Yarısından Cumhuriyet’e Fındığın Ekonomik ve Sosyal Tarihi (Orta Karadeniz Bölümü)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 2012, s. 5.

²⁷¹ Şahin, Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, s. 259.

²⁷² Kırgızlarda da bu söz “*Köç cürö cürö tüzölüt*” şeklindedir. Bkz. Şahin, Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, s. 20.

19. Yüzyılın başlarında bölgeyi gezen seyyahların ve misyonerlerin karşılaştıkları aşiretlerin genel profillerini tasvir ederken; köy ve şehir hayatı dışında yaşayan bu halkları, gezgin ve eşkıyalık yapan *serseri aşiretler* olarak tanımlamaktadırlar. Göçebe olarak tespit ettikleri büyük aşiret konfederasyonları ise; Herki, Alikan, Caf ve Şıkakanlar'dır.²⁷³

Osmanlı Devleti'nin iskân politikaları sonucunda göçebelikten yarı göçebelığe ve yerleşik hayata geçiş süreci kolay olmadığı gibi çelişkili pratikler yaşatmıştır. Irak'ın kuzeyinde ikamet eden Caf Aşireti Konfederasyonu'na bağlı bazı aşiretler zirai üretim yaptıkları arazilere sahip oldukları gibi aynı zamanda çoğunluğu göçebe aşiretlerden de oluşmaktaydı.²⁷⁴ Aşiretsel alanın iktisadi birimleri sürekli bir savaş ve saldırı tehdidi altındaydı. Üretimin devamlılığına öncülük eden aşiret liderleri ve ekonomik güçler bu zorlu dönemlerde göçerek, saklanarak, belki de daha büyük iktisadi yıkımlara engel olmuşlardır.²⁷⁵ Aşiretin dayanışmacı birlikteliği ve lidere sadakat böyle zamanlarda ekonomik-politik kararların ivedilikle alınarak gerekli pozisyonu almalarına yardımcı olmuştur.

Urfa-Diyarbakir-Mardin üçgeninde Berriyecik olarak adlandırılan bölgede kışlak hayatını sürdüren Bozulus Aşiretleri (ki tahrir sayımlarında Berriye alanını yaşam alanı olarak kullanan Milli Aşireti de Bozulus birliği içinde kaydedilmiştir) ilkbaharın gelişiyle yaylaklara doğru göçe başlarlardı. Berriye alanından kuzey tarafa Doğu Anadolu'nun yaylalarına doğru başlayan **göç yolculuğunda iki ana güzergâh** kullanılmaktadır: **Birincisi**, Berriye alanının kuzeye doğru sağ tarafında bulunan Mardin, Türkmen Deresi ve Raşmel (Rışmıl) köyü yakınlarından, Hani üzerinden Murat Suyu havzasından geçerek suyun karşı tarafında bulunan Muş, Bingöl, Erzurum, Pasin, Hınıs'tan Kars'a kadar uzanan geniş yaylalara ulaşırlardı. M. Thevenin, bu güzergâhın Batman'dan Bitlis, Hakkâri, Van, Patnos'a uzanan bir başka alternatifini ortaya koymuştur. Diğer **ikinci alternatif yol** ise, Berriye alanının kuzeye doğru sol tarafında bulunan Karacadağ'ın batı yamaçlarından geçerek Ergani üzerinden Palu'ya, buradan

²⁷³ Bu *serseri aşiretleri Milli, Raşavat, Mendoli* olarak tanımlayan kişi İtalyan misyoner O.P. Giuseppe Campanile'dir. Bkz. Abdulla, s. 58.

²⁷⁴ Abdulla, s. 58.

²⁷⁵ Bazı savaş ve çatışma dönemlerinde aşiret reisleri göçten göçe yer değiştirerek en önemli ekonomik üniteleri olan hayvanlarıyla birlikte alan değiştirmek zorunda kalmışlardır. Bkz. Lazarev ve Mihoyan, ss. 101-102.

Murat Suyu’nu geçerek Bingöl yaylalarından kuzeye devam ederek Erzurum-Kars alanındaki diğer gruplarla buluşma alanıydı.(EK:3)²⁷⁶

Karacadağ sahasında yaptığımız görüşmelerde göçe başlangıç ritüelinin, tarihi bir deneyimin birikimi sonucunda oldukça sistemli bir şekilde devam ettiğini göstermiştir. *Milli İbrahim Paşa’ya bağlı aşiretlerin günümüzde yaşayan temsilcileri, göç yolculuk sürecini şöyle aktarıyorlardı;*²⁷⁷ geleneksel olarak 2 kişilik *Pêşkoç* denilen öncü-klavuzların keşif için göçer kafilesinden önce yola koyulduklarını ve sulu meraları tespit edip sürüleri bu taraflara yönlendirdiklerini aktarmışlardır. Otun verimliliğine göre bir merada maksimum 7-10 gün arası konaklama yapıyor ve göçe göçe (*koç bi koç*) devam ediliyordu. Büyük çadır (Kon), sırık/sütun gibi ağır yükler löklere (güçlü develer) yüklenip önden götürülüyordu. Boşaltılan yükler sonrası tekrardan dönülüp birkaç seferde 10-12 sütunluk daha hafif olan yazlık küçük çadırlar (konê havîngeh) ve diğer yükler taşınıyordu. *Kerîya berdin* (sürüleri bırakın) komutu sonrasında sürülerin meralara bırakılmasıyla mart-mayıs aylarında başlayıp Ekim ayının 15’ine kadar yaylaklarda kalınıyordu. Sürülerin hastalanması risklerini göze alarak ilkbaharda erken gelen aşiretler yeni, taze ve verimli otlardan faydalanabiliyordu.

1960’lı yıllarda göç deneyimini bizatihi kendisi de yaşamış olan görüşmecilerimizden *Cebikan Aşireti’nden Mehmet Vural* ise Viranşehir’den Karacadağ’a yapılan “haberli” göç yolculuğunda konaklanan meraların zaman içerisinde önceden belirlendiğini bilgisini aktarmaktadır: ²⁷⁸ (Cebikan Aşireti olarak kışlaklarının Berri’deki “*deştâ şêx nasır*” (*şeyh nasır ovası*) mevkisi, yaylaklarının da Karacadağ’daki *bîrê birêz* mntıkasında olduğunu belirtmiştir) mart ayı ile beraber göçün başlangıcında

²⁷⁶ Tufan Gündüz, **Bozkırın Efendileri, Türkmenler Üzerine Makaleler**, 1. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009, ss. 103-105; Milli Aşireti’ne bağlı diğer bazı aşiret grupları için bkz. Yusuf Halaçoğlu, **Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar** (1453-1650), TTK yay., Ankara 2009, C.I, s. 98; **EK:3**, Göçebe Aşiretlerin Yaylak-Kışlak Göç Yolları Güzergahı Haritası, Michaël Thevenin, “La maison du Berger de Diyarbakır, Projet de valorisation des pratiques pastorales en Turquie”, In **L’Hevsel à Amida-Diyarbakır: Études et réhabilitation de jardins mésopotamiens** [en ligne] İstanbul: Institut français d’études anatoliennes, 2015 (généré le 27 avril 2017), İstanbul, 2015, s. 5; Saha çalışması kapsamında yaptığım mülakatta bir diğer göç güzergahının da kullanıldığını tespit ettim, Hamza Ağan, Birecik-Menbiç-Fırat kıyısından Rakka’ya, Deyrel Zor’un güneyinden Haseke-Şengal arasından Abdülaziz Dağlarına gidildiği ve bazen Habur’da Beggara’ya da uğranıldığını aktardı. Hamza Ağan, **Siverek Karacadağ Göçerler Derneği Başkanı-Kejan Aşireti ileri gelenlerinden**, Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ (16.08.2019).

²⁷⁷ Hamza Ağan ve Sedat Kıran (42) **Kejan Aşiretinden** ve Bûbê (47) **Şeyhan Aşiretinden (Eşîra Şêxî)**, Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ (16.08.2019).

²⁷⁸ Görüşmedeki anlatımları hem görüşmecinin kendi deneyimleri, hem de dedesinin kendisine aktardıkları bilgiler çerçevesindedir. *Haberli göç yolculuğu* olabilecek yağma saldırılarına karşılık bir güvenlik tedbidir. Mehmet Vural, (67 Yaşında), **Cebikan Aşireti İleri Gelenlerinden (Mala Xerzo)**, Görüşme yeri ve tarihi: Diyarbakır, (19.08.2019).

çobanlar ve hayvanların önce yola çıktığını dinlenme ve otlatma alanlarında 2-3 gün kalındığını ve daha sonra aşiret üyelerinin göçe başladığını anlatmaktadır. Milli ve bağlı aşiretleri için merkez yayla Karacadağ olmakla beraber, bazı güçlü ailelerin daha kuzeye Çemişgezek yaylalarına da çıkabildiklerini vurgulamıştır.

Göç pratiği, aşiretlerin diğer karakteristik özelliklerinden birisini oluşturan ekonomik birliğin pratik karşılığı olarak, hayvanlarının ortak bir alanda otlatılması ve bunun için kışlak (kışla) ve yaylak (yayla-yazlık) olarak adlandırılan yerler arasında gidiş-kalış-dönüş şeklinde yapılan bir süreci gösterir. Bunlar arasında kalan “*mezra ve bârgâh*” olarak anılan mahaller ise yaylaklara yakın göç kabilelerin buluşup toplandıkları merkezlerdir.²⁷⁹ Ayrıca dikey göç yaparak yüksek dağların yaylalarında bulunan otların tamamından faydalanmaya çalışan bazı göçer grupları, dönüş-iniş yolunda “*güzlek-güzle*” adı verilen yerlerde kalan diğer taze bitkiler için kışlak öncesi bir ara dönem de geçirirdi.²⁸⁰ Göçebe aşiretler anlaşıldığı kadarıyla yeşil otlardan sarı otlara kadar yaylaların kendilerine sundukları mevsimsel avantajları sonuna kadar kullanmışlardır.

Göçebe topluluklar için yapılan sınıflandırmalarda özellikle coğrafya ve sosyoloji alanlarında göçebelik kavramı teorik anlamda *tam göçebe* ve *yarı göçebe* olmak üzere iki kategoride incelenmiştir.²⁸¹ Ancak göç eylemini yapan aşiretlerin yerleşik yaşama geçmeleri (*yerleşik aşiretler*) ve sürecin son aşaması olması nedeniyle bu başlık ile birlikte sınıflandırılmaya dahil edilmesi de aşiret tipolojisinin bütüncül tasnifi açısından gereklidir.

4.5.1.1. Göçebe Aşiretler

Anadolu ve Mezopotamya toprakları gezgin birçok aşiretin geçiş güzergâhı olduğu gibi birçoklarının da yerleşik mekânı olmuştur. Göçebe aşiret topluluklarının sabit

²⁷⁹ Anadolu’nun doğusunda bulunan “*mezra ve bârgâh*” olarak tanımlanan ve kışlaklara uzak, yaylaklara daha yakın olan bu yerlerde yaylaya çıkmadan önceki son hazırlıklar yapılırdı. Bkz. Şahin, Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, s. 257.

²⁸⁰ Bazı göçebe topluluklar yaylakta iken havaların yavaş yavaş soğuması ve otların sararmaya başlamasıyla hemen kışlaklarına dönmezler rakım olarak dağın daha aşağı kesimlerine inerek henüz yeşil olan bitkileri, otları, çayırları tüketmeye yoluna giderlerdi. Burada geçirilen ara dönem daha çok sonbahar mevsimine denk geldiğinden buraya “*güzlek-güzle*” adı verilirdi. 1568 ve 1724 tarihli iki ayrı hükümde Bozulus ve Karaulus göçebe unsurlarının güzlek olarak bilinen yerlerinin olduğu görülmektedir. Detay için bkz. Şahin, Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, s. 258.

²⁸¹ Abdulla, s. 80; Gökalp, Aşiretleri gelişmenin çeşitli derecelerinde bulunduklarını ve ilkel örgütlü aşiretler (Tam göçebe aşiretler, Yarı göçebe aşiretler, Yerleşik aşiretler, Ağa köyleri) ile modern örgütlenmiş aşiretler (Halk köyleri) olarak tasnif edilebileceğini belirtmiştir. Gökalp, KAHST, ss. 41-42.

bir durağı olmayıp devamlı olarak çadırlarda yaşamışlardır. Ancak bu yerleşiklik veya göçebelik hali kati değildir. Özellikle 19. Yüzyıl sonlarına doğru ve hatta 20. Yüzyılın başlarında yerleşiklik-göçerlik arası sürekli bir devingenlik gözlemlenebilmiştir.²⁸² Buna sebep olarak, yeni hayat şartlarına alışmanın kolay olmadığı ve ekonomik kazanımlarının göçerlikte daha fazla olduğu dönemlerde bunu tercih etmeleri gösterilebilir.

4.5.1.2. Yarı Göçebe Aşiretler

Osmanlı Devleti'nin toprak sistemi içerisinde tarımsal vergi gelirlerinin hacmi ve bunun iktisadi politikalarının belirlenmesindeki görece önemi, aşiretlerin iskân edilmek üzere baskılanmasına sebebiyet vermiştir. Tanzimat sonrası toprak mülkiyetinde yaşanan dönüşüm ile göçebe hayat aşamalı olarak yarı göçebe sisteme geçmeye başlamıştır. Bu süreçte aşiretin bir kısmı kışlaklarda, diğer kısmı da sürüleriyle birlikte yaylaklarda yaşamaya devam etmişlerdir. Bu yarı göçebe aşiretler yaz mevsiminde ya da kış mevsiminde sürülerini meralara çıkaran, evleri kilden yapılmış aşiretlerdir.²⁸³ Yaylakların kullanım amaçlarından biri de bölge insanlarının yaz mevsiminin aşırı sıcaklarından kaçarak *zozanda* (yaylak) serin yerlerde kalmasıdır.²⁸⁴ Zozan, ortak mera alanı olduğu gibi belirli dönemlerde aşiretlere ait zozanlar da bulunmaktaydı. Özellikle Milli Aşireti'nin de yaylak alanı olan Karacadağ bölgesi (Turabidin'e kadar) birçok aşirete ortak ev sahipliği yapmıştır.²⁸⁵

4.5.1.3. Yerleşik Aşiretler

18./19. Yüzyıllar dünya siyasi ve iktisadi tarihi açısından devrimsel kırılmaların yaşandığı, merkez ve çevresel ayrımların netleştiği bir dönem olmuştur. Osmanlı gibi heterojen etnik kimlikler ve kültürler ile geniş bir teritoryal alana hâkim bir devletin bu dalgadan etkilenmemesi mümkün değildi. Toprak ve tarımsal üretimin gözde olmaya başlaması ve gelirlerinin büyük kısmını oluşturan vergi sisteminin köylü üretimine olan bağımlılığı Osmanlı Devleti'ni, daha çok hayvancılık temel geçim kaynağı olan göçebe toplulukların muaf kaldığı sistemin vergi kaçacağını kapatmaya yönelik iktisadi-siyasi-

²⁸² Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 188.

²⁸³ Kışlaklar için *Germisir* ve *Germiyan* da denir. Bkz. Abdulla, s. 81.

²⁸⁴ Yaylaklar ve Meralar için de *Zozan* denilmektedir. Bkz. Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 34.

²⁸⁵ Hayvancılık ve ticaretin ana geçim kaynağı olduğu aşiretler için yaylaklar (zozanlar), çatışmaların çıkmasına neden olabilecek ve dava konusu olabilecek kadar büyük bir öneme sahiptir. Bkz. Bozkurt, Aşiretler Tarihi, s. 79.

sosyal tedbirler almaya zorlamıştır. Toprak sisteminin işlevselliğini yeniden üretebilmek, merkezden uzak, periferi konumundaki zengin aşiretlerin iktidarını zayıflatmak ve bunların gücünü belli bir seviyeye çekerek denge-kontrol mekanizması içerisinde denetleyebilmek adına, bu toplulukların yerleşik hayata intikallerini zorunlu kılmıştır.

Konar-göçer topluluklar açısından yerleşik hayata geçiş süreçleri, yaylak-kışlak arası mesafeler ile sahip oldukları nüfus oranıyla ilintilidir. Daha küçük gruplar halinde hareket eden yörüklerin daha hızlı bir şekilde yerleşik hayata geçmelerinin nedeni dar bir çevresel mekânda hayvancılık yapmaları ve tarımsal sahalar ile yakın ilişkide olmalarıdır. Daha büyük kütleler halinde devingen bir formda yaşayan konar-göçer aşiretlerin yaylak-kışlak mekânlarının birbirlerine olan mesafeleriyle sahip oldukları devasa hayvan popülasyonunun mera ihtiyacını karşılayabilme imkânlarının olması, yerleşik hayata geçişlerini uzun süre gönülsüz kılmıştır.²⁸⁶ Osmanlı merkezi de konar-göçer grupların hayvancılığa dayalı ekonomik faaliyetlerini ve vergilemede çeşitliliği arttırması bağlamında aşiretlere yaklaşımını esnek bir yönetme tarzında ilerletmiştir.

Göçebe aşiretler kışın genellikle nehir kenarında kara çadırlarda daha sıcak, daha kaliteli bir şekilde yerleşik olsalar da havanın kötü olduğu dönemlerde; örneğin sahip oldukları mülklerini, mallarını ve sürülerini kaybetme riskleri, Urfa-Birecik yolunun kuzeyindeki güzergâhta kaybetme riskleriyle aynı oluyordu. Ancak köylerde ahşaptan yapılmış düz çatılı evlerde yaşayanların durumu daha iyiydi.²⁸⁷ Anlaşılan göçebe topluluklar için yerleşik hayatta iken olumsuz iklim şartlarının yaratacağı tahribat, gezici halde iken yol üstünde talan edilme riskleri kadar söz konusu olabilmıştır.

4.6. Aşiretlerin İskânı ve Sürgünler

Konar-göçer kültüründe göçebe toplumun özgürlüğüne düşkünlüğü ve kendine özgü değerleri kapsayan gezici özellikleri nedeniyle sahip olunan ruh hali, durağan ve kendileri açısından belirsiz bir hayat tarzına mesafeli oluyordu. Ancak Osmanlı merkezi açısından bu detay çok önemli değildir, şöyle ki; doğal kaynakların verimli kullanımı,

²⁸⁶ Aşiretlerin denetiminin dışında, iktisadi faaliyetlerini rahatça yapabilmeleri için yaylak ve kışlakların zirai faaliyetlere açılması yasaklanmıştır. Bkz. Gündüz, Bozkırın Efendileri, Türkmenler Üzerine Makaleler, ss. 127-133.

²⁸⁷ House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "Lieutenant Chermiside'dan A.H. Layard'a Inclosure in No. 99, Kharput, April 3, 1880", s. 184.

üretimin çeşitlendirilmesi, nizami askeri destek ihtiyacının giderilmesi ve başat olarak vergi gelirlerinin disipline edilmesi kaygıları önceliklidir. Gezici aşiretlerin yerleşikliğe teşvik ve iskânları, pratikte Osmanlı merkezi bütçesine ekstra maliyetler de getirmiştir.²⁸⁸ Buna rağmen uzun vadede iktisadi ve sosyal hayatın belli bir düzene girmesi için aşiretlerin yerleşik düzene geçiş uygulamalarına devam edilmiştir.

Osmanlı siyasal, ekonomik ve sosyal düzeni içerisinde önemli bir dönüşüm yaratmış olan 1596-1610 yılları arasında ve hatta 17. Yüzyılın tamamında etkisi hissedilen Celali İsyanları, özellikle 1603 yılında “*Büyük Kaçgun*” olarak tanımlanan göç hareketi, toplumun farklı kesimlerinin devasa bir yer değiştirme dalgası yaratmasına sebep olmuştur.²⁸⁹ Boz-Ulus Aşiret Birliği de bu dönemde Celali İsyanları ve bunun gibi birçok etkenin bir araya gelmesi neticesinde, Orta ve Batı Anadolu’ya göç ederek yerleşik-tarımsal yoğunluğu daha çok olan Ankara, Aydın, Amasya, Tokat yörelerinde dağınık yeni bir yaşam formuna sürüklenmişlerdir.²⁹⁰

Boz-Ulus Aşiret Birliği’nin Orta Anadolu’ya geçiş sürecine içsel ve dışsal diğer birçok etken söz konusu olmuştur. Bu etkenler:²⁹¹ Sınırlarının ötesinden gelen saldırılar sonucu büyük sayılardan oluşan hayvan kayıpları, yaylak-kışlak güzergâhlarında merkezi otorite tarafından bir türlü engellenemeyen mahalli idarecilerin yüksek vergi talepleri, Osmanlı-Safevi savaşlarının tekrardan başlaması sonrası yaylalara çıkışların yasaklanmasıyla verimli otlak ihtiyaçları olan aşiretlerin çatışma alanından uzaklaşarak iç kesimlere kayması, Celali İsyanları sonrası kır hayatının kentlere çekilmesi, 18. Yüzyılda Orta ve Batı Anadolu’daki yeni yaylak ve kışlak alanlarının aşiretler için daha çekici olabileceği gibi birçok koşul, Boz-Ulus Aşiret Birliği’ni yerinden etmiştir.

Boz-Ulus Aşiret Birliği Orta Anadolu’da yeni yaylak-kışlak hayatlarında mali baskılara dayanamayarak 1673 yılında tekrardan dağılmıştır. Aydın, Karaman, Ankara ve

²⁸⁸ Aşiretler, gelirlerinin azalması, eski yaşam tarzlarını özlemesi, askere gitmemek, vergi vermemek gibi birçok nedenden dolayı iskân yerlerinden firar ediyorlardı. Bkz. Söylemez, s. 161.

²⁸⁹ Mustafa Akdağ, “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 4, S: 6, Mayıs 1966, ss. 206-231.

²⁹⁰ Orta Arabistan’dan Kuzey Suriye taraflarına göç eden Arap Şammar ve Anaze Aşiret konfederasyonları, burada yerleşik Kürt ve Türkmen aşiretlerini Anadolu’nun batı ve daha kuzey taraflarına kitleler halinde itmişlerdir. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C.1, 1300-1600*, Halil Berktaş (çev.), İstanbul: Eren Yayıncılık, 3. Baskı, Ocak 2009, ss. 69-70.

²⁹¹ Gündüz, Anadolu’da Türkmen Aşiretleri, ss. 108-109.

Vilayet-i Rum merkezli dört ana grup ile Keskin ve Diyarbekir'deki aşiret toplulukları ise iskâna tabi tutulmuştur. Boz-Ulus'un idari sistem içerisindeki kaza statüsü devam etmiş ve mali yönden epey bir süre haslar grubunda yer almıştır.²⁹²

“Boz-Ulus'un Anadolu'da dağıldığı bölgeler.”²⁹³

1. **Vilayet-i Rum Bölgesi (Amasya-Sivas)**, Boz-Ulus'un Ali Gören, Kayalu, Eminlü, Seydilü, Çayan, Hamza Hacılu, Küfürlü, İzzeddün, Avanlu, Küşne, Oğulbeğlü aşiretlerinin bir bölümü.
2. **Karaman Bölgesi**, Boz-Ulus aşiretlerinden Oğulbeğlü, Oğulbeğlü'den ifraz olan (ayrılan) Hacılu, Karamanlu, Abdurrahmanlu, Derilü, Karahasanlu, Karahalillü ve Çavundur obaları, Çataklı, Emrudlu, İzzeddin, Küşne, Süleyman Hacılu, Çepni, Çayan, Hamza Hacılu ve Çayan aşiretine tâbi İl Eminlü cemaatleri.
3. **Keskin Bölgesi**, Boz-Ulus aşiretlerinden Cerid, Küçükülü, Yabaltun, Tecerlü, Harbendeli, Karaca Araplu, Danişmendlü, Şeyhlü aşiretlerinin bir bölümü.
4. **Diyarbekir Bölgesi**, Boz-Ulus'un Anadolu'nun iç kısımlarına dağılması sırasında, İzzeddin, Avşar, İnallu, Anter, Çobu/Çöplü, Acurlu ve Şark Çağırganlı aşiretlerinin bir bölümü.
5. **Ankara Bölgesi**, Boz-Ulus'un Tabanlu, Karamunlu, Avanlu, Kuşçu, Bayat-ı Atik, Bayat-ı Cedid, Çağırganlu, Karakoyunlu, Dokuzlu, Bayram Beğlü, Ali Gören, Eminlü, Yularlu, Avşar, İnallu, Kürd Mihmadlu aşiretleri ile Tabanlu'ya bağlı Mihmadlu, Yavılı, Danişmendlü, Konurlu, Karamanlu'ya tabi Danişmendlü, Çarsak, Köselü, Süleymanlu, Tokmaklu, Eminlü'den ifraz (ayrılan) Menteşeli (Mintaşlı), Köseli Avşarı, Arelü, Ciğerlü, Ali Gören'den ayrılan Seydilü ve Abbaslu mahalleleri.
6. **Aydın Bölgesi**, Batı Anadolu'da, Aydın merkez olmak üzere Afyon, Bolvadin, Emirdağı, Sandıklı ve Manisa'yı da içine alan bölgede bulunan Boz-Ulus aşiretleri Germenç, Çökelek, Kuşdoğanlu, Mihmadlu, Büyüklü, Kethüdalı, Bekirlü, Çataklı, Sarı Hızırlı, Hüseyin Hacılu, Şeyh Ahmedlü, Kırçalı obaları ve yeni oluşan Maksutlu, Aykutlu, Traş, Ruganlu, Çayurlu, Şamlu obalarından oluşmaktaydı.”

Berriye mıntıkasını terk etmek durumunda kalan Boz-Ulus Aşiretleri'nin yarattığı boşluğu güneyden gelen Arap aşiretleri ile bölgede yer alan irili ufaklı Kürt aşiretleri doldurmaya çalışmışlardır. Osmanlı coğrafyasında Boz-Ulus Aşiretleri'nin

²⁹² Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, s. 111.

²⁹³ Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, ss. 111-116; Ayrıca Boz-Ulus aşiretleri için detaylı bkz. Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, ss. 135-204.

başlattığı kitlesel göç hareketlerinin yarattığı etkinin sonucuyla, Milli/Milan Aşireti'ne bağlı aşiret ve kollarının Güneydoğu'dan Osmanlı-İran sınırına kadar yayılmış olmasını da tetiklediği ihtimal dâhilindedir.²⁹⁴

*“Diyarbakir Eyaletinde Mardin Voyvodalığı'na tâbi Göçer Ulus taifesinden Milli Aşireti ve ona tâbi olan Emirân, Dudikân, Sindikân, Emirgân vesair Milli Kebir taifesinin iskân olacakları belirli bir mevzileri yokken halka zarar vermemek ve kendi hallerinde olmak şartıyla, Mardin altındaki Zerikân Suyu civarında iskân olunacaktı.”*²⁹⁵

İskân politikasının temel hedeflerinden bir tanesi de aşiretler arası çatışmaların, saldırıların, gaspların ortadan kaldırılması yönündeydi. Ancak uygulamada görüldüğü kadarıyla aşiretler iskân oldukları yerlerden bir bahane ile kaçmaya ve eski göçebe yaşam tarzlarını devam ettirmeye çalışıyorlardı.

18. Yüzyılın hemen başlarında da Diyarbakir ve Rakka vilayetleri arasında Milli Aşireti'nin iskânına yönelik çalışmalar yapılmış ve buna dair fermanlar yayımlanmıştır. Ancak Mardin aklamına bağlı olan Milli Aşireti de kendi mahallerinde kalma isteklerini valiliklere iletiyordu.²⁹⁶

Göçebe topluluklar için yapılan iskân uygulamalarında tecrübe edilmiş ki özellikle yaylak-kışlak arası yerleşim yerlerinde bulunan halkın bağ, bahçe ve ekinlerine aşiretlerce zarar verilmekteydi. Diyarbakir ve Ergani çevresinde yaşayan halkın yoğun şikâyetleri neticesinde, Divan-ı Hümayun'dan ferman çıkararak kendilerine gösterilen yerlerde ikameti ret eden *“Milli Aşiretleri Emirân, Sindikân, Emirgân, Kâstigân v.s...”* gibi aşiretlerin Rakka'da iskânlarına karar verilmiştir.²⁹⁷ Ancak birkaç yıl sonra Rakka'ya iskânları emr olunan Milli Aşireti Ekrâdının yerlerinden kaldırılarak Ceran nahiyesi köylerine yerleştirilmesi ve ekonomik-ticari hayatın devamı için yazları sürülerini

²⁹⁴ Ekinci, s. 88.

²⁹⁵ Milli Aşireti'ne tabi Hasenanlı ile Milli Sağır Aşireti'nden Cemaleddin Oymağı da Zerikan Suyu çevresinde iskân olacaktı. Milli Aşireti'ne tabi Pazkûri Cemaati de eskiden beri yerleşim yerleri olan Kasr-ı Mezruk köyünde iskân olacaktı. Bkz. Murat Çelikdemir, “Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskânı (1690-1840)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Fırat Üniversitesi SBE, 2001, s. 163.

²⁹⁶ BOA, AE. SAMD. III, 138/13446 10/Z/1116 (05.04.1705).

²⁹⁷ BOA, C.D., No. 6866, (H. 1130-M.1718). Aktaran: Çelikdemir, s. 164; Milli Aşireti ile beraber Badıllu, Zerci (Zirki olmalı) ve bunlara tabi Şakaki, Beyzeki, Şarkıyanlı ve Şarkıyan Beyzeki kabileleri yaylak bahanesiyle 1718 yılında Erzurum civarındaki Hınıs, Tekman, Pasin, Kiğı ve Tercan sancakları dâhilindeki köyleri yağmalamaları üzerine, konar-göçerlik statüleri kaldırılmak üzere Diyarbakir bölgesine nakilleri için çalışmalara başlanmıştır. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, TTK, Ankara, 1988, ss. 136-137; Aşiretlerin iskân edilme sebepleri için daha detaylı bkz. Söylemez, ss. 163-172.

Karacadağ yaylağında otlatabilmeleri hakkında Rakka Valisi Ali Paşa'ya bir hüküm yazılmıştır.²⁹⁸ Her ne kadar iskân bazen ceza-intizam sistemi olarak görülse de yarattığı negatif ekonomik yansımalar nedeniyle hükmünden vazgeçilebilen geçici tedbirler de olabiliyordu.

Osmanlı Devleti iskânı organize ve aşiretleri ikna etmek için dönem dönem toleranslı davranmış ve iskân mahallinden kaçanlar için af çıkarmıştır. Her ne kadar af kararı Milli Aşireti'nin 2 binden fazla bir nüfusa sahip olmasından dolayı Rakka Eyaleti'ndeki otlak ve sulak arazilerin kendilerine yetmediği gerekçesiyle savunulmuşsa da diğer tarafta yerleşik aşiretlerin bu af kararlarının kendileri için de uygulanmasını talep etmesini engellemek ve iskân nizamını bozmamak adına bu politik hamle sonradan geri çekilmiştir. Af kararının dışında zorla iskâna direnen Cemaleddinli ve Dodıkanlı aşiretleri de iskândan firar edip Diyarbekir Voyvodalığı'na tabi vilayetin ileri gelen aşiretlerinden Zirkî Ekrâdına sığınarak saklanmışlardır.²⁹⁹

Osmanlı bürokrasisi kuruluş yıllarından itibaren göçebe aşiretlerin iç yönetimine karış(a)mıyor, aşiretin kendi üyeleri de sorumluluk alanlarını aşiretin liderine bağlıyordu. Aşiretlerin vergilendirilmesi çalışmalarında Osmanlı memuru için temel zorluklar; göçebe mobilitesinde yatan göç etme ruhu, ekili arazilere zarar verme, yerleşik köylülere saldırma ve bunların merkezi yapı için potansiyel bir tehdit olmasıydı. Osmanlı Devleti,

²⁹⁸ BOA, AE. SAMD. III, 176/17136, 25/R/1132 (06.03.1720).

²⁹⁹ Milli Aşireti iskâna razı olsa da sürülerini yakın yaylalara götürmek için izin almıştı. Ancak Erzurum yaylağına gidiş-gelişte güzergâh üzerinde bulunan Kığı ve Ergani hattında yaşayan halka zarar vermişlerdir. İskân dışına çıkan *Bamran, Dudikân, Ömerkân ve Hasenanlı* aşiretlerine nezir akçelerinden tahsil edilmek üzere para cezaları kesilmiş ve Rakka'ya geri getirilmeleri için ferman yayımlanmıştır. Bkz. Çelikdemir, ss. 163, 165; Af hakkında bkz. BOA, **Mühimme Defteri** Nr.135, ss. 357, 397. Aktaran Çelikdemir, s. 165; Milli'ye tabi aşiretlerin gidiş-dönüş yolunda yaptıkları zarar için bkz. BOA, AE. SAMD. III, 212/20532, 30/Z/1136 (19.09.1724); BOA, AE. SAMD. III, 80/8072, 28/C/1138 (03.03.1726); BOA, AE. SAMD. III, 92/9167, 15/B/1138 (19.03.1726); *Ergani Madeni Emîni Hacı Selim imzası ve mühriyle Milli Aşireti'nin Hasenanlı vesair oymaklarından bir takım eşkıyanın ahali üzerindeki zulm ve taadillerinin men'i hakkındaki arzı...* için bkz. BOA, AE. SOSM. III, 89/6839, 15/S/1170 (09.11.1756); Milli Aşiretinin nizaları için Rakka Valisi Vezir Abdullah Paşa'ya hattı hümayun için bkz. BOA, AE. SOSM. III, 81/6175, 15/S/1170 (09.11.1756); "...husûsen tâ'ife-i iskân ve Ekrâd-ı Milli bâ-cem'uhum (?) dâhil-i (..) şerif-i mâlikâne olmağla, tefrikaları hılâf-ı şurût olmakdan nâşi kırk altı târihinde Bağdad cânibi seraskeri müteveffâ Vezîr Osman Paşa arzıyla Milli Cemâ'atinden Cemâleddinlü Oymağı senede beş yüz gurus Diyarbekir voyvodalarına vermek üzere Mardinli Mustafa nâm kimesneye mâlikâne verilmişiken, Rakka vâlisi tarafından keyfiyet arz olundukda, derhâl mâlikânesi ref' ve kemâ fi'l-evvel Rakka'ya iskânları fermân olmağla, âna kıyâsen mârrü'z-zıkr Hesenân Cemâ'ati dahi voyvodalık kaleminden ref' ve ifrâz ve nizâm-ı kadîmi üzere aşiretleriyle Rakka iskânına idhâl ve ilhâk olunmak için vezîr-i müşârun-ileyh arz ve iltimâs etmeğin, ber-vech-i meşrûh ref' ve ifrâz ve kadîmi üzere aşiretleriyle Rakka iskânına ilhâk olunmaları için mahalline kayd ve emr-i şerîfim tahrîri bâbında bi'l-fi'l Başdefterdârım olan Sa'dullâh -dâme uluvvuhü- i'lâm etmeğin, i'lâmî mücebince ref' ve mahalline kayd ve Rakka İskânına ilhâk olunmak bâbında fermân-ı âlî-şân yazılmışdır." Bkz. Yahya Koç, "149 Numaralı Mühimme Defteri (1155-1156/1742-1743) İnceleme-Çeviriyazı-Dizin", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2011), ss. 644-645.

göçebeleri vergilendirmek ve yerleşik hayata geçirmeye karşılık bu yönüyle siyasi ve askeri bir tehdit unsuru olarak görüp; iskân ve yerleştirme planını cezai bir işlem, bir sürgün yöntemi gibi işleme koymaya çalışmıştır.³⁰⁰

Aşiret bireylerinin diğer bir kaygısı da en iyi bildikleri hayvancılık mesleğinin dışında bir alanda yetkin olmanın belli bir süre gerektirdiği gerçeğidir. Hayvancılıktan ticaret veya tarımsal üretime geçişte vasıfsızlıklarının var olan geçimlik standartlarını düşüreceğinden korkuyorlardı.³⁰¹ Osmanlı merkezinin vergi tahsildarlarının ve atadığı bürokratların halka yönelik olumsuz tavırları nedeniyle, aşiretlerin de iskân politikalarına karşı bazı tepkileri (yerleştiği yerden kaçmak, isyan gibi) olmuştur.

Osmanlı Devleti, aşiretlerin iskânıyla sadece vergilendirmeyi değil, bu devingen toplulukları yerleşik hayata geçirmek, toprak sahibi olmalarını cazip hale getirmek, denetimlerini sağlayarak merkeze sadakatlerini arttırmayı hedeflemiştir. Aşiretlere zorla iskân, tehcir ve daha ikna edici teşvikler ile işbirliği gibi tatlı-sert yaklaşımlarda bulunulmuştur.³⁰² Aneze Aşireti Şeyh'ine tapu hakları ile bir yerin kaymakamlık unvanının verilmesi ve Şammar Aşireti Şeyh'inin ise işbirliğini reddetmesi sonrası azl edilip, kardeşinin liderliğe getirilmesi bu yaklaşımlara örnek verilebilir.³⁰³ Bu dönemde politik atmosfere göre çıkarlara dayalı olarak Osmanlı merkezi ile aşiretler arasında karşılıklı stratejiler belirlenmiştir.

Osmanlı merkezi hükümeti için vergi birimlerinin tek bir üniteye toplanması voyvodaya ve hazineye düzenli gelir akışı demektir. Diyarbekir Voyvodalığı'nın topladığı vergi kümülatifi içerisinde birçok vergi kalemiyle beraber, iskânı Diyarbekir'e yapılmış *Millî Espeyak (Espıyan)* ve *Esfenac (Espeyac)* Aşiretleri gibi gruplardan mutasarrıflarının

³⁰⁰ Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, Müfit Günay (çev.), Ankara: İmge Kitabevi, 1. Baskı, Haziran 2000, ss. 95-96; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XI, No.1-4 (1949-50), s. 59.

³⁰¹ Söylemez, s. 162.

³⁰² Klein, Osmanlı Ermenileri ile Müslüman Osmanlılar arasındaki çatışmanın salt dini, kültürel ve etnik düzeyde olmadığını, toprak meselesinin çatışmanın asıl motivasyonu olduğunu ileri sürmektedir ve yaptığı çalışmanın bu dönemi anlatan literatüre katkı sağladığını belirtmektedir. Bkz. Klein, ss. 240, 234-296.

³⁰³ Midhat Paşa, işbirliğine yanaşmayan Şammar Aşireti Reisi (şeyhi) Abdülkerim'in yerine kardeşi Farhan'ı atamıştır. Vali, Farhan'a yıllık 3000 pound harçlık ile beraber Paşalık unvanı vermiş, karşılığında aşiretine sahip çıkması ve Dicle vadisinde tarımla uğraşmalarını istemiştir. Bkz. Samira Haj, "The Problems of Tribalism: The case of nineteenth-century Iraqi history", *Social History*, Vol:16, No:1, (1991), s. 55-Dipnot:49.

aldığı vergilerin tek elde toplanması, iskânın maksimum gelir getirme amaçlarından biriydi.

“Diyarbakır Voyvodalıǵı’na tâbi Âmid gümrüǵü ve arsa-i kapân ve ihtisab ve bâzâr-ı esb ve debbâǵhâne ve ebvâb-ı erba’a-i Âmid ve bâc-ı bâzâr-ı aǵnâm ve duhân gümrüǵü ve tevâbi’i olan mukata’âtı ve Çoban Karaulus ve tevâbi’i aşâyiri ve Diyarbakır eyâletinde kadîmi mahallerine iskânı fermân olunan Millî Espeyak (Espıyan) ve Esfenac (Espeyac) aşireti ahâlileri zimmetlerinde müctemi’ olup mutassarıf olanlar yedleriyle voyvodalara beher sene teslim olunmak üzere taksit kılınan altmış bin akçe’yi... vâki’ olan mahsûlât ve rûsûmâtın kanun-ı kadîm ve olageldiǵi üzere ahz u kabz ve cem’u tahsil eylemek...”³⁰⁴

Diyarbakır ve baǵlı mukataalarının vergi gelirlerini ellerinde bulunduran malikâne sahipleri, daha alt birimlerde yer alan kimselere de bu hakkı verebileceklerini savunmuşlardır. Osmanlı merkezinin iskân politikasında amaç edildiǵi durumlardan bir tanesi de bu vergi düzeninin verimli bir aşamaya geçmesiydi. İskân işlemi gerçekleştikten sonra aşiret liderlerinin mutassarıf olarak mükellefiyetinin artık doğrudan voyvodaya karşı olduǵu mahkeme kayıtlarından da tespit edilebilmektedir.

Osmanlı iskân politikasını uygularken aşiretlerin yerleşecekleri yeni yerlerinde kendilerinin tarımsal üretime katılmaları yönünde planlamalar yaptıǵına da arşiv vesikalarında rastlanmaktadır. 19. Yüzyıl ortalarında merkezi yaşam alanları Diyarbakır havalisinde bulunan konargöçer Milli Aşireti’nin iskânında aşiret üyelerine üretim araçları ve vergi muafiyeti gibi sübvansiyonlar ile zirai üretim yapabilmelerini sağlayacak destekler verilmeye çalışılmıştır.

“Diyarbakır valisi atüfetlü paşa hazretleri tarafından bilavurud meclisi valaya it’a buyrulan bir kıta tahrirat mülhasında? Diyarbakır havalisinde hitamı nişin olarak geşt û güzar etmekte olan Milli Aşireti alat-ı çift tedarik etmek için beş sene müddet işarı serriye ve vergi ve tekalifi saireden muaf ile bade ahaliyi saire gibi tahtı tekalifi dahil olmak üzere iskâna talep olarak ol hevalide gelen mal’um el’esami zarib? kariye iskan ettirilmesi olduǵu beyanıyla ol babda zikr olunan...”³⁰⁵

³⁰⁴ Malikâne sahipleri Diyarbakır ve baǵlı mukataalarını istedikleri kişilere verebileceklerini ve buna kimselerin müdahalede bulunamayacağı hakkında bkz. İzgöer (Ed.), **Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, 3754 Nolu Sicil (H.1151-1154 / M.1738-1741)**, 78a-2, H.18 Zilhicce 1153 (M.6 Mart 1741), Cilt:3, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.42, Temmuz 2014, s. 247.

³⁰⁵ “...Tahrir ve izbar kılınmış olup sureti işara nazaran aşireti merkumenin vergi kadileri? Eyalet merhum kazaları vergisi dâhilinde olduǵu anlaşılmış olacağından bunlardan kadimden? mal miri? ve nam diğeriyle vergi alınmakta olduǵu halde kadiye? miktar alınması vaat olmadıǵı surette hazine-i celile için bir sene hiçbir şey alınmaması ve

Bu arşiv vesikasına göre, iskân yapılacak olan aşiretlerden devlet 5 yıl boyunca vergi almayacak ve bunlara çift sistemi kurularak, zirai üretim sistemi öğretilcektir. Aşiretlerin liderleriyle ittifaklar ve yerel birimlerin yöneticiliği de onlara bırakılmaya devam etmektedir. Yeni iskân olacak olan aşiretlere uygulanacak olan vergi tutarının belirlenmesinde daha önce alınan vergi miktarı toplam içerisinde alındığından tespit edilememektedir. Eyaletin kazalarından toplam vergi alındığından bu aşiretin kendisinin ne kadar vergi ödediği haliyle bilinmemektedir. Bu nedenle yeni bir vergi miktarı tahsis edilmesi planlanmaktadır.

Osmanlı-İran sınırında bulunan göçebe aşiretler ağnam vergisi vermemek, başkaca mükellefiyetlerden kaçmak gibi gerekçelerle dönem dönem sınır ihlalleri yaparak diğer ülke sınırlarına geçebiliyordu. Osmanlı Devleti vergi nizamının sürekliliği için terkedilen bu verimli topraklara hızlıca yeni aşiretleri iskân etmekteydi. Osmanlı arşiv vesikalarında görüleceği üzere; bu bölgenin kadim aşiretlerinden Milli Aşireti'nin Van kolunun da ağnam vergisini ödemekten kaçınarak İran'a göç etmesinden hemen sonra yerlerine Şikefti Aşireti'nin yerleştirilmesine dair yazışmalara rastlanmaktadır.³⁰⁶ Osmanlı'nın devam eden iskân uygulamaları kapsamında vilayet meclisi kararınca Milli Aşireti yeniden ikna edilerek Van bölgesinde yeni yerlerine yerleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak o dönem bölgede bulunan Şikefti Aşireti ile ekilecek topraklar hususunda anlaşmazlıklar çıkmıştır.³⁰⁷

Vergi ödememek için gerekirse başka bir ülkeye kaçmak, buna karşın oluşan boşluğu devletin başka bir aşiret ile doldurma politikası/pratiği göstermesi, her iki yapının da birbirlerine karşı ileriye dönük stratejik politikalar belirlediğini göstermektedir. Sınır boylarında yer alan aşiretlerin “pragmatist” davranışları, var olan sınır yapısının

ziraatlarından dahi olsa aşar talep olunmayarak sene-i atide vergi tertip olundukta vali tayyaratı ve mir aşiret ve kethüdaların aidat ve musarafatı dahil vergi olacağından bunlara mab'us ve saliye gibi masariflerine mukabil... hakkında dahi icra ve bir münevel muharrer tayyarat ve maaş ve saliye musaraflarına mukabil ne? miktar şey? tahsis-i iktiza edeceğinin dahi bir?.. muharrer işar ve inya olması babında ve ali müşarünileyh Hazretlerine cevapname...”, Maaş ve maliye masrafları, aşiretin ödediği vergiden düşülecektir. Detay için bkz. BOA, İ. MVL., 106/2410, 13/Za/1263 (23.10.1847); Tayyârât: Belirli olmayan, açıktan gelen paralar. Bkz. <http://www.lugatim.com/s/TAYY%C3%82RAT>, (17.02.2020).

³⁰⁶ “Van ? Vilayetine makdem Van Sancağına sudur üzerine iskan olmuş olan aşairden Milli aşiretinden talep olunan adedi ağnam rûsumunu tadimde? İtami? muhalefetle İran cihetine yerlerine Şikefti Aşiretine iskân...” Bkz. BOA, A. MKT. MHM., 163/34, 21/M/1276 (20.08.1859).

³⁰⁷ BOA, İ. MVL., 474/21451, 27/Ra/1279 (22.09.1862).

gerçekte oldukça gevşek mi olduğu; yoksa iki İmparatorluk arasında kalan bölgede bu devletlerin politik tutum ile bu aşiretleri tampon olarak kullanma siyasetini mi güttüğü tarafların menfaat eşliğine göre anlam kazanabiliyordu.

Osmanlı Devleti, göçebe aşiretlerin siyasi kaygılar nedeniyle yer değiştirilerek veyahut tarımsal üretime teşvik edilerek iskânına yönelik planlamayı 19. Yüzyılın bütününde uygulamaya çalışmıştır. Merkezi hükümet bekasını tehlike altında gördüğü zaman, tedbiren aşiretlerin başka yere kaydırılması pratikleri yeterli gelmemiş ve bu aşiretlerin liderlerini sürgün politikasıyla gözetim altında tutmaya çalışmıştır.³⁰⁸

Sivas'ta altı ay kadar sürgün kalan İbrahim Paşa firar ederek Viranşehir'e aşiretinin başına geçmiştir. Bu sırada Osmanlı-Rus savaşının yeni bitmesini de fırsata çevirmiş ve yarattığı kargaşadan da faydalanmıştır. Yavaş yavaş egemenlik alanını genişletmiş ve Hamidiye Alayları'na katılımından sonra bölgesini kervan ticareti için de güvenli bir hale getirmiştir. Çerkes kabilelerini yanına almış, bölgedeki Ermeni-Keldani Gayri Müslim halk için bir pazar çarşısı kurarak Viranşehir'i ileride kervan geçişlerinin merkezi noktalarından biri haline getirmeyi başarmıştır. Güçlü aşiretler ile dostluklar kurmuş, zayıf olanlar ile uzlaşma yoluna gitmiş ve en zayıf aşiretlere karşı ise güç kullanmak üzere bir politika yürütmüştür. Bu uygulamaları ile büyük Arap aşiretlerinden Aneze, Tay, Cîbur ve Şammar'a karşı geniş bir savunma hattı örebilmiştir.³⁰⁹

Diğer taraftan iklim şartlarının yarattığı kıtlık tahribatına ek olarak aşiretlerin hareketliliği ve Şeyh Ubeydullah isyanı gibi toplumsal olaylara bağlı olarak birçok aşiret liderinin sürgün edildiği 1880 senesi içerisinde doğuya "*Diyarbakır, Karacadağ, Mardin ve Siverek arasında kalan bölgeye*" gidildikçe kıtlığın etkilerinin kademeli olarak

³⁰⁸ Bir konsolos raporunda Halep ve Sivas'ta sürgünde bulunup firar eden aşiret ağalarının isimlerine ait liste paylaşılmıştır. Bu listede Sivas'tan firar eden Milli İbrahim Ağa, Hüseyin Kanco, Ali ve Muhammed Ağalar, Karakeçi Aşireti'nden Halil Bey ve kardeşi Direhê, Pencinar Aşiret Reisi Çeto, Rışkotan Reisi Mısto Kıtto vd. için bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "*Mr. Goschen to Earl Granville's Inclosure in No. 126 (Acting Consul Barnham to Major Trotter), Kharput, October 5, 1880*", s. 237.

³⁰⁹ Sykes, Sivas sürgününden firarını anlattığı İbrahim Paşa'nın yetenekli ve öngörülü karakterini överek, çevresinde bulunan aşiretlerin şeyhleri ile görüşmeler yaparak bazen tek seferde 100-200 çadırlık aşiret üyelerini kendi egemenliğine alabildiğini belirtmektedir. Bkz. Sykes, *The Caliphs' Last Heritage, A Short History of The Turkish Empire*, ss. 321-325.

artmaya başladığı görülmüştür.³¹⁰ Osmanlı merkezi hükümeti, Şeyh Ubeydullah isyanı ve sonrasında aşiretlerce genişleyebilecek başka olumsuzlukları oldukça ciddiye alarak, sürgün politikaları ile yaptırımlarda bulunmuştur. Diğer yandan aşiretlere uygulanan bu politik müdahaleler, bölgedeki ekonomik darboğazı daha da katmerlemiştir.

³¹⁰ Şeyh Ubeydullah isyanının olduğu 1880 yılında 146 tane aşiret lideri Halep ve Sivas'a sürgün edilmiştir. Bu sürgüne dair de arşiv vesikalarını detaylıca incelemiş olan çalışmasıyla bkz. Ekinci, ss. 212-229; Bölgede planlanan ıslahatlar ve sürgünlerin detayı için yapılan yazışmalara bkz. BOA, **Y.PRK.ŞD**, 1/13, 16/M/1298 (19.12.1880)

5. AŞİRETİN EKONOMİK GELİRLERİ

5.1. Aşiretlerde Vergi Düzeni

Aşiret yapıları klasik dünyada toplumsal hayatın önemli unsurları olagelmışlerdir. Aşiretlerin determinist/modernist bir çerçevede başına buyruk, gelişigüzel, dağınık ve düzensizlik sembolleri olarak değerlendirilmesi bilimsel olmadığı gibi bu yapıların karakterleri için eksik bir tespit olabilmektedir. Nitekim insanlık tarihinde kabile-aşiret organizasyonlarından devlete geçişlere sayısız örnek mevcuttur. Aşiret yapılarının bu gelişim ve dönüşüm süreçlerinde görece iktisadi bağımsızlıkları, uyguladıkları vergi politikalarında kendini gösterebilmektedir.

Bu çalışmanın konusu olan aşiret alanında yer alan aşiretlerin uyguladığı vergi sistemini, İbrahim Bozkurt aşağıdaki gibi sistematize etmiştir:³¹¹

“Yabancıardan alınan vergiler; Xûkî, Ardi, Bac.

- a. **Xûkî:** Aşiretin zozanına (yaylak) yerleşip aynı coğrafyadan yararlanan fakat başka bir aşirete mensup şahıs, kabile veya aşiretten alınan pay.
- b. **Ardi:** Aşiretin coğrafyasını kısa bir süre için kullananlardan bir defaya mahsus alınan vergi türüdür.
- c. **Bac:** Kervan, tüccar ve ticari geçitlerden doğrudan alınan bir tür gümrük vergisi mahiyetindedir.

Aşiret tabilerinden alınan vergiler; Par, Newmal, Geşt, Hek.

- a. **Par:** Mal, hayvan, ziraat ile uğraşan aşiret mensuplarının yılda bir defa aşiret hazinesine ödemesi mecburi olan bir vergi türüdür.
- b. **Newmal:** Bu vergi türü evlilik ve düğün törenlerinde aşiret hazinesine ödenir.
- c. **Geşt:** Aşirete hizmet eden servan, şivan ve gevendelere ödenen belirli bir miktarı olmayan bir vergi türüdür.
- d. **Hek:** Medrese talebelerine, şeyhe ve mollalara ödenen vergidir.”

³¹¹ Xûkî (Huki) vergisinin miktarını reisler divanı tespit eder, bu tarifeyle itiraz hakkı Aşiretin Arfe mahkemelerinedir. Ardi vergisinin miktarı ve şeklini ise aşiret meclisi belirler. Bac vergisini de aşiret meclisi belirler. Par (pay) vergisi, Aşiretin savaş, göç, hastalık, evlilik gibi süreçlerinde kullanılır, Aşiret reisleri de misafirlerini bu vergi geliriyle ağırlar. Par vergisinde aşiret liderinin kendi aşiretine bazı dönemlerde ağır vergiler yüklediği de olmuştur. Milli İbrahim Paşa'nın bu vergi sayesinde bugünkü değerle milyon dolarlık servet biriktirdiği iddia edilmiştir. Karakeçi ve Bucak gibi birçok aşiret bu nedenle Milli'ye isyan etmiştir. Bozkurt, Aşiretler Tarihi, ss. 86-87; Bağlı aşiretlerden Kejan Aşireti ileri gelenlerinden Eyüp Kıran, babasının kendisine anlattığı bir olayı şöyle nakleder, tahminen 1918-1919 yıllarında Hansa Hanıma o yıl için 9-10 koyun götürdüğünü (par-bêş vergisi olabilir), hatta o gün at yarışlarının yapıldığını ve Karakeçi Aşireti'nden Dirêe Bey'in atının kazandığına dair anısını anlatır. Eyüp Kıran, **Kejan Aşireti İleri Gelenlerinden-Yazar**, Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ, (16.08.2019). Bu vergi kavramlarının daha çok Berriye (El-Cezire) aşiretlerinde kullanıldığı tahmin edilmektedir.

Yukarıdaki sistematik, aşiret konfederasyonlarının kendi alt birimleri olan diğer aşiret ve üyeleriyle olan vergi ilişkilerini de göstermektedir. Bayezîdî'nin aktarımında büyük aşiret liderleri; hayvan sürülerinden *bac* ve *xûkî* vergilerini zorla almak üzere bu kervan ve kafilelere baskınlar düzenletirdi.³¹²

Aşiretlerin Osmanlı sistemine entegre olmasına ivme kazandıran unsurlardan bir tanesi de mevcut statülerine uygun mültezimler olarak vergi tahsildarı olmalarıdır.

“Diyarbakir vâlisi vezire ve Âmid kazâsı naibine hüküm ki,

Millîli Aşiretinin mîr-i aşiretleri olan Ömer ve İsmail v. Abdullah –zîde kadruhumâ- Südde-i sa’âdet’ime arzuhal edip Âmid sancağında ve kazâsı muzâfâtından Birecik nâhiyesinde defter-i mufassalda mezra’a-i Penbeviranı deyü beş yüz iki akçe yazı ile tahrîr ve an-mahsûli rûsumat el-mezbûre ve ma’a-gayrihâ elli sekiz bin altı yüz dört akçe yekûnundan on iki bin akçesi ifrâz ve bir icmâl ve el-bâkî hisse-i hâs kırk beş bin yüz dört akçe ber-vech-i iltizâm seksen bin akçe sâl be-sâl Hızâne-i âmire’ye teslim eylemek şartıyla tevcih olunmuşdur deyü mukayyed”³¹³

Diyarbakir Ahkâm Defterlerinde kaydı bulunan bazı kararlarda hak sahibi olanların mahsulat ve vergi toplama sınırlarının başka sipahiler tarafından ihlal edildiği de görülmektedir.³¹⁴ Bu kayıta Milli Aşireti’nin de iltizam sistemi içerisinde hâkimiyet sağlayabildiği alanlarda vergi toplama işini üstlenerek aşiretler arası içsel vergilerin dışında resmi vergilerin de tahsilinden menfaat elde ettikleri anlaşılmaktadır.

Osmanlı klasik dönemi 940/1540 tarihli Boz-Ulus kanunnamesine göre, konargöçer aşiretler Berriyecik’den Murat Suyu’na doğru yaylağa çıkarlarken bu güzergâhta yer alan topraklardan geçtiklerinde burada yaşayan topluluklar “...Çapakçur begi İsfihan beg ve gayrı Kürdistan beğleri canibinden...” yetkili sancakbeyleri veya iskanbaşları, aşiretlerden ek olarak çeşitli örfî vergiler talep etmekteydi.³¹⁵

³¹² Bayezîdî, s. 173.

³¹³ “Millîli Aşireti Reislerinden Ömer ve İsmail v. Abdullah’ın Birecik nahiyesinin Penbeviranı mezraası vergilerini iltizâm etmeleri...” Bkz. **DAD 2**, 269-2, 1175 (Aralık/Ocak, 1761-1762), s. 578.

³¹⁴ “Millîli Aşireti Reislerinden Ömer ve İsmail’in iltizâm suretiyle tasarruflarında olan Birecik nahiyesinin Penbeviranı köyü mahsul ve vergilerine sipahilerden Süleyman, Osman, Abdullah ve İbrahim’in müdahale etmemeleri...” Bkz. **DAD- 2**, 270-1, Evâsıtı Cemâziyelahir, 1175 (Aralık/Ocak, 1761-1762), ss. 579-580.

³¹⁵ “Diyarbakir ve Zülkadriye civarında konargöçer bir hayat yaşayan ve yerleşik bir yerleri bulunmayan göçebe aşiretlerine ulus denilmektedir. Uluslar, Kürtler ve dağınık taifelerden oluşuyorsa Kara Ulus, Türkmenlerden oluşuyorsa Boz Ulus adını alıyordu.” Bkz. Akgündüz, ss. 459-463; 16. Yüzyılda Boz Ulus mukataasına bağlanan Diyarbakir Voyvodalığı’nda bulunan Çobaniye-i Kara Ulus, Kürt oymaklarının bağlı olduğu bir vergi birimidir. Bkz. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İşkânı, ss. 18-19, 23-26; Çobanbeği, Resmi kışlak-ı Berriye ve Resmi

“Selâmlık: Her obadan bir kuzu, her hânedan bir baş peynir ve bazı sancaklarda ek olarak her hânedan bir yapağıya karşılık gelen bir vergi türüdür.

Karacadağ yaylağı: Üç yüz koyuna bir koyun ve her hânedan birer pâre olan vergi türüdür.

Resm-i güde: Her sürüden bir koyun, her hânedan iki yapağı ve iki (baş) peynire karşılık gelen bir vergi türüdür.

Çobanbeği (Zekat-ı sevâim)³¹⁶: Üçyüz koyundan bir koyun, eğer eksik olursa beş koyundan bir akçeye karşılık gelen vergidir. Ya da her yüz koyundan yirmi akçe alınmaktadır.

Gemi vergisi: Sürülerini Murat Suyundan karşı tarafa gemiyle geçiren aşiretlerden her gemi yükü için üçer pâre, her hânedan bir peynir ve bir yapağının alındığı vergi türüdür.

Resmi kışlak-ı Berriye: Her yüz koyuna yirmi akçe alınan vergi türü.

Resmi yaylak³¹⁷: Üç yüz koyuna bir a'lâ koyun alınan vergi türü.”

Çapakçur, Ergani, Palu, Kiği, Pasin, Hınıs sancakbeyleri ve Muş eminleri yaylak güzergâhını kullanan konargöçer aşiretlerden örfî anlamda aldıkları bu vergilerin birçoğunu, Osmanlı merkezi otoritesi göçebe hayatın iktisadi bütünlüğünün zarar görmesini istemediğinden sonrasında Eyalet Kanunnameleriyle ortadan kaldırmıştır.

Berriye’de kışlak olan aşiretler, Erzurum ve Pasin sancaklarındaki yaylağa çıktıklarında kendilerinden herhangi bir resmi yaylak ve kışlak vergisinin talep edilmemesi gerektiğini aksi takdirde bölgeyi terk etmek zorunda kalacaklarını bildirmişlerdir. Aşiretlerden vergi tahsilatının *Diyarbakir usulü* alınıp, çobanbeği ve resmi kışlağının Berriye sahasında her kimin toprağında kışlamakta ise onlara ödenmesi gerektiği kanunlarla emredilmiştir.³¹⁸ Ancak bu uygulamaların sahadaki karşılığının tam olarak ölçümlenemeyeceği aşîkârdır.

16. Yüzyılda Boz Ulus Kanunnâmesinde kaydedildiği üzere Zülkadir Ulusu’nun Boz Ulus’a ilhakı sonrası yapılan defter kaydında Kara Ulus Oymakları, Şam Türkmenleri, Ekrad-ı İzzeddin ile diğer dağınık topluluklarının da sahip oldukları toplam

yaylak için bkz. Ömer Lütfi Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Cilt I, **Kanunlar**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1943, ss. 140-144.

³¹⁶ Tezde 2.2. Milli Aşireti’nin Mekânı başlığında Çobanbeği vergisine daha ayrıntılı değinilmiştir.

³¹⁷ Yaylak resminin ilk alınma dönemi ilkbahar mevsiminde Nevruz dönemidir. Bkz. Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi Ve Resimler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.5, S.5, Ankara, 1947, s. 510.

³¹⁸ Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, s. 67.

1.998.246 adet koyun olduğu kaydedilmiştir. Boz Ulus ve Zülkadiriye grubunun ödediği yıllık toplam vergi miktarı 2.038.346 akçe? iken, Tevâif-i Ekrad-ı Kara Ulus 953.994 akçe, Tevâif-i Türkmanân-ı Şam 100.000 akçe vergi ödemesi yapmıştır.³¹⁹

Milli Aşireti'ne bağlı diğer kolların (cemaatlerin) dağınık yerleşim alanlarındaki varlığına dönük kayıtlara, şeriiye sicillerinde de rastlayabilmekteyiz.

*“Diyarbakir Voyvodalıḡı Mukataası aklâmından senevi bin altı yüz gurus mâlı olan Milli Espeyak (Espıyan) tâbi-i Bayezid-i Mîr Aşîret-i Karaulus Mukataası ile yine senevi yedi yüz seksen sekiz gurus mâlı olan Aşîret-i Millî Göçer-i Esfeyac (Espeyac) mukataalarının... ber-vech-i mâlikâne mutassarıf olduğum rub' hissemi...”*³²⁰

Çeyrek hisse satışlarına dair mâlikâneye ait Milli Espeyak başlığıyla dava konusu kayıtlar mevcuttur. Nitekim Kadı Sicilleri'nde gösterilen avarız defteri kayıtlarında da *“Cemâ'at-ı Aşâir, Cemâ'at-ı Millî Espeyak (Espıyan) 2 hâne 1 rub' (yaklaşık 35 kuruş)”*³²¹ gibi Diyarbakir Eyaleti'ne bağlı mahalleler, köy, aşiret ve cemaatlerin *avâriz ve nüzul vergilerinin* tutarlarını gösteren listeler de görülmektedir.

Aşiretlerin belli bir nüfus miktarına göre yayladıkları veya kışladıkları yerleşim alanları bir süre sonra kendilerine yetmeyebilmekte, salgın hastalıklar nedeniyle sürülerinin eksilmesi ve göçebe nizamının bozulmasıyla iktisadi yapılarında sorunlar ortaya çıkabilmekteydi. Bu sebeple aşiretlerin vergi mükellefiyetlerini yerine getiremedikleri dönemler olmuş ve Osmanlı merkezinden ödedikleri vergi miktarında indirim yapılmasını talep etmişlerdir.³²²

Köylere yerleşen aşiretlerin bir kısım gelirleri vakıflara bağlanabilmekteydi. Osmanlı vakıflar sistemi içerisinde evlatlık vakıf statüsünde olup, Çemişgezek kazasında

³¹⁹ Yekün akçe miktarı ağnam: 999.132, çobanbeḡi: 399.652, Resmi kışlak berriye: 399.652, resmi yaylak: 18.000, Rûsum-ı hane: 20.000, Muhtelif resim: 40.000 akçe toplamı yapıldığında 1.876.436 akçe tutmaktadır. Haliyle defterde verilen 2.038.346 toplam miktarı ile uyuşmamaktadır. Topamlarda bir hata olduğu görülmektedir. Bkz. Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, ss. 143-144.

³²⁰ İzgöer (Ed.), **Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, 3709 Nolu Sicil (H.1145 / M.1732)**, 4b-2, H.1145 (M.1732), Cilt:2, s.16.

³²¹ “...mevcûd olan hânelerin her birine on beşer buçuk gurus isabet etmekle...” bkz. İzgöer (Ed.), **Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, 3709 Nolu Sicil (H.1145 / M.1732)**, 22a-1, H.1145 (M.1732), Cilt:2, ss. 73-76; İzgöer (Ed.), **Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, 3712 Nolu Sicil (H.1145-1212 / M.1732-1798)**, 89-1, H.1160 (M.1747), Cilt:2, ss. 422-425.

³²² Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İşkânı, s. 26.

Milli Aşireti'nin Hızırözü köyü gelirlerinin bağlı olduğu Şeyh Hüsameddin Vakfı'na musallat olmaya çalışan birisine, devletin müdahalesinin söz konusu olduğu ahkâm kayıtlarından görülebilmektedir.³²³ Bu vakıflara yereldeki gelirlerin bağlanmasıyla Osmanlı Devleti göçebe aşiretlerin yerleşik nizama geçişinden hem güvenlik, hem de vergi geliri anlamında maksimum fayda sağlamaya çalışmaktaydı.

Osmanlı vergi sistemi içerisinde ağnam gelirleri önemli bir hacim tutmakta ve verginin merkeze transferi ile kaynağının korunmasına yönelik tedbirler hassasiyet içerisinde takip edilmekteydi. Mevcut koyun yekûnu bilinmekte ve bu çerçevede bir bütçeleme yapılabilmekteydi. Üretim zincirinin stratejik bir halkası olan ağnamın sekteye uğraması merkez açısından istenilen bir durum değildi. Bir arşiv yazışmasında Milli Aşireti'nin Urfa ahalisinden gasbettiği koyunların iade edilmemesi ve saf değiştiren aşiretlerin yerlerine dönmemesi halinde kurulu sistemin bozulacağı belirtilmiştir.³²⁴

Ağnam ve aşar gelirlerinin aktarım mekanizmasında bir sorun yaşandığında, Osmanlı merkezi hemen müdahale etmeye çalışıyordu. 20. Yüzyılın başlarında Hamidiye Süvari Alayları'nın kontrolünde olan bölgelerde, bu alaylardan şikâyetler geldiği zaman bir komisyon ile olayın tetkiki yapılmıyordu. Yine arşiv vesikalarında Milli İbrahim Paşa'nın yirmi bini aşan maiyetiyle Nusaybin'e uğradığını ve ağnam ile aşar kalemlerinde bazı zaiyatlara sebep olduğuna dair yazışmalar bulunmaktadır.³²⁵ Osmanlı merkezi açısından vergi kaçığının olması, vergi konusu kaynaklara zarar gelmesi, iktisadi verimlilik ve orduya lojistik sağlamanması adına istenmeyen bir durumdu. Aşiretlerin iktisadi gelirleri ele geçirme motivasyonu, merkezi hükümet açısından da aşiretlere

³²³ Çemişgezek'te bulunan bu vakıf 16. Yüzyıldaki kayıtlarda zaviye vakfı olarak görülmektedir. Vakfın bu dönemde Hızırözü köyünden gelirleri bulunuyordu. Bkz. Kürşat Çelik, "R.1284/M. 1868-1869 Tarihli Muhasebe-i Evkâf-ı Hümayun Defteri'ne Göre Mamuratülaziz Vakıfları", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 40, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, (Aralık 2013), s. 146; "Meşâyıhtan Şeyh Ömer ve Şeyh İsmail'in Derviş Şeyh Kaya Zaviyesi Vakfı'nın Çemişgezek kazasının Şehir nahiyesine bağlı Pulur köyünden, Şeyh Hüsameddin Vakfı'nın ise Hızırözü an-Millili-i büzürg köyünden hasıl olan gelirlerine Hacı Hüseyin tarafından yapılan müdahalenin önlenmesi için Diyarbekir vâlisine ve Çemişgezek ve () kadılarına hüküm ki..." diye vakıf gelirlerine müdahale edilmemesi yönünde emimameler gönderilmiştir. Bkz. **DAD 2**, 003-1, Evâhir-i Zilhicce 1167 (Eylül/Ekim, 1754), ss. 6-7.

³²⁴ "...Millilerin ahiren Urfa ahali ve aşairden elli bir sürü koyun, otuz kısarak, ... üç yüz atı dahi...emval ve ağnamı yağma etmek üzere dolaşmakta oldukları ve Aneze aşairinde ...? ve refikası dahi her anda ? aşiretin henüz miktarı malum olmayan develeri gasp ve üç kişiyi katl eyledikleri ve nakadı lüzum için müfreze tertibi hakkında kumandanlık..." BOA, **DH. MKT**, 2284/71, 11/Ş/1317 (15.12.1899).

³²⁵ "Diyarbekir vilayetinde müşkil Hamidiye Hafif Süvari Alayları'na mensup Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa yirmi bini müteceviz (aşan) maiyeti efradıyla Nusaybin kazasına gelerek ağnam ve işar varidatınca ne gibi zayiata sebep olduğundan bahisle bahusus ifadat ve tefsilata havi asakir-i şahane kavlı ağalarından Ferid imzasıyla gelip milli komisyon alisinin birinci azalığına... Vâlisinden batetikik irsal kılınan mektup..." BOA, **BEO**, 2642/198149-1, 12/C/1323, (10.12.1905).

yaptırımlar uygulayarak hizaya getirme motivasyonu karşılıklı konumlanışı belirleyebiliyordu.

Kürdistan bölgesinin güneydoğusunda etkin olan Caf Aşiret Konfederasyonu'na bağlı köylerde yaşayan aşiret üyeleri, köyün yönetiminden sorumlu bir ağaya kendi tarım hasılatından aşar vergisi ile sahip olduğu hayvan miktarına göre ödedikleri *kota vergisi* denilen bir yükümlülükleri vardı.³²⁶ Diğer yandan Milli Aşireti'nin hâkim olduğu alanda bunun muadili vergiler olmakla beraber aynı isimde bir vergiye rastlanılmaması, yekpare bir aşiret vergisi sistematığının olmadığını göstermektedir.

5.2. Toprağın Değeri

Özellikle 19. Yüzyılla beraber ekonomide üretim biçimlerini de etkileyen ulus devletleşme-yeni kapitalist dünya düzeni toprağın önemini de arttırmıştır.³²⁷ Osmanlı özelinde, merkezi güçlendirme pratikleri göçebe toplulukların iskânı ve yerleşik toplulukların toprağa bağlanmasında önemli bir dönüşüm başlamıştır. 19. Yüzyılın sonlarında aşiretlerin iskân politikaları doğrultusunda hayvancılıktan tarımsal ekonomiye geçişi sağlanmaya çalışılmıştır. Yerleşik toplulukların da daha çok hane halkları ve sülaleler tarafından toprakla olan ilişki biçimi yerini bireysel olarak kiracı-ortakçı veya aile tarzı bir işletme yapısına tedricen bırakmaya başlamıştır.³²⁸ Bu anlamda toprak değerinin artışının temel nedenleri dünyadaki ulusal taleplerin artışı, ekonomik alanda küresel bir ticari pazar ile tarımsal ürün arayışları olabilir.

Aşiret bölgesinde toprağın mikro ve makro anlamda stratejik önemi; kendi hâkimiyeti altında yer alan ticaret merkezlerinin ve bunlara entegre yolların değerine bakışı, hem Osmanlı merkezince “*toprakta tapu sistemine*”³²⁹ geçilmesi üzerinden hem de küresel ekonomik güçlerin misyonerlik faaliyetleri ile bölgeye yönelik denetim

³²⁶ Abdulla, s. 96.

³²⁷ İnalçık, Osmanlı'da toprak sisteminin (tumar rejimi) çöküşü ve malikâne sisteminin inşasıyla, milliyetçilik hareketlerinin yükselişi sonrasında İmparatorluğun temel yapısının dağıldığını belirtir. Bkz. Halil İnalçık, “Tanzimat Nedir?”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:1, S:1, Ankara, 1941, s. 254.

³²⁸ Klein, s. 237.

³²⁹ “1858 Arazi Kanunnamesi fiilen var olan toprak mülkiyetini tanıyıp, aşiret reislerini büyük toprakların kanuni sahipleri durumuna getirirken, bu toprak ağaları da 1858'den sonra geniş miri toprakları ucuz fiyatlarla devletten satın almaya başlamışlardı. Bu da büyük toprak sahipliğine geçişi kolaylaştırıyordu.” Bkz. Şevket Pamuk. “Osmanlı Tarımında Üretim ilişkileri 1840-1913”, *Toplum ve Bilim*, 17, 1982. Aktaran: M. Macit Kenanoğlu, “1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulaması”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı:1, İstanbul, 2006 (Bahar), s. 134.

politikalarında görülebilmektedir.³³⁰ Böylece merkezileşme reformlarıyla beraber vergi kaynağı olan toprakların denetimi, bölgedeki tüccarların ve yerel liderlerin de hareket kabiliyetlerine kısıtlamalar getiriyordu.

Osmanlı'da merkezi otorite 19. Yüzyıl dönüşüm politikalarında gerektiğinde yöntem olarak esnek bir anlayışı da göstermiştir. Bu kararların devlet sınırlarının uçlarında bulunan aşiretler için uygulanması ancak belli bir süre sonra gerçekleşebiliyordu. Dolayısıyla Osmanlı yönetiminin merkeze yakın gruplar ile uçlarda yer alan gruplara yaklaşımı aynı olmayabiliyordu. Özellikle bölge aşiretlerinin arazi kullanım şartları merkez ile ilişkisinin derecesini de belirlemiştir.³³¹

Tanzimat sonrası toprak rejiminde yapılmak istenen değişimlere tapu ile araziler üzerinde tasarruf hakkı bulunan ağaların bu kazanımlarını bertaraf etmek kolay olmamıştır. Topraklarında kiracı kalan köylüler için çok az değişiklikler yapılabilmektedir. İncalcık, bunun gerekçesini merkezin reaya lehine yapılacak herhangi bir müdahalesinde, ağaların şiddetli muhalefetinden çekinildiği için olduğunu belirtir.³³² 1858 yılındaki arazi kanunnamesinin aşiret yapısını dağıtmak üzere göçebe aşiretlere sunduğu imtiyazlar içerisinde, özellikle 24. maddede yazılan, istendiği takdirde meraların kişilerin adına kayda geçirilmesi izni büyük bir reformdur.³³³

Osmanlı Devleti, 1858 yılındaki arazi kanunnamesi ile uygulamasına başladığı toprak dağıtımını tapu vererek; büyük miktarını toprak ağalarının aldığı geriye kalan kısmının az bir miktarını da küçük köylünün aldığı süreci başlatmıştır. Toprak reformunun Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda uygulanması daha yavaş ilerlemiştir.

³³⁰ Klein, s. 238; Haj, Irak özelinde dünya pazarının bölgeye doğru genişlemesi üzerine, 1858 tarihli arazi kanunnamesinin 1870 yılında Mithat Paşa'nın valilik sürecinde Irak'ta da resmen kabul edildiğini, Osmanlı merkezinin de buradaki göçebe aşiretleri tarımsal üretime geçirmek için çalışmalara başladığını belirtir. Bkz. Haj, s. 54; Misyonerlik faaliyetlerinin detaylı bir okuması için bkz. Bengül Bolat-Ratip Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 61, Güz 2017, ss. 3-13; Ayrıca Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

³³¹ A. Jwaideh, Osmanlı merkezinin özellikle Tanzimat sonrasında bölgedeki aşiretler üzerinde daha sıkı bir denetime gittiğini ancak diğer bölgelerdeki aşiretler de dâhil olmak üzere bütün aşiretlere yönelik homojen bir politika uygulamadığını belirtir. Bkz. Albertine Jwaideh, "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq", *St. Antony's Papers Number 16: Middle Eastern Affairs*, No:3 (Yay. Haz.) Albert Hourani, ss. 112-113. Chatto and Windus, Londra, 1963, (ss. 106-136). Aktaran: Klein, s. 239.

³³² İncalcık, Tanzimat Nedir?, s. 260.

³³³ Kanunname-i Arazi, "24. Madde", kabul tarihi: 07.07.1274 (1858), *Takvim-i Vekayi* tarih/no: 09.10.1274/562.

Bunun görünür sebebi aşiretlerin güçlü gelenekçi karakterlerinde bulunan geçişkenliğinin kolay olmamasıdır.

Osmanlı merkezinin arazi dağıtımına kategorik olarak yaklaşımı; aşiretlerin öncelikle iskân edilmesi, tarım ile ekonomiye entegrasyonları, aşiretsel yapının çözülmesi ve bunun sonucunda aşiret reislerinin etkinliğinin kırılarak çiftçi köylülerin kendi ekonomik bağımsızlıklarını kazanmasının amaç edinmesi şeklindedir.³³⁴ Ancak bu yaklaşımın aksine bazı aşiretlerin güçlenmesinin devlet açısından uç bölgelerde tek elden vergi toplamayı, denetimi sağlamayı daha uygun olarak görmesi uygulamada planlanan sonuçları vermesini engellemiştir.

Aşiret sistematğinde belli bir hiyerarşik yapı mevcuttur. Ancak mülkiyet konusu özellikle 19. Yüzyıl ikinci yarısından sonra klasik döneme kıyasla daha esnek bir karaktere bürünmüştür. Mülkiyet çeşitlerinin gelişimi/dağılımı üretim biçimleriyle paralellik göstermiştir. Aşiretlerin göçerliği, yerleşikliği, köylüleşmesi-şehirleşmesi mülkiyet yapısını da haliyle etkilemiştir.

Bozkurt çalışmasında, mülkiyeti:³³⁵ **kamu mülkiyeti, özel mülkiyeti ve vakıflar** olarak üç başlıkta ele almıştır. Aşiretlerde üretimin esasını hayvancılık oluşturmakta; fakat özel mülkiyet daha çok ziraat, ormancılık ve tarım ile uğraşan yerleşik aşiretlerde görülebilmektedir. Aşiret yapısı bir kurum olarak tanımlandığında, yaylak ve geniş araziler bu kurumun ortak mülkiyeti olarak kabul edilmiştir. Tarımsal alanın dışında kalan bütün topraklar kamu malı sayılmıştır. Aşiret liderinin özel mülkiyeti kısmen olmakla beraber mülkiyet konusu unsurlar tüm aşiretin ortak malı konumundadır. Bununla beraber zirai üretimin yapılması için toprak paylaşımında bazı eşitsizlikler de yaşanmıştır. Aşiret topluluklarına ait cami ve medrese benzeri eğitim ve dini merkezlere belli bir vakıf mülkü ayrılır ve bu mülklerden gelen bütün gelirler vakfedilen bu merkezlere ayrılırdı. Üretim

³³⁴ Abdulla, s. 81; Arazi kanunnamesinin 8. maddesinde yer alan “Bir kariye ve kasabanın bütün arazisi toptan olarak ahalisinin heyeti mecmuasına veyahut içlerinden bilintihap bir veya iki üç şahsa ihale ve tefviz olunmayıp ahaliden her şahsa başka başka arazi ihale olunarak keyfiyeti tasarruflarını mübeyyin yetlerine tapu senetleri ita olunur.” Hükmünde herhangi bir köy veya kasabanın arazisinin bir bütün halinde ne meskûn halka ne de bir iki kişiye verilemeyeceğini, herkese ayrı ayrı toprak parçası verileceği belirtilir. Bkz. Kanunname-i Arazi, “8. Madde”, kabul tarihi: 07.07.1274 (1858), Takvim-i Vekayi tarih/no: 09.10.1274/562.

³³⁵ Bozkurt, Aşiretler Tarihi, ss. 79-81; Milli İbrahim Paşa’nın “...Nebî Eyyub Hazretleri Vakfı’ndan...” saldırılardan vakıflara bağlanmış köylerden hazineye gelen aşar gelirini de kesintiye uğrattığı şikâyet konusu olmuştur. Bkz. BOA, Y.PRK.ASK, 252/83, 30/Za/1325 (04.01.1908).

çıktısının bölüşümünde gelirinin bir kısmını sistemli bir şekilde vakfetmek aşiret topluluklarının dayanışmacı karakterinin de göstergelerindendir.

5.3. Aşiretlerin Üretim Faaliyetleri

Osmanlı tarihi yazımında tartışma konusu olan İmparatorluk veya ulus-devlet tanımlamaları aynı bağlamda üretim tarzının ne olduğu tartışmalarını da kapsamaktadır. Osmanlı üretim sistemi; Feodal üretim tarzı mı? Asya tipi üretim tarzı mı?³³⁶ Osmanlı kendine has (sui generis) bir üretim tarzına mı sahiptir?³³⁷ Üretim ve Arz yönlü bir ekonomi mi?³³⁸ gibi sınır, mekân ve zaman olgularından bağımsız sorular araştırmacıları *üretim tarzı* kavramı üzerinden de bazı tartışmalara götürmektedir.

Üşür'ün Osmanlı üretim tarzı hakkındaki değerlendirmesinde “*Mevcut olduğu ileri sürülen “üretim tarzı”nın teritoryal sınır(lar)ı neresiydi? Bu sınır(lar)ın söz konusu “üretim tarzı” bağlantısında kronolojik zaman sınırı nasıldı? İmparatorluk (zamandan da bağımsız) yekpare bir bütün müydü ki aynı “üretim tarzı” İmparatorluğun bütününi karakterize etsin?...*” yorumuyla esas üretim tarzını ve varsa İmparatorluğun diğer parçalarındaki üretim tarzlarını ortaya çıkarabilecek bir toplumsal kuruluş kavramını önermektedir.³³⁹ Tam da bu noktada merkezin dışında kalan parçaların (aşiretlerin) üretim biçimlerinin hem merkezle entegre hem de bağımsız hikayeleri olabileceği realitesi karşımıza çıkmaktadır. Konunun özgünlüğü başka bir çalışma olabilecek boyutta olduğundan sadece mikro anlamda aşiretlerin özgün üretim hayatına (özellikle hayvancılık) ve Osmanlı sistemiyle olan ilişkisine değinilecektir.

³³⁶ Karl Marx, **Kapital: Ekonomi Politğin Elestrisi**, Mehmet Selik ve Erkin Özalp (Almancadan çev.), Cilt: III, İstanbul: Yordam Kitap, 1. Baskı, Haziran 2015, ss. 335, 615, 632, 777; Marx'ın Asya tipi üretim tarzının feodal üretim tarzıyla karşılaştırılması için bkz. Sencer Divitçigü, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, 1. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları, Kasım 2015, ss. 115-144; Ayrıca ATÜT için daha geniş okumalar hakkında bkz. Muzaffer Sencer, **Osmanlı Toplum Yapısı**, İstanbul: Ant Yayınları, 1969; Lütfi Sunar, “Karl Marx ve Marx Weber'in Doğu Toplamlarına Yaklaşımları”, **Yayımlanmış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010; Maurice Godelier, **Asya Tipi Üretim Tarzı**, Atilla Tokatlı (çev.), İstanbul: Sosyal Yayınları, 1966; İdris Küçükömer, **Batlaşma-Düzenin Yabancılaşması**, 1. Baskı, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994; İdris Küçükömer, **Anılar ve Düşünceler**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.

³³⁷ Osmanlı iktisadiyatının iaşecilik (provizyonizm), gelenekçilik (tradisynalizm), fiskalizm gibi üç temel ilke etrafında kendine has bir iktisadi sistemi olduğuna dair açıklamaları için bkz. Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, 10. Baskı, İstanbul: Ötügen Yayınları, Ekim 2013, ss. 39-48.

³³⁸ Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, 10. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, Kasım 2010, s. 247.

³³⁹ Üşür, *üretim tarzı* kavramını soyut bir tartışma olarak görmekte, buna mukabil analitik zenginliği daha fazla, çeşitlilik ve farklılıkları içeren somut bir temelde gördüğü, *toplumsal kuruluş* kavramı üzerinden çalışmalar yapılmasını tavsiye etmektedir. Bkz. Üşür, s. 131.

Aşiret topluluklarında **zirai üretim Ortaklık ve Emek Ortaklığı** şeklinde yapılmaktadır. *Ortaklık Sistemi*; zirai ortaklık işleminde ikili bir taraf söz konusu olup, bir taraf tarla ve tohum sorumluluğunu, diğer taraf da tarlanın ekimi, biçimi, sürümü ve harmanlanmasını üstlenir. Bazı durumlarda toprak sahibi tarlayı peşin bir bedel karşılığında kiraya da verebilmiştir. *Emek Ortaklığı*; Bir tarafta emeğin ve diğer tarafta tüm giderler ile tarlanın olduğu, emek sahibinin ancak % 30 kâr alabildiği bir ortaklık şeklidir.³⁴⁰

Hayvancılık, aşiretsel yapının iktisadi kanallarının en önemli unsurudur. Uzmanlaşma ve iş bölümünün pratik uygulamalarına aşiretler arasında *me'mele ortaklığı* denilen bir tarafın diğer tarafa koyun, keçi veyahut diğer hayvanlarını *me'mele* olarak vermesi faaliyetinde rastlanmaktadır. Örneğin kışlık yiyeceği her iki tarafça karşılanarak bir tarafa verilen 100 adet koyun, sabit sermaye olarak tutulur ve yeni doğan yavrular, yün ve tereyağı gibi artık ürünler eşit şekilde taraflar arasında paylaşılır. Sabit sermayeden kaybedilen her bir koyunun yerine bir yavru konulur. Bir diğeri *rastmal ortaklığı* denilen büyük ailenin küçük aileye 3 yıllığına vermiş olduğu 100 koyunun, 3 yılın sonunda aynı miktarda geri talep edilmesi ve tereyağı, yün gibi türevlerinin de eşit olarak paylaşılması biçiminde bir üretim şekli de söz konusudur.³⁴¹

Berxistin ortaklığı (بارختنن) ise, örneğin büyük ailenin sahip olduğu 60 koyun ile çoban ailesinin sahip olduğu 20 koyunun birleştirilmesi ve 3 yılın sonunda ortaya çıkan miktarın türevleri ile birlikte eşit biçimde paylaşılması şeklindedir.³⁴² Bu üretim tarzları, aşiretlerin temel uğraşı alanı olan hayvancılıkta iktisadi verimliliğin daha çok artmasını sağlayan ortaklık şekilleridir.

Osmanlı iktisadi yapısı içerisinde üretimin devamlılığı için aşiretlerin de sistem içerisinde bir işbölümü ve uzmanlaşma rolü aldıkları görülmüştür. Toplumun özellikle et ihtiyacını karşılamak üzere belli bölgelerde geniş sürüleriyle birlikte hayvancılık yapan

³⁴⁰ Bozkurt, Aşiretler Tarihi, s. 81; Emek ortaklığı sistemi, bir tarafın emeği, diğer tarafın sermaye ve masrafları üstlenmesi bakımından da *mudârebe sistemine* (taraplardan birinin sermayesi, diğerinin emek ve çalışması üzerine kurulan ortaklık) detaylarından bağımsız bir şekilde, yöntem olarak benzerdir. Bkz. Cengiz Kallek, “Mudârebe”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 30, İstanbul, 2005, ss. 359-363.

³⁴¹ Bozkurt, Aşiretler Tarihi, s. 81.

³⁴² Mehmet Vural ile saha çalışması çerçevesinde yapılan mülakat, (67 yaşında), **Cebikan Aşireti İleri Gelenlerinden (Mala Xerzo)**, Görüşme yeri ve tarihi: Diyarbakır, (19.08.2019).

aşiretler ve bunların kullandıkları nakliye hayvanlarından ticaret ve savaş dönemlerinde etkin olarak yararlanılmaktaydı. Konar-göçerlerin sahip oldukları koyun, keçi, at, deve ve katır hayvanlarından sıkça faydalanma yoluna gidiliyordu.³⁴³

Osmanlı'da ticari, askeri, ekonomik ve sosyal hayatın başat unsurlarından bir tanesi de *develerdir*. Develer, atların hızına karşılık fiziki yapısıyla, uzun kervan ticaretine, soğuk-sıcak mevsimlere, yaklaşık 300 kg. yük taşıma kapasitesine sahip ve açlık-susuzluk gibi zor şartların hepsine daha dayanıklı bir hayvandır. Yeniçeri Ocağı'nda “*Şütürbân Ağa*” denilen deveçiler ve Saray'da Hâs Ahır'a bağlı develer, savaş döneminde lojistik ihtiyaçların transferinde kullanılırdı. Ayrıca Osmanlı'da yerleşik ve göçebe unsurların tamamı develere sahipti. Göçerler göç zamanı kendi eşyalarını develerle taşımanın yanı sıra savaş zamanı devletin talep ettiği nakliye desteğini vererek, kira karşılığında ticari ürünlerin nakliyesini de yapardı.³⁴⁴

Mühimme defterlerinin kayıtlarını inceleyen Barkan'ın hayvanlar hakkında aktardığı bilgiler önemlidir. Buna göre 17. Yüzyılda Rakka Eyaleti'nde yapılan bir sayımda, Hama ve Humus bölgelerinin arasına yerleştirilen bazı oymaklara ait 388.777 adet koyun ile 1.957 adet devenin olduğunu ve koyunculuk alanında Yeni-il ve Halep Türkmenleri'nin uzmanlaştığını belirtmektedir.³⁴⁵ Deve yetiştiriciliği konusunda Akça-koyunlu Oymağı, at yetiştiriciliği konusunda uzman olanlar ise; İç Anadolu bölgesinde Karaman'ın kuzeyinden Haymana, Turgud ve Kayseri'ye kadar olan alanda yarı göçebe bir yaşam tarzı benimseyen At-çeken Ulusu bulunmaktadır.³⁴⁶

Milli Aşireti için esas üretime konu olan iktisadi alan ***koyun yetiştiriciliğidir***. Koyun sürülerinin yüzde on ile yirmi kadarı keçilerden oluşmaktadır. Özellikle Karacadağ ve kuzeyinde yer alan Malatya, Elazığ, Bingöl, Bitlis ve Van hattındaki

³⁴³ 1672 yılında Boz Ulus grubunda yapılan kısmî bir sayımda 204.621 koyun, 9.138 adet deve olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İşkânı, s. 21.

³⁴⁴ 1638 yılındaki Bağdat seferinde zahire nakline develeriyle destek olan 21 cemaat toplam 730 deve, 18.250 esedi kuruş (2.190.000 akçe) kira karşılığında sefere katılmışlardır. Bkz. Şahin, Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, ss. 202-207.

³⁴⁵ Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İşkânı, s. 22.

³⁴⁶ Özellikle deve yetiştirilmesi konusunda Türkmen Oymakları öyle uzmanlaşmışlardı ki *Türkmen Devesi* olarak adlandırılan bir deve cinsi ortaya çıkmıştı. Bkz. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İşkânı, ss. 21-22.

dağların yaylaları; düz alanları, çimen, çiçek, akan su ve delavları (yalak) sayesinde sürü hayvanları için oldukça verimli imkânlar sunan bir doğaya sahipti.³⁴⁷

Koyunların senelik yaylak-kışlak mobilizasyonunun sorunsuz olması, iktisadi hayata katkısı ve göçer topluluklar açısından gelir getirici bir unsur olmaları nedeniyle ehemmiyet atfedilen bir süreçtir. Koyunların bakımı, beslenmesi, güvenliği, koçların sürüye katılması aşiretsel yapının sürdürülebilirliği açısından büyük önem taşıyordu. Bu hayvanlardan elde edilen ürünler (*yağ, peynir, yün*) karşılığında yerleşik köylülerden *zahire*; şehirlilerden de *şeker, tuz, çay, kahve ve giyim kumaşları* gibi ihtiyaçlar temin edilirdi.³⁴⁸ Tüm bu koyun sürülerinin göç yolundaki serüvenlerinin minimum sorunlarla geçilebilmesi için göçer aşiretler içinde büyük bir dayanışmanın/işbölümünün yapıldığı anlaşılmaktadır.

Aşiretlerin sadece hayvan ve türevi ürünlerini üretmediği, ayrıca varolan kısmî sanayi sahasında aşiretlerin emek gücünden de faydalandığı bazı arşiv kayıtlardan anlaşılmaktadır. Aşiretlerin kendi yaşam alanlarına yakın yerlerde bulunan iktisadi kaynakları işletmeleri ve devletin de buralardan gelir elde etmek üzere onlara yetki verdiği salname kayıtlarından görülmektedir. Örneğin Resûlayn'da bulunan *kükürt gölü* geçmişten beri Urban aşiretlerinin bir kolu olan Şerabi aşireti tarafından işletilmekteydi. Göçebe toplulukların iskânı sonrasında bu işletme bayındırlık birimine dâhil edilmiştir. Daha sonra yine Şerabi aşireti tarafından belirli bir ücret karşılığında kükürt kaynağı çıkarılıp kibrit olarak satılmakta ve “*Mezkûr gölden senevî yirmi beş ve otuz bin kıyye miktarı cânib-i mirîye kükürt hasılatı alınır.*”³⁴⁹ devlet hazinesine belli bir gelir katkı sağlamaktaydı.

5.4. Aşiretlerin Talan Ekonomisi

Aşiretlerin temel geçim kaynakları hayvancılık ve buna bağlı ticaretinden elde edilen iktisadi gelirlerdir. Göçebe yaşam formunda aşiret bölgesi açısından devasa bir

³⁴⁷ Kıran, Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu, s. 39.

³⁴⁸ “*Yazın ortasında koçlar (beranlar) bağlanır yazın sonunda boyanarak sürüye katılırdı. Berriye muntakası ve çevresinde bulunan Urfa, Antep, Halep, Diyarbakir ve Siverek gibi yerleşim yerleri aşiretler için ürünlerini satabildikleri ve buğday, arpa, nohut, mercimek vb. zahirelerini de yerleşik köylülerden satın alabildikleri pazarlardı.*” Bkz. Kıran, Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu, ss. 39-42.

³⁴⁹ İzgöer (hızl.), *Diyarbakır Salmeleri*, 1288 H. (1871-1872 M.), C.1, s. 199.

insan topluluğunun ve hayvan popülasyonunun devinimi söz konusudur. Özellikle yaylak ve kışlak yolları üzerindeki yerleşik köylerden hayvan ve hububat gaspı ile haraç toplamak da aşiretlerin bazı üyeleri için ek gelir kaynaklarıydı.³⁵⁰ Ancak bu yağma hareketi sadece yerleşik köylülere değil, çadırlarda yaşayan görece daha zayıf bazı göçebe aşiretlere karşı da yapılabilmektedir. Her ne kadar şikâyetlerin incelenmesi sonrası buna benzer bazı saldırıların Milli Aşireti ile bir ilgisinin bulunmadığı vurgulansa da yerelde güçlü aşiretlerin davranışları ve merkezi memurların bazen teskin edici yönetim uygulamaları nedeniyle kimi sonuçlara temkinli yaklaşmak gerekmektedir.³⁵¹ Taşradaki güç ile merkezi gücün azımsanmayacak bir yönetim ortaklığı söz konusu olduğu için hem devlet hem de aşiret yönetiminin aldığı kararlar daha çok olayların yatıştırılmasına dönük bir eğilim göstermiştir.

Ahkâm defterleri kayıtlarından da anlaşılabileceği üzere vuku bulan/iddia edilen olaylara dair öncelikle bir şikâyet başvurusu yapılıyor, sonra konunun araştırılması ve değerlendirilmesi için bölgede yetkili vali, kadı veya naibine hüküm veriliyordu. Palu sancağında Hicri Evâhir-i Safer 1176 (Ağustos, 1762) tarihli ahkâm defterindeki evraka konu olan olayda:³⁵²

“Diyarbakir valisine, Palu ve () kadılarına hüküm ki,

Kasım ve Mehmed Emin’in iltizamlarında olan Şeyhbizinli Aşiret Mukâtaası’na ait yaylaktan dönen 300 haneye Palu civarında hücum ederek hayvan eşyalarını gasp eden Millîli aşiretinin Ömerganlı³⁵³ oymağı eşkıyasından söz konusu hayvan ve eşyaların geri alınıp kendilerine verilmesi” özetini takiben olayın detayında ‘...Bulanık nâhiyesi sükkânından Millîli aşiretinden Ömerganlı oymağı eşkıyası... Altmış re’s bârgîr ve öküz ve emvâl ve erzâk ve dört binden mütecâviz koyunların ve yine aşiret-i mezbûre ihtiyârından Oklubeyoğlu? Hüseyin nâm kimesnenin dahi iki bin beş yüz gurus nükudunu yağma... ma’rifetin

³⁵⁰ Bayezîdî’nin aktarımında: Kışlakta iken hayvanı telef olan biri, yaylağa gidişte o köyde ölen hayvanının yerine bir tane hayvanı zorla almayı kendinde hak görmektedir. Aşiret yağmasının hasat zamanı da yapıldığını, çuvallarla zorla arpa ve buğday alındığını, bunlar olmazsa köylüden zorla hayvanlarını aldıklarını belirtir. Bkz. Bayezîdî, s. 185.

³⁵¹ “Diyarbakir Valisine, Harput Kadısına hüküm ki, ...Osman ve Hasan nam şakiler Millîli aşiretinden Ömerkanlı cemaatinden yüz kadar eşkıyayı başlarına cem ve bin yüz yetmiş senesinde...kurâ kurbunda sâkin olan Sencerin? Aşiretinin haymelerini (çadırlarını) basıp emvâl ü eşyalarını nehb u garet etdiklerinden sonra on beş re’s katır ve bargir vesair... zulm ü ta’addileri hadden efzûn olmağla icra-yı şer...” transkripsiyonda Sencerin Aşireti isminden tam emin olunmasa da çadır nizamında yaşayan gruplara da saldırılar olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. **DAD 3**, 003-2, Evâhiri Şaban 1176 (Şubat, 1763), Diyarbakir: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.43, Nisan 2018, ss. 6-7; “...Millîli aşâyirinden cemâ’at-i mezbûre ahâlîsinden merkumânın kazıyyede bir dürlü medhalleri yoktur deyü ...” bkz. **DAD 3**, 015-3, Evâili Zilhicce 1176 (Haziran, 1763), s. 35.

³⁵² **DAD 2**, 295-1, Evâhir-i Safer 1176 (Ağustos, 1762), ss. 632-633.

³⁵³ Adı geçen Ömer(k)anlı kabilesinin Milli Aşireti reisi Timur Ağanın dayısı olan Ömer Bey’in kabilesi olma ihtimali yüksektir. “Timur Ağa’nın 1789’da Malatya Sancağı Mutasarrıfı Rışvanzade Ömer Paşa’yı bir çatışmada mağlup ettiğinde durumu fırsat bilen Timur Ağa’nın dayısı Ömer de Bingöl yaylaları dönüşü Harput ile Palu arasında konaklayarak halka zulüm etmiştir.” Bkz. İkinci, s. 136, Dipnot: 469.

ve mübâşir ma'rifetiyle mahallinde şer'le görülüp ihkak-ı hak olunmak için emr-i şerîf' yazılmışdır.”

Bu talan iddiasının daha geniş bir tahkiki için Hicri Evâhiri Şevval 1177 (Nisan, 1764) tarihinde “*Dergâh-ı mu'allâ'm kapıcıbaşlarından Keban Ma'deni emîni () –dâme mecduhû- ve Palu ve () kadılarına*”³⁵⁴ da hüküm verilerek olayın aydınlatılması istenmiştir. Kısa bir süre sonra 15 Rebiülahir 1178 (15 Ekim 1764) tarihinde mahkeme, davalı Şeyhbizinli aşiretini kötülük sahibi hayırsız kişiler olarak itham edip, yağma iddialarının doğru olmadığına -ki Palu nâibi de bu yönde ifade veriyor- karar vermiştir.³⁵⁵

Bu olaya dair yaşanan muhakeme sürecinden iki sonuç çıkarılabilecektir: Öncelikle Milli Aşireti'nin yerelde işleyen hukukun yürütücülerini etkisi altına alabilecek kadar bölgede güç sahibi olması ihtimali vardır. Veyahut yaylak-kışlak güzergâhı üzerinde bulunan bu alanın göçer aşiretleriyle olan ticaret hacminden ve vergi ilişkilerinden dolayı Milli Aşireti'nin bu talan ve şekavet iddiası görmezden gelinerek Osmanlı Devleti taraf tutmuş olabilir. Diğer taraftan ihtilafı söz konusu 60 bargir (beygir)-öküz, mallar ve erzaklar ile 4.000'den fazla koyun gibi azımsanmayacak bir toplam için Şeyhbizinli aşiretince yalan iddiada bulunmak ihtimal dâhilinde olmayabilir.

İktidarı dönemsel olarak güçlü olan aşiretler, düşman veya zayıf gördükleri diğer aşiretlere fırsat buldukları anda saldırırlardı. Milli Aşireti'nin, Arap Şammar Aşireti ve Karakeçili Aşireti ile sürekli bir gerginlik ve çatışma içinde bulunması bölgede yaşayan yerleşik-göçebe bütün unsurların sosyal ve ekonomik güvenlikleri için de bir tehditti. Küçük ve savunulma ihtiyacı duyan aşiretlerin güçlü aşiretlere eklemlenmesi veya onlara *Hive/Huve/Uhuvve* “*kardeşlik*” vergisi adıyla güvenliğini sağlama karşılığında bir tür haraç ödemeleri söz konusu olmuştur.³⁵⁶ Aksi takdirde gücü yeten Milli, Şammar ve

³⁵⁴ DAD 3, 050-1, Evâhir-i Şevval 1177 (Nisan, 1764), ss.110-111.

³⁵⁵ “*Ber-müceb-i emr-i şerîf mürâfa'a-i şer' olduklarında müdde'i-i merkumların da'vâsı lağv ve eşirrâdan oldukları zâhir olduğun Palu nâibinin vürûd eden arzının mazmûnu bâ-fermân-ı âlî şerh verildi.*” Bkz. DAD 3, 050-1, Evâhir-i Şevval 1177 (Nisan, 1764), s. 111.

³⁵⁶ Hive/Huve/Uhuvve vergisi (khuve, Arapça'da “أخوة” “*kardeşlik*” anlamındaki kelimenin aşiret dilindeki söylenişidir) El-Mu'cemu'l-Wesit, C. 1-2, 2. baskı, El-Mektebetü'l-İslamiye, Kahire 1972, s. 25. Aktaran: Ekinci, ss. 264-265; Gökalp, özellikle Şammar (Şemr/Şemrh) Aşireti'ni adeta bir çekirge gibi çölde oturan ve ziraatla uğraşan aşiretlerin ekinlerine, bayındır alanlarına zarar verdiğini belirtir. Bkz. Gökalp, KAHST, s. 58; Aşiretsel alanda yer alan konar-göçer aşiretlerin bir haritası için bkz. (EK: 19) Zozan Pehlivan, “El Niño and the Nomads: Global Climate, Local Environment, and the Crisis of Pastoralism in Late Ottoman Kurdistan”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 63 (2020) s. 327.

Aneze gibi büyük aşiretler bu yerleşik köylülerin, konargöçer aşiretlerin hayvan sürülerini her fırsatta talan etmişlerdir.

Hive ödeyen aşiretlerin bazıları şöyledir:³⁵⁷ “*Kîkî Halacan, Şammarların el-Amur kabilesinden Zeyd Zer-Hemk adlı şeyhe, Kîkî Çerikan, Zeyd İbn Sehermik ve Melhem el-Dadi adlı şeyhlere; Dakorî aşireti, el-Amşe’den Ali bin Abdurrezzake’ye; Milli-i Kebir, Şammar’ın el-Amşe kabilesinde Abdülkerim ve Abdülmuhsin adlı şeyhlere; Harb, Şammar’dan Türki el-Muhacim’e Tat aşireti de Şammarlar Çaçan el-Muid-il’e* hive/hüve vergisini vermekteydiler.

Berriye’nin güney kısmının çöl ağzı, doğal bir sınır görevi görmesine rağmen Urban Aşiretleri³⁵⁸ ve Milli Aşireti arasındaki gerginlik hasebiyle, aşiretler zaman zaman geçici ittifaklar kurarak, savunma veya saldırı pozisyonu alabilmişlerdir. Bölgedeki iktidar mücadelesinde Milli Aşireti ve Şammar Aşireti’nin çatışmalarının yaratacağı tahribatın büyüklüğü nedeniyle, Osmanlı merkezi idaresi uyarılarının dışında bazı dönemlerde 4. ve 5. Ordu-yu Hümayun ile müdahale etme gereği duymuştur.³⁵⁹

Mardin ve Diyarbakır arasında bulunan yol, kervan ticaretine uygun ve güvenli bir güzergâh konumundaydı. Ancak Milli ve Karakeçili Aşiretleri ile bunlara tabi cemaatlerin birbirlerine karşı hasmane tutumları en ufak bir fırsatta saldırıya dönüşebiliyordu. 18. Yüzyılın sonuna doğru Mardin kazasına bağlı Sürgücü Nahiyesi’nde yetkili bir pozisyonda bulunan Nahiye Subaşı’nın, Karakeçililere bağlı Şeyhanlı Aşireti’nin Amid’e giden kervanındaki hayvanları, malları gasp edip on üç kişiyi katlettikleri ahkâm defteri kayıtlarına işlenmiştir.³⁶⁰ Aşiretlerin yereldeki iktidar

³⁵⁷ Gökalp’ın bu eserinde aşiret isimleri, şeyh isimleri ve bazı kavramları sanırım duyduğu gibi yazıya dökmesinden kaynaklı bazı yazım yanlışlıkları (*Zitzer Hepemik-Zeyd Zer Hemk*) olduğu görülmektedir. Bkz. Gökalp, KAHST, s. 58; İkinci doktora tezinde bu farklılıkları tahkik etmiştir. Bkz. İkinci, s. 265, 841 nolu dipnot; Kürt Aşiretleri’nden 600 çadırılık Milli Aşireti ile 1000 çadırılık Kikan Aşireti daha elverişli koşullarda ziraat ile uğraşabilecekken, Şammar’a Huve vergisini ödemeyi göze alyorlardı. Bunun sebebi de sürüleri için herhangi başka bir alanda aynı kalitede otu bulamamaktan ileri geliyordu. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Commercial Reports received at The Foreign Office from Her Majesty’s Consuls between July 1st, and December 31st, 1864**, “*Report by Mr. Consul Taylor on the Trade of Diarbekr and Kurdistan, for the Year 1863*”, Printed By Harrison and Sons, London, 1865, ss. 196-197.

³⁵⁸ 1871-2 tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesinde Şemir (Şammar), Tay, Şerâbî, Bekârî ve Cubûr’dan Aşâyir-i Urbân olarak söz edilmiştir. Bkz. İzgöer (hzl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1288 H. (1871-1872), C.1., s. 210.

³⁵⁹ BOA, **DH. TMIK. M.**, 111/28, 20/C/1319 (04.10.1901); BOA, **DH. TMIK. M.**, 108/67, 14/Ca/1319 (29.08.1901).

³⁶⁰ “*Millî vesâir aşâir-i Ekrad eşikiyasını... Karakeçili reayasından Şeyhanlı aşireti fukarısına tasallut ve on bin res koyunların ve on üç kısırak ve yükleriyle elli yedi deve ve öküzlerin ve zehâir nakline memur Tilgazi Arablar’ının... otuz iki merkeblerin ve haric-i sürüde vaki lebenci taifesinin yirmi sekiz katırların garet ve civarda kain Neşri? Taifesinden Amid’e gelen kârbânın yolların kat ve esliha ve yükleriyle yirmi üç merkeblerin gasb ve on üç nefer âdemlerin katl*

mücadelesi kervanların ticaret yapma güvenliğini ve bölgedeki ekonomik hayatın nizamını da olumsuz etkilediğinden, Osmanlı hükümeti fermanlar yayımlayarak olaylara müdahale etmeye çalışıyordu.

Aşiretlerin talan ekonomisi sadece yağma, saldırı, gasp ve el koyma şeklinde olmayıp, belli bir iktidar gücüne ulaştıktan sonra servet artışlarını iltizam ihalelerinden pay kapma şeklinde de sürdürmüşlerdir. Özellikle Hamidiye Aşiretleri'nin Osmanlı Devleti içerisinde hükümet ile olan yakın ilişkilerinin kendilerine tanıdığı ayrıcalıklar vardı. Bu imtiyazlar ile aşar ve diğer vergi gelirlerinin ihalelerini 1/3 fiyatına toplama tasarrufunu alabiliyorlardı.³⁶¹ Genelde iltizam başvurularını ekonomik bağımsızlığı olan bölgenin ileri gelenleri veya memurlar yapıyordu. Vergi tahsil sistemini etkileyen bu keyfiyet hazinenin beklediği gelir transferini sekteye uğratarak, üretimin merkezinde yer alan köylülerin mülkiyet konumlarında da değişiklikler yaratıyordu.³⁶²

19. Yüzyıl sonunda özellikle Doğu Vilayetleri'nde Hamidiye Aşiretleri'nin ekonomik kaynakları ele geçirme motivasyonu ile yağma ve talan girişimleri bazı etnik temelli özellikler de taşımaktaydı. Buna örnek teşkil eden bir *konsolos raporunda*:³⁶³ Bitlis Vilayeti Ahlat kazasına bağlı *Agag?* adlı bir Ermeni köyüne ilki 1895 yılı kasım ayında, ikincisi 1895 yılının aralık ayında ve üçüncüsü de 1896 yılı eylül ayında olmak üzere üç defa saldırı olduğunu ve 100 öküz, 17 inek, 285 koyun, 15 eşek ile 1 atın gasp edildiği belirtilmiştir. Raporda devamla Ahlat kazasına bağlı *Gidzvag?* adlı diğer bir büyük köyde tam da gelecek mali yılın vergilerinin toplanacağı dönemde 2,000 koyunun Hamidiye Alayları'na mensup aşiretler tarafından gasp edilmesinin köylülerin vergi ödeme nizamını da etkilediğini belirtmiştir.

edip...” Nakliye işlerini yapan Tilgazi Arabları ve Karakeçili'ye bağlı aşiretlerin saldırıya uğraması sonrası inceleme için “*Diyarbakır valisi vezire ve Âmid kazası naibine*” yazılan ferman için de Bkz. **DAD 3**, 148-2, Recep 1180 (Ocak, 1767), ss. 316-317.

³⁶¹ Özellikle Muş bölgesinde Hamidiye mensuplarına maaş yerine aşar toplama hakkı verildiği zamanlar da olmuştur. Diğer taraftan Osmanlı Hükümeti Hamidiye Reisleri'ne aşar ihalelerine katılmayı yasaklasa da Aşiretler bunu aşabilecek başka yöntemleri alt-mültezim üyeleriyle bulabiliyordu. Bkz. Klein, ss. 250-252.

³⁶² Köylünün mültezim ve vergi tahsildarı ile ilişkisinde köylü, yeni ödemiş olduğu aşar vergisine rağmen, yüksek bir faizle geri borçlandırılıyordu. Bu durum köylünün üretim biçimini ve mülkiyet yapısını değiştirerek kiracılığa kaymasını hızlandırıyordu. Bkz. Konsolos Yardımcısı Geary'den O'Connor'a, Bitlis, 18 Eylül 1906 (FO 424/210). Aktaran: Klein, s. 252.

³⁶³ Agag ve Gidzvag isimlerinin günümüzde nerede oldukları tespit edilememiştir. House of Commons Parliamentary Papers, **Asiatic Provinces of Turkey**, Turkey No.1 (1898), “*J. H. Monahan'dan Philip Currie'ye No.106, Bitlis, February 6, 1897*”, Printed By Harrison and Sons, London, 1898, s. 84.

Osmanlı merkezi, yağmaların önlenmesi ve vergi toplama kabiliyetini devam ettirmek adına farklı etnik ve dini toplulukların yoğun olarak yaşadığı birimlerde görevlendirdiği vergi tahsildarlarını uygun görürse o grupların üyelerinden de seçiyordu.³⁶⁴

Aşiretlerin talan yapmasını kolaylaştırıcı unsurlardan bir tanesi de Osmanlı Hükümeti'nin Hamidiye unsurlarına maaşları yerine bazen aşar toplama hakkını vermesiydi.³⁶⁵ Hamidiye kalkanı aşiret toplulukları için tam bir koruma zırhı görevi görüyor ve yetki alanını sınırsız bir hak iddiasına dayandırarak aşiretler köylülerin tarımsal ürünlerine, hayvanlarına, gelirlerine, mallarına keyfi olarak el koyabiliyorlardı.

Konsolos yardımcısı Fontana'dan P. Currie'ye gönderilen bir başka raporda³⁶⁶ da bu talan ve yağmaya uğrayan Ermeni köylerinden vergi borçlarının zorla alınması, Osmanlı merkezinin en üst birimlerinin -Sadrazam'dan valilere talimatlar yoluyla uğradıkları haksızlıkların giderilmesine, acılarının hafifletilmesine yönelik tedbirlerin alınmaya çalışıldığı vurgulanmıştır.

Osmanlı hükümetince Hamidiye subaylarına maaşları yerine vergi toplama hakkının (mültezimlik) verilmesi pek çok yerde suistimal edilerek köylüleri mağdur edebiliyordu. Yine bir raporda söz konusu bir köyden zamansız aşar toplayan kişilerin (mültezimler) aşar vergisinin üretim zincirinin aynı zamanda bir tamamlayıcısı olduğunun bilincinde olmadıkları zaman; bunların ekonomik kaynaklar üzerindeki etkilerinin bir vurguncudan farklı olmayacağı tespitidir.³⁶⁷ Bu izlenimin gerekçesi mültezimlerin hasat zamanı gelmeden vergi talep etmesiydi.

³⁶⁴ Bitlis'in köylerine atamaları yapılan silahsız vergi toplayıcısı olan bir Müslüman ve bir Hristiyan olan tahsildar olmasına dair bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Asiatic Provinces of Turkey**, Turkey No.1 (1898), "J. H. Monahan'dan Philip Currie'ye No.106, Bitlis, February 6, 1897", s. 83.

³⁶⁵ Klein, s. 251.

³⁶⁶ House of Commons Parliamentary Papers, **Asiatic Provinces of Turkey**, Turkey No.1 (1898), "Raphael A. Fontana'dan Philip Currie'ye, Inclosure in No.62, Harput, January 23, 1897", ss. 56-57.

³⁶⁷ Raporda aşar sisteminin teoride ve fiiliyattaki uygulamalarına da değinilmektedir. "Mültezimliğin yıllarca devlet denetiminden uzak bir köyde bir otokrat şahsiyete ihale edilmesi, Aşar sisteminin sürekliliği için de bir tehlike oluşturabilmekteydi. Kanuni olarak da yüzde 11 civarı olan aşar değerine karşılık köylülerden yüzde 25'lere kadar çıkan miktarlarda vergi toplanabiliyordu." Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Asiatic Provinces of Turkey**, Turkey No.1 (1898), "Journey through Sasun and Guendj", Francis Edward Crow'dan Philip Currie'ye, Mush Plain, No.292, Bitlis, July 14, 1897, ss. 238-247; "Bâb-ı âli yasaklamasına rağmen... Hamidiye komutanı Fethullah Bey bu yıl pek çok köye mültezim oldu... Görüldüğü üzere birçok aşiret reisi ve Hamidiye komutanı aynı zamanda paravan da olsa mültezimlik yapmışlardır. Crow'dan Currie'ye no.27, Bitlis, 1897, "Visit to the Gazas of Akhlut, Boulanyk and Malasgird, August, 1897". Aktaran: Klein, s. 251.

Yine ticaret yollarının önemli bir güzergâhında yer alan Milli Aşireti'nin zaman zaman bu hattı kullanan ticaret kervanlarına saldırdıkları arşiv vesikalarına da yansımıştır.

“...Mukeddem Onaltı re's develerine yüklediği emvali Diyarbakır'dan Haleb'e naklederken Diyarbakır dâhilinde evran şehri karyası –kari köy-civarında Milli Aşireti efradatından Mehmet namı şahsın Karataki? Mururisi namıyla yetmişbeş adet mecidiyesine ahz ve mufeferram dahi refikasıyla yolunu keserek emvali gasp eylediğine mukim Vilayeti kaymakamına vukuatle murasib? Musemmar olduğu bahisle Niğde şehrine tabi Çadırko karyası ahalisinden ve deveci esnafı Mahmut imzasıyla gönderilen telgraf takdim olunur...”³⁶⁸

Bu belge, Niğde sancağına tabi Çadırko karyesinde ikamet edip, Halep'e mal götürmeye çalışırken Diyarbakır'da mukim Milli Aşireti efradından Mehmet adlı şahsın arkadaşlarıyla yaptıkları gaspa karşı kaymakamlığa müracaat ederek 'Hazineyi Celileye' vergisini ödeyenlerden olduğunu ve zararının tazminini isteyen deveci esnafı Mahmut imzasıyla gönderilen bir telgrafnamedir. Milli Aşireti'nin ticaret yolları üzerindeki hâkimiyet gücü, sadece mekânının bulunduğu alanda değil aynı zamanda İç Anadolu'dan Suriye içlerine kadar geniş bir bölgedeki ekonominin canlılık seviyesini tayin edebilecek seviyede görünmektedir.

Aşiretlerin güç gösterisine dönüşen bir talan anlayışı olduğu, Milli Aşireti'nin Timur Ağa döneminde oldukça belirgin örneklerle gösterilebilmektedir. Timur Ağa'nın köylere yaptığı saldırıların neticesinde harap olan yerleşim yerlerinin minimum ve maksimum hasılatlarının tespiti yapılarak “...cânib-i mîrî için **Mardin Voyvodası** tarafından zabt olunmak üzere menâlı takrîr-i âlî olunagelmıştır.” bunun bir listesi hazırlanmıştır. Mardin Voyvodası tarafından hazırlanan bu listeye göre daha çok Mardin ve çevresinde tahrip edilen nahiyelerin tımar ve zeamet gelirleri toplamı **759.344 kuruş** olarak kayda alınmıştır.³⁶⁹

Milli Aşireti, Timur Ağa döneminde sadece Mardin ve çevresinde değil Garb-ı Âmid, Şark-ı Âmid, Birecik, Viranşehir, Berazi, Savur gibi diğer birçok nahiye ve yerleşim alanına da saldırılarda bulunmuştur. “İşbu kuyudat Millî Timur'un istilasıyla

³⁶⁸ BOA, BEO, 667/49961-1-2, 20/S/1313, (12.08.1895).

³⁶⁹ İzgöer (Ed.), **Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, 3823 Nolu Sicil (H.1197-1206 / M.1782-1792)**, 6b-1, Cilt:7, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.36, Kasım 2015, ss. 15-19.

*harâb ve bî-hâsıl olduğundan kimesne rağbet etmeyip cüz'î (ve) küllî hâsılâtı her ne ise cânib-i mîrî için hâlâ **Diyarbakır Voyvodası** kapıcıbaşlarından Şeyhzâde es-Seyyid İbrahim Ağa tarafından zabt olunmak üzere mûmâileyhe ilmühaberi verilmiştir.”* Hazırlanan bu listelerdeki harap olmuş yerleşim alanlarının tımar ve zeamet gelirlerinin toplamının ise **976.765 kuruş** olduğu kayıttan anlaşılmaktadır.³⁷⁰

18. Yüzyıl sonuna doğru Milli Timur Ağa'nın bu saldırıları sonrası III. Selim tarafından yakalanması için emir verilmesiyle Bağdat'a Süleyman Paşa'ya sığınmıştır. Kısa sürede af edilmesi ve Urfa'ya H.1215/M.1800 yılında vezir rütbesiyle vali olarak atanması Milli Timur'un siyasi gücünü de göstermektedir.³⁷¹ Osmanlı merkezi için bir tehdit olan Timur Ağa'nın bertaraf edilmesine yönelik planların varlığı ve bunların uygulanmasında görev alacak olan Diyarbakır Voyvodası Şeyhzade İbrahim Ağa'nın yapılacak bir harekât için yeterli bütçelerinin olmadığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.³⁷² Müdahalede bulanacak olan merkezi hükümetin yereldeki temsilcilerinin askeri-lojistik güçleri, yereldeki aşiretlerin sahip oldukları gücün varlığıyla minimum derecede eşit olmak durumundaydı. İktisadi ve yerel kaynakların askeri harekâtlarda belirleyici olduğu, yapılacak müdahaleler de temkinli olunmasını zorunlu kıldığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti sınırlarının uç yerleşim alanlarında sürekli mobilize unsurlar olarak bulunan aşiretlerin konargöçer halleriyle vergiden kaçınması istenmeyen bir durumdu. Bu sürekli hareket halinde bulunma eylemi, merkez için gelir getirici mevcut üretim sahalarının tahrip edilmesine ve ekonomik kaynakların (vergi ünitelerinin) olumsuz etkilenmesine neden oluyordu. Aşiretlerin merkezi hazineye ek hâsıla aktarımı yapmak bir yana, varolan vergi ünitelerine de zarar vermesi, devletin beklentilerine uymayan faaliyetlerdi.

³⁷⁰ İzgöer (Ed.), **Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, 3823 Nolu Sicil (H.1197-1206 / M.1782-1792)**, 7a-1, Cilt:7, ss. 19-26; Milli Timur'un saldırıları sonucunda Diyarbakır'deki 232 adet tımar ve zeamet birimlerinin hasılatlarının azalması, başkalarının da bu ekonomik birimlerin işletmesine yönelik taleplerini düşürmüştü ve İrad-ı Cedid Hazinesi tarafından H. 1208 senesi Mart'ından Şubat'ına kadar bir sene idare edilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. İzgöer (Ed.), **Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, 3749 Nolu Sicil (H. 1208-1209 / M.1793-1794)**, 17a-4, Cilt:7, ss. 194-196.

³⁷¹ Urfa halkı Timur Ağa'nın Valiliği'ne karşı çıkmış ve Sultanın azl emrine kadar şehre girişini engellemeye çalışmıştır ki bu da yereldeki güç dengelerinin mücadelesini göstermektedir. Bkz. Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi*, (hzl.) Hüseyin Haşimi Güneş, s. 88.

³⁷² İzgöer (Ed.), **Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, 3823 Nolu Sicil (H.1197-1206 / M.1782-1792)**, 16a-3, Cilt:7, s. 50.

5.4.1. Yerel Girişimci ve Yöneticiler: İstifçilik Ekonomisi

1879-1880 yıllarında yaşanan kıtlık sürecinin toplumsal düzene olağanın dışına çıkmaya sebebiyet verecek kadar etkileri olmuştur. Bazı devlet memurlarının rüşvet ilişkileri, tüccarların, spekülörlerin istifçilik yapmaları ve bozguncuların gasplarının da nizamın bozulmasına ivme kazandırdığı Trotter'in raporunda gözlemlenmektedir.³⁷³ Trotter, Diyarbakır'dan Cezire'ye Dicle Nehri üzerinden gönderilen 200 sal tahıl yükünün eşkıyaların saldırısına uğradığını ve sadece beş-altı tane salın teslimat yerine ulaşabildiğini belirtmektedir. Osmanlı merkezi ve yerel idareciler bu sevkiyatların güvenli yapılması için emirnameler yayımlayarak nehir boyunca askerler ile önlemler almak zorunda kalmışlardır. Diyarbakır, Mardin, Siirt ile çöl bölgesinde devasa bir kıtlık yaşanmakta, aşiretlerin zorlu kış koşullarından dolayı sürülerinin yem ihtiyacını karşılayamadığından çok büyük kayıplar vermiş oldukları telgrafta vurgulanmaktadır.

Tüccarlar ve spekülörler, Osmanlı merkezi ve yerel yönetimin açık emirlerine rağmen fiyatların nispeten daha ucuz olduğu Sivas ve Harput'un büyük miktarlardaki tahıl siparişlerini göndermeyerek fiyat artışlarından fayda sağlamayı amaçlamaktaydılar. Konsolosluk raporlarından anlaşıldığı kadarıyla bu uygulamaların benzerlerini Diyarbakır ve çevre mahallelerinde de yapmışlardır.

Bölgede yıllık aşarın ödenmesi sürecinde çiftçilik yapan köylülerin lehine olan uygun hesaplama yöntemi, *Reji ve Emanet Sistemi* içerisinde yer alan devlet memurlarının hasat döneminde yapacakları güvenilir ölçümler idi.³⁷⁴ Yine iklim koşullarının yarattığı kıtlık ortamında toplumun tüketim ihtiyacını karşılayan hububatı *istifleyen ve stokçuluk* yapan talancı bir anlayışa sahip bazı aracı/alt mültezimlerin olduğu konsolos raporundan aktarılmıştır.³⁷⁵ Osmanlı Devleti'nin düzenleyici-müdahaleci

³⁷³ House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "Major Trotter'dan Salisbury'e No.63, Diarbekir, March 3, 1880", ss. 109-110.

³⁷⁴ House of Commons Parliamentary Papers, **Asiatic Provinces of Turkey**, Turkey No.1 (1898), "Journey through Sasun and Guendj", Francis Edward Crow'dan Philip Currie'ye, Mush Plain, No.292, Bitlis, July 14, 1897, s. 247.

³⁷⁵ Raporda devlet kurumlarının yoksullaşma karşısında önlem almakta yetersiz kaldığını, yerel hükümetin de bazı polisler ile tahıl ambarlarına baskınlar düzenlediğini ancak bunun geç kalınmış bir müdahale olduğu belirtilmiştir. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "L.C. Miles'dan A.H. Layard'a No.48, Mosul, January 19, 1880", s. 95.

enstrümanlarıyla iktisadi alana zamanında müdahale etmemesinin yarattığı idari boşluklar, rant mekanizmalarının varlığını sürdürmesine imkan tanımıştır.

Mevcut kıtlığa değinen başka bir telgrafta somut örneklerle de yer verilmiştir. 1879 yılının Kasım ayında Diyarbakır'dan Musul'a gönderilen buğday yüklü 1,000 deveden oluşan kervanın ancak 200 devesinin teslim alınıp dağıtımının yapıldığı geri kalan yükün ise gizlice stoklandığından şüphelenildiği belirtilmektedir.³⁷⁶ Musul mutasarrıfı İstanbul'dan gelen bir emir üzerine, isimleri tespit edilmiş zengin Müslüman eşraftan stokladıkları hububatın hesabını sorarak, ellerinde arpa veya buğday olmadığına dair yazılı bir taahhüt almıştır. Bu tüccarlara üç haftalık bir süre verilerek varsa mevcut stoklarının piyasaya sürülmesi aksi takdirde tahıl depolarına hükümet tarafından el konulacağı bildirilmiştir. Bu süreçte Musul'da buğday fiyatı on iki kat artarak 36 kuruş olmuştur.³⁷⁷ Yereldeki yöneticilerin etkisiz kalması, yetkilerini suistimal etmeleri ve şikâyetlerin artması nedeniyle reayasının iâşesinin karşılanması hususunda geleneksel bir sistemi olan Osmanlı merkezinin piyasaya müdahale ettiği anlaşılmaktadır.³⁷⁸

Diyarbakır stratejik bir yer olarak bölgedeki kıtlığın tam merkezinde yer alıyordu. Sadece köylerinden ve çevresinden değil, aynı zamanda Cezire, Midyat, Çöl ve hatta Musul ile Van'dan bile kıtlığın şiddetini yaşayan yerleşik, göçebe birçok yoksul Diyarbakır'a akın ediyordu. Bu dönemde Diyarbakır'daki aşevi 3,000 ihtiyaç sahibininin beslenmesine yardım ediyordu.³⁷⁹

Diyarbakır'da buğdayın 1 quarterlık (yaklaşık 13 kg) satış fiyatı 6 lira (yaklaşık 600 kuruş) [6 liras the quarter of about 540 Ibs (pound)] idi. Yerel yöneticilerin dağıtım

³⁷⁶ Yarbay Miles raporunda, Yahudi ve Hristiyan tahıl satıcılarının muhtemel müdahalelerden korktukları için dükkanlarını sattıklarını ve gelen kervanın müdahaleden çekinmeyen güçlü birkaç Müslüman tüccara ait olduğuna inanıldığını belirtir. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "L.C. Miles'dan A.H. Layard'a No.48, Mosul, January 19, 1880", s. 95.

³⁷⁷ Ki bunlardan sadece biri stokçuluk yaptığını itiraf etmiştir. Bununla beraber artan yoksullaşma üzerine tüm dini toplulukların ileri gelenleri daha fazla çaba göstererek acilen bazı önlemlerin alınması gerektiğini istişare ederek Diyarbakır veya Urfa'dan Musul'a tahılın gönderilmesinin önündeki yasakların, engellerin kaldırılmasını talep etmişlerdir. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "L.C. Miles'dan A.H. Layard'a, Inclosure 1-2 in No.48, Mosul, January 19, 1880", ss. 95-96.

³⁷⁸ Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, ss. 54-56.

³⁷⁹ House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "Major Trotter'dan Salisbury'e No.63, Diarbekir, March 3, 1880", s. 110.

planlamasında yetersiz kalmaları neticesinde o yılın sadece aşar miktarı değil; beraberinde depolanan tahıl miktarı da spekülâörlere düşük fiyattan verilmiş ve orduya tahsis edilen ekmeğın ayrılması gerektiğı bile hesaplanamamıştır. Kıtılığın nispeten teğet geğıtiğı bölgenin daha kuzey batısı olan yerlerden Diyarbakır’a, Malatya’dan 100,000 okka buğday (128,2 ton) ve Sivas’tan 300,000 okka buğday (384,6 ton), yine Sivas’tan Musul’a 200,000 okka (256,4 ton) buğday ki yarısı orduya yarısı da şehre verilmek üzere gönderilmiştir. Diyarbakır’daki fırınlarda ekmek miktarının artışıyla ekmeğın fiyatı 90 kuruştan 74 kuruşa kadar düşmüştür.³⁸⁰

Bu tarihlerde aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı tüm bölgelerde siyasi-ekonomik atmosfer hemen hemen aynıydı; ticaret genelde durağan, korunmak için silahlı önlemler alan ticaret kervanları hariç, birçok ticaret yolu soygun ve gasplardan dolayı hâlâ güvensiz idi. Bir konsolosluk raporunda bu duruma örnek olan bir vakada, Mazıdağı’ndan gelen talancılar tarafından Derik’te 500 koyun, Metinan mıntıkasından da 200 koyunun bir grup soyguncu tarafından gasp edildiğine değinilmiştir. Diyarbakır Vilayeti Adliye Müfettişi Ferid Bey gerekli tahkikatların yapılması için kolluk kuvvetlerini olay yerine göndermiştir.³⁸¹

1879-1880 yıllarında yaşanan kuraklık ve buna bağılı olarak ortaya çıkan kıtlık göçebe aşiretlerin hareket kabiliyetlerini de sınırlamıştır. Malatya Sancağı’nın yerleşik nüfusu pek çok farklı göçebe Kürt aşiretlerinden oluşmaktaydı. Bu aşiretlerin yereldeki iktidar mücadeleleri, tahıl tekeli ellerinde olan büyük tüccar elitlerinin stokçuluk faaliyetleri ve devletin uygulamaya başladığı yeni para politikaları ile beşlik paranın tedavülden kaldırılması girişimi sancakta tam bir kaosa neden olmuştur.³⁸² Halkın

³⁸⁰ Malatya’da buğdayın okkası 1 kuruş, nakliye masrafiyla beraber Diyarbakır’da en fazla 2 kuruşa, Sivas’tan gönderilenin de 3 kuruştan (or something near 600 piasters the Quarter) satılabileceğı belirtmektedir. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), “Major Trotter’dan Salisbury’e No.63, Diarbekir, March 3, 1880”, s. 110; <https://en.wikipedia.org/wiki/Piastre> (20.02.2020); II. Abdülhamid Sivas’tan Diyarbakır’a un gönderilmesi ve asayişin temini için talimat vermiştir. Bkz. BOA, Y.A.HUS, 164/119, 7 Recep 1297 (15.06.1880); Ertem, “Fiyatı Âlidir! Diyarbakır’da Kıtlık, Yokluk ve Şiddet, 1879-1901”, s. 77.

³⁸¹ Ferid Bey hk.’da daha detaylı bkz. Abdülhamit Kırmızı, “1880’de Diyarbakır Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti” adlı makalesi; House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), “Major Trotter’dan Salisbury’e No.88, Diarbekir, April 16, 1880”, s. 166.

³⁸² House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), “Major Trotter’dan Salisbury’e No.88, Diarbekir, April 16, 1880”, s. 166; Özellikle beşlik paranın değıştirilme karşılığının da düşük olması halkın satın alma gücünün yarı yarıya

tüketim taleplerinin karşılanamamasının yanında bir de satın alma gücünün düşmesi büyük çaplı itirazlara neden olmuştur.

Aşiretler özellikle statülerini kullanarak elde ettikleri baskılama gücü sayesinde, görece mikro bir vergi ünitesini dirlik olarak idare eden kişilerin hisselerine malikâne yöntemiyle mutasarrıf olarak müdahale etme teşebbüsünde bulunabiliyordu. Nitekim şikâyet konusu olan bir dilekçede,

“Mardin kadısına ve Mardin voyvodasına hüküm ki, ... Amid sancağında Kûh-ı Mardin nâhiyesinde Beşifistan-ı süflâ nâm karye ve gayrıdan on bir bin dokuz yüz akçe mîr-i aşiret timârına bâ-berât-ı âlişân mutassarrıf olup....Hâss-ı hümayûn 'um hissesine ber-vech-i mâlikâne müştereken mutassarrıf olan Abdulla ve Mahmud ve Mustafa (Ekrâd-ı Aşiret-i Millîli Akkeçili'den) nâm kimesneler karye-i mezbûrenin vâki' olan mahsul û rûsumundan Hâss-ı hümayûn hissesine âid olanı ahz u kabzına kanâ'at etmeyip hilâf-ı Defter-i hâkânî ziyadeye tecavüz ile bunun berâtı yazısına göre hissesine isâbet eden mahsul u rûsumu dahi tagallüben ahz edip gadr-ı külli eylediklerin bildirip zikr olunan...herkese berâtları yazılarına göre hisselerine isâbet eden kanun ve defter mûcebince ahz u kabz ettirilip... emr-i şerif yazılmışdır.”³⁸³

Osmanlı merkezi hükümeti için devletin neredeyse temelini oluşturan toprak sisteminde meydana gelebilecek bu tip aksaklıklar kesinlikle istenmemekte ve bu yönlü şikâyetler hemen dikkate alınıp, kanunlarla belirlenen çerçevede herkesin hisselerine göre paylarının dağıtılmasını esas alan emirnameler ile müdahale edilmeye çalışıldığı vesikadan anlaşılmaktadır.

Ayrıcalıklı bir statü sağlanmasından dolayı Hamidiye isminin arkasına sığınan aşiret formlarının bazılarının ekonomiye istifçilik, spekülasyon gibi yöntemlerle müdahale etmeleri kendileri açısından kârlı bir politikadır. İleride tartışmalı bir meseleye de dönecek olan topraklara el koymanın bu yöntemlerin en kârlısı olduğunu da kavramışlardır.³⁸⁴ Bayezîdî eserinde bazı Kürtlerin bu gasplara karşı önlem olarak, mülklerinin bir bölümünü vakıflara devrettiğini belirtir. Ayrıca Ermeni köylüler de gasp, yağma ve topraklarına el koyarak mülksüzleştirme sürecine karşı önlem olarak

azalmasına neden olmuştur. Bkz. Abdülhamit Kırmızı, “1880’de Diyarbekir Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti”, s. 75.

³⁸³ Şikâyetlere konu olan toprakların kaydının kimlere ait olduğunu tespiti için ilk başvuru kaynağı olarak resmi kayıtların yer aldığı Defter-i Hâkânî (tapu genel müdürlüğü) kayıtları olmuştur. Bkz. **DAD** 3, 221-2, Recep 1184 (Ekim/Kasım, 1770), ss. 472-473.

³⁸⁴ Klein, s. 254.

güvenliklerinin sağlanması karşılığında Hamidiye komutanı Hüseyin Paşa ve diğer bazı aşiret reislerine topraklarını devretmek zorunda kalmışlardır.³⁸⁵

Klein, konsolos raporlarından yaptığı alıntılarda toprak transferi mekanizmasında kullanılan bir yönteme dair örnek vermiştir: “...göz dikilen bir köyün yakınına bir ev inşa etmek, köyün ağası olduğunu iddia etmek, bu yönde bir dilekçe kaleme almak ve köy temsilcilerini bunu imzalamaya zorlamaktı...”³⁸⁶ bu yöntem ile devletin de hazırlanan resmi evraka istinaden yasal bir satış olarak bu ekonomik transfere onay verdiğini belirtmektedir.

19. Yüzyılın sonuna doğru Osmanlı Devleti’nin aşiret ileri gelenlerine yaklaşımları, kendilerinin statü elde etme fırsatlarını değerlendirmeye olanak tanımıştır. Mültezimlik, Hamidiye Alayları’nda görev almak vb. dışında çiftçilere finansman kaynağı sağlayan Ziraat Bankası’nda müdür pozisyonlarında yer alan bölgenin ileri gelenleriyle olan ilişkileri sayesinde, kredi borçlarını ödeyemeyen halkın topraklarına el koyarak başkalarına satma fırsatçılığını da bir gasp yöntemi olarak kullanmışlardır.³⁸⁷

Ziraat Bankası’nın dağıtımını yaptığı kredilerde Diyarbekir’in payına düşen miktar, ülke toplamının yaklaşık yüzde 2’sine denk gelmektedir. Verilen kredi sayısı düşük ancak ortalama kredi miktarının (1,093.- kuruş) diğer büyük vilayetlerin ortalamalarının (Konya 778.-, Bursa 825.-, gibi) üzerinde olmasının Diyarbekir bölgesinde kredi alıcısı kimselerin yüksek miktarları alabilecek ilişkileri olduğunu tahmin ettirmektedir.³⁸⁸

5.5. Yürüyen-Gezen Pazarlar Olarak Aşiretler

Cezire mıntıkasında çölden, çayırların bulunduğu engebeli dağlara göçen Kürt aşiretlerine gittikleri yerlerin ekonomisinde yarattıkları canlılık nedeniyle sahip oldukları

³⁸⁵ Bayezîdî, s. 114, Aktaran: Klein, s. 254; Birçok konsolos raporuna yansıyan detayda Hamidiye komutanları ve yetkili aşiret reislerinin; Kürt reayanın meralarına el koyarak, Ermeni halkının tarlada azalan üretim kapasitesinden, yoksulluk, borçlarını ödeyememek ve korkularından da istifade ederek topraklarını üzerlerine geçirdikleri yönündeydi. Bkz. Klein, ss. 257-260.

³⁸⁶ Tyrrell’dan O’Conor’a, No. 27, Urmiye, İran, 16 Kasım 1902 (FO 195/2125). Aktaran: Klein, ss. 261-262.

³⁸⁷ Hem Kürt, Hem de Ermeni cemaatinin bu yöntemlerle karşılaşma riskleri vardı. Bkz. Safrastian’dan McGregor’a, Bitlis, 25 Temmuz 1910, (FO 424/224). Aktaran: Klein, s. 261.

³⁸⁸ Donald Quataert, “Dilemma Of Development: The Agricultural Bank And Agricultural Reform in Ottoman Turkey, 1888-1908”, *International Journal of Middle East Studies*, V. 6 (1975), ss. 215-218.

ekonomik değerlere büyük bir talep olabiliyordu.³⁸⁹ Özellikle kıtlık dönemlerinde her ne kadar aşiret hayvanları iklim şartlarından olumsuz etkilense ve yerleşik olarak yaşayan toplulukların tarımsal ürünlere ulaşmaları sınırlansa da mobilize haldeki göçer grupların hayvansal ürünlerinden faydalanma fırsatları olmaktaydı.

Milli Aşireti'nin hâkimiyet alanı içerisinde sosyal ve ekonomik hayatı denetim altında tutabilme gücü, sürdürülebilir bir ticari pazar alanı yaratabilmiştir. Sykes, Milli Aşireti'nin iktidar alanına güney sınırından gelebilecek Şammar ve Aneze Aşiretleri'nin saldırılarına karşı, tüccar gruplarının kendilerini Milli Aşireti sınırları içerisinde güvende hissettiklerini; seyahati esnasında bizatihi tanık olduğu olayı bir gözlemle aktarmaktadır.³⁹⁰ Gezici aşiretler, yerleşik köylüler ve tüccarlar arasındaki genel bir ekonomik döngünün tablosunu anlattığı bu olayda, toplumsal hayatın olağan akışında etnik kimlik farklılığının ekonomik ilişkilerde öncelikli olmadığını göstermektedir. Ayrıca Milli Aşireti'nin yönetebildiği topraklarda nispeten istikrarlı/güvenli bir ticari yaşam alanı olduğu bu örneklerden görülebilmektedir.

Büyük şehirlerde yaşayan halkın ve buradaki tüccarların çevredeki aşiretler ile zaruri ve gerilimli bir birlikte yaşama mecburiyeti vardı. Halep ve Şam gibi önemli ticaret merkezleri koyun, yağ ve türevi hayvansal ürünler ile önemli bir ulaşım aracı olan deveyi, periferisinde dolaşan Türkmen ve Kürt aşiretlerinden sağlamaktaydı. Söz konusu göçebe/gezici aşiretler de kendi ihtiyaçlarından kumaş, silah, boya, mücevher, şeker, kahve ve diğer yaşamsal gereçlerini bu şehir merkezlerinden temin ederek göç mekânı olan Anadolu yaylaklarına transfer ederlerdi.³⁹¹

Aşiretler ile zorunlu ilişkilenenmenin sebebi, şehir merkezinin ileri gelenlerinin merkezin çevresinde bulunan köylerden gelen vergi kaynağının tahribata uğrama riskini

³⁸⁹ House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "*Major Trotter'dan Earl Granville'e No.125, Diarbekir, May 20, 1880*", s. 224.

³⁹⁰ "...Daha çok Milli Konfederasyonunun çeşitli aşiretleri arasında iş amaçlı dolaşan küçük tüccarlardı veya şehirden çadır kamplarına, bu kamplardan şehre saman, tereyağı vs. nakliyesiyle meşgul olan Viranşehirli Ermeni köylülerdi... Milli Aşireti'nin ticaret kervanlarına kıbar ve saygılı davrandıkları..." Bkz. Sykes, *The Caliphs' Last Heritage, A Short History of The Turkish Empire*, ss. 316-317.

³⁹¹ "*Halep ve Şam merkezleri özellikle koyun, yün, yağ, peynir, halı, deve, balmumu, tütün, boya yapımında kullandıkları mazıyı gezici/göçer aşiretlerden temin etmekteydi.*" Bkz. McGowan, s. 815; İbrahim Paşa bu dönemde Ermeniler ile dostane ilişkiler kurmuş ve Viranşehir yakınlarına yerleşimlerine imkân tanıyarak hızlıca bir *pazar alanı* inşa ettirmiştir. Bkz. Sykes, *The Caliphs' Last Heritage, A Short History of The Turkish Empire*, s. 324.

ve ticari kervanlarına saldırılma tehlikesini bertaraf etmektir. Bu risklere karşılık aşiretlere bazı imtiyazlar veriliyor veyahut askeri müdahalede bulunuluyordu.³⁹²

³⁹² McGowan, ss. 796-797.

6. OSMANLI DEVLETİ ve AŞİRET İLİŞKİSİ

6.1. Millet Sistemi ile Yerel Gruplara Yaklaşım

Osmanlı Devleti'nin farklı etnik yapısının uzun bir süre yekpare şekilde devamını sağlayan, bunları birarada tutan *esnek ve "pragmatist" yönetim tarzı*³⁹³ olduğu düşünülmektedir. Bununla beraber kurumsal olarak çerçevesi belirlenmiş bir millet sistemi anlayışının varlığı idarenin sürdürülebilirliğini kolaylaştırmıştır.

Osmanlı klasik döneminde dini topluluklar için kullanılan *millet sistemi* ifadesi, Osmanlı'nın İslami esaslara dayalı yönetim mantığı içerisinde, Fatih Sultan Mehmet ile başlayan ele geçirilen topraklarda yaşayan halkların din, dil, ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin kendi kendilerini yönetebilmelerini sağlayacak *cihanşümul* hedefi olan hukuki altyapısı olan bir anlayışa tekabül etmekteydi.³⁹⁴ Bu evrensellik hedefli yönetim tarzı tarihi bir birikimle, kısmi bir kurumsallaşmayla devam etmişse de bütünlüğünü ulusal taleplerin yaygınlaştığı dönemlere kadar sürdürebilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde, 19. Yüzyıldaki milliyetçilik hattının genişlemesiyle var olan sistemin devamı zorlaşmış ve Tanzimat, Islahat Fermanı gibi reformist yöntemlerle, millet sisteminin sürekliliği için önlemler alınmaya gayret edilmiştir. Ancak bu reformların dağılmakta olan Osmanlı toplumunu birleştirmek hedefi, pratikte tam tersi bir sonuç vermiştir. II. Abdülhamid'in '*İslam Birliği*' tezi ile ittihatçı kadroların '*Osmanlı Milleti*' tezleri de millet sistemi kurumunun dağılımını engelleyememiştir.³⁹⁵ Özellikle II. Abdülhamid'in bölge aşiretlerinin Sünni-Müslüman kimliği üzerinden bilinçli bir ittifak tercihinde bulunduğu ve bu politikalar doğrultusunda işbirliği geliştirdiği görülmektedir.

³⁹³ "Esneklik ve pragmatizm geleneksel bir düzeni koruyabilmek ve sürdürebilmek yolunda araçlar olarak kullanıldı." Bkz. Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, s. 60.

³⁹⁴ 16. ve 18. Yüzyıllardaki belgelerde "papanın milleti, millet-i Ermeniyan, milel-i selase" tabirleri ile Kanuni Sultan Süleyman'ın Avusturyalı Ferdinand'a gönderdiği namesinin elkab kısmında "milletü'l-mesihîyye ve taifetü'n-nasraniyye" şeklinde dini topluluklara yönelik kullanıldığı görülmektedir. Bkz. İlber Ortaylı, "Millet Sistemi", Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi, C. 30, İstanbul, 2005, s. 66; Özellikle Gayrimüslim toplulukların dini kurumlarına tanınan geniş imtiyazlı bu dini rejimi Batılı yazarlar *Millet Sistemi* terimi olarak, Osmanlılar ise *Cemaat* kavramıyla nitelemekteydi. Bkz. Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", Halil İnalcık&Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (375-385), Ankara: Phoenix Yayınevi, 1. Baskı, Nisan 2006, ss. 375-383.

³⁹⁵ Küçük, ss. 383-385.

Osmanlı Devleti, millet sistemi çerçevesinde devletin sınırları dâhilinde yer alan cemaatlara belli bir hareket serbestliği ve kendi topluluklarını yönetme özerkliği tanımıştır. Uzun süre etnik kimlikleri ve dini farklılıkları gözetken bir yönetim siyaseti ile heterojen bir toplumu minimum bir homojenlik içerisinde yönetebilmiştir.³⁹⁶ Devletin hâkim sınırlarının geniş ve dağınık olması bu bölgelerde yaşayan topluluklara hükmetmesini zorlaştırıyordu. Merkezden uzak ve devingen alanlarda yer alan birimlere temsilcileri vasıtasıyla *özel statüler* verilmesi, devlet açısından, yönetebilme araçlarından birisi idi. Yerel toplulukların kazanımı ise mevcut sosyal, kültürel ve ekonomik pozisyonlarını sürdürme imkânlarıydı.

Tanzimat reformuna kadar yerel gruplara tanınan *özerklik*, dünya sisteminden doğan ulus devlet çıktısının Osmanlı Devleti özelinde yarattığı tahribat, merkezi hükümetin idari politikalarında değişikliğe gitmelerine neden olmuştur. Yerel gruplar açısından 19. Yüzyıl ortalarından itibaren *aşiret mirlerinin* görece güçleri karşıt bir güç birimi desteklenerek dağıtılmaya başlanmıştır.³⁹⁷ Emirliklerin devletimsi yapısının yaratacağı potansiyel bağımsız birimlerin dağıtılması, Osmanlı'nın merkezileşme politikaları ekseninde temel konulardan olmuştur.

Batının sosyal bilimler literatüründeki bir tanımında *aşiret* daha çok devlet karşıtlığı üzerinden sosyal yönden homojen, eşitlikçi, segmenter bir akrabalık ve soy strüktürü olan göçebe veya yerleşik topluluklar olarak adlandırılır. *Devlet* ise, bireysel ilişkilerin dışında heterojen, eşitlikçi olmayan hiyerarşik bir yapı üzerine kurulu bir organizasyondur.³⁹⁸ Keza Ortadoğu ve Mezopotamya'da aşiret ve devlet ilişkileri iç içe geçmiş şekilde bir seyir izlemiştir.

Özellikle 19. Yüzyıl itibarıyla sınırların daha da önem kazandığı bir dönemde devlet, aşiretlerin tutum ve davranışlarını sürekli gözetir bir şekilde ilişki kurmuştur. Öyle ki Mirliklerin geniş yetkilerinin ve güç kapasitelerinin denetimi gerekiyordu. Aşiretlerin

³⁹⁶ Abdulla, s. 123.

³⁹⁷ Sultan II. Mahmud'un yeni orduyu bu emirliklerin üzerine gönderdiğini belirtir. Bkz. Martin Strohmeier, **Crucial Images in the Presentation of A Kurdish National Identity, Heroes and Patriots, Traitors and Foes**, Leiden-Boston: Brill, 2003, s. 10.

³⁹⁸ Abdulla, s. 126.

birbirlerine karşı tutumlarını yönetebilen devlet merkezi, desteklediği daha küçük grupları bir anda yeni bir güç unsuru olarak ortaya çıkarabiliyordu.³⁹⁹

Yerel toplulukların aşiret sisteminin bölgesel atmosferi içerisinde farklı etnik kimliklerini barış içinde sürdürmeleri özellikle 19. Yüzyıl sonrası kolay olmamıştır. Hâkim aşiretlerin, yeni bir dünya algısı, toprağın önem derecesindeki artış ve ulus-devletleşme süreçleri; aynı zamanda batılı misyonerlerin bölgedeki çalışmaları, çatışmalara sebep olacak başka argümanlar ortaya çıkarmıştır. Kürt aşiretlerinin Hakkâri'nin korunaklı dağlarında yerleşik Hristiyan Nasturi (Süryani-Asuri) aşiretleriyle yaşadığı çatışmalar, tarihi boyunca aralarında kurulan uyumlu ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur.⁴⁰⁰ Yerleşik geleneksel ilişkiler, bağımsız hareket etme ve bu yönlü teşvikler vasıtasıyla yeni bir aşamaya geçmiştir. Kendinden üstün güç odaklarıyla ittifaklar geliştiren aşiretler diğer gruplar üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır.

Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan farklı dini grupların belli bir nizam içerisinde örgütlenmelerini ve toplumsal, politik, ekonomik dengenin sağlanması hususunda bu cemaatlerin merkezi yapıya bağlanmasını tesis eden esas çatı, millet sistemi olmuştur.⁴⁰¹ Dini topluluklara verilen statüler sayesinde devlet adına vergi toplama yetkilerine binaen karşılaşılabilecekleri herhangi bir direnişte, devlet bu cemaatlerin mali özerkliklerine karşı oluşan tehditlere resmi gerekçelerle de müdahale edebilmekteydi.⁴⁰² Osmanlı ekonomik sisteminin dirlik gibi mikro birimlerden gelen gelirlere dayandığı realitesi ile millet sisteminin hukuki zemininin yarattığı garantörlük sayesinde gayrimüslim cemaatlerden gelen vergi kaynakları da korunabiliyordu.

Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki esas kırılma dönemlerinden olan Tanzimat süreci, 1876 Anayasası'yla ilk Osmanlı parlamentosunun oluşması sonrasında sona

³⁹⁹ Abdulla, s. 127; Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 96; İran sınırında Milan ve Şikakan aşiretlerinin Setmanisse (Yeni adı Örenburç, Van ilinin Saray ilçesine bağlı bir mahalledir) bölgesi topraklarının mülkiyeti için verdikleri mücadelelerde Osmanlı ve Fars yönetimlerinin aldıkları tutumlar, aşiretlerin güçlenmesi, zayıflaması veya yıkılmasında rol alarak bir anlamda aşiretin yeniden üretilmesine neden olabilmekteydiler. Bkz. Millingen, ss. 49-60.

⁴⁰⁰ 1843-1847 yıllarında Mir Bedirhan'ın Süryanilerden daha fazla vergi istemesi, karşılığında İngilizlerin Süryanilere vergi vermemelerini telkin etmesi iddiaları arasında Nasturiler'in katledilerek çok kanlı bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur. Bkz. Abdulla, ss. 391-396.

⁴⁰¹ Ayhan Öztürk, "19. Yüzyıl Mardin'inde Müslim-Gayrimüslim İlişkilerine Örnekler", İbrahim Özcoşar-Hüseyin H. Güneş (Ed.), **I. Uluslararası Mardin Sempozyumu** (26 Mayıs 2006-Mardin) içinde (519-524), İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No:6, 2006, s. 520.

⁴⁰² Ortaylı, s. 69.

ermiştir. Kurulan mebuslar meclisinin temsiliyetinde çokkültürlü ve çoğulcu bir yapı söz konusu olmuştur. Arshi Khan, Osmanlının yönetim yetkisini gayrimüslim halkıyla hoşgörü eksenli bir millet sistemi çerçevesinde paylaştığını savunur.⁴⁰³ Ancak 19. Yüzyılda değişen dünya sisteminin mikro ölçüde Osmanlı'ya yansısıyla da bu dönem, II. Abdülhamid'in meclisi kapatması ve daha merkezi-otoriter bir yönetim anlayışına geçişiyle sonlanmıştır.

19. Yüzyıl Osmanlı için Tanzimat, Islahat, kanun-i esasi, modernleşme, ulus-devlet taleplerinin olduğu, yönetim birimlerinde istenilen kurumsallaşmanın yapılamadığı oldukça uzun bir dönem olmuştur. *Millet Sistemi'nin* ana karakterini betimleyen Müslüman milleti temsil eden millet-i hâkime kavramı, bu zaman sürecinde Osmanlılık/Osmanlılık vurgusuyla ön planda iken, 19. Yüzyılın sonuna doğru Türklük tanımına kaydığı görülmektedir. Nitekim etnik bir kimliğin başat görülmesi Osmanlı gibi çok milletli bir devletin (İmparatorluğun) kodlarında hasara neden olmuş ve batıdaki milliyetçilik hareketlerinin de yansısıyla devletin yönetim niteliklerinde kafa karışıklıklarını ortaya çıkarmıştır.⁴⁰⁴

Aşiret toplulukları da tüm bu kargaşa arasında kendi etki alanlarını hem yerelde, hem de merkezi birimlerde işbirlikleriyle arttırmaya çalışmışlardır. 19. Yüzyılın bitimine yakın Osmanlı Devleti'nin merkezi için, aşiret yapılarına ilgili olarak II. Abdülhamid'in Hamidiye Alayları Projesi, güvenlik-denetim politikaları bağlamına paralel olarak Müslüman millet birliği sisteminin devamı kaygısıyla da ilgilidir.⁴⁰⁵ Ümmetin birliği anlayışı yüzyılın sonuna doğru yönetim politikalarının öncelikli uygulamalarında kendisini göstermiştir.

6.2. Aşiret Yapısının Etkinliği

Aşiretler dağlık alanlarda yaşamak zorunda olmalarının getirmiş olduğu refleksler ile daha yaşanılır şartlar için birbirleriyle rekabet içerisinde olmuşlardır. Bu

⁴⁰³ Arshi Khan, "Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı", Güler Eren (Ed.), **Osmanlı** içinde (229-235), C. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 234. Ayrıca *Millet Sistemine* dair detaylı okumalar için bu cildin ss. 197-433 arası makalelerine bakılabilir.

⁴⁰⁴ Adem Palabıyık ve Yunus Koç, "Millet-i Hakime Kavramı Üzerine Sosyo-Politik Bir Değerlendirme", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:8, Sayı:37, ss. 419-422.

⁴⁰⁵ Hamidiye Alayları'na ilişkin daha detaylı olarak 6.4.2. bölümüne bakılabilir.

yüzden geçimlerini sağlamak, güvenliklerini garanti altına almak ve bunlar için az sayıdaki kaynakların kontrolünü sağlamak yönünde devamlı bir teyakkuz halinde olmuşlardır.⁴⁰⁶

Daha çok dağların yamaçlarında veya vadilerde konaklayan aşiretlerin birbirleriyle çatışmalarında da bir savaş hukuku gözettileri bölgeyi gezenler tarafından da aktarılmaktadır:⁴⁰⁷ Yerleşim yerlerinin yakılması, tarımsal ürünlerin, su kanalları ve hayvan barınakları gibi ekonomik kaynakların tahrip edilmesi, kadınlara, çocuklara ve din adamlarına saldırılması yasaklanmıştır. Ancak hayvan, silah ve diğer ev eşyaları gibi malların alınmasında engel yoktur.

Bayezîdî vakayinamesinde belirttiğine göre, savaşçı aşiret üyelerinin her birinde beş ateşli silah bulunmaktaydı; kayış üstünde bir, belin her bir kenarında birer tane tabanca, on mermi, bir uzun namlulu silah ve üç kargı, bir kılıç, bir kalkan olmak üzere tam donanımlı bir savaşçı görünümündedirler.⁴⁰⁸ Bayezîdî, aşiret üyelerinin cesur karakterine ve talan yapma gerekçesine, yiğitlik ve savaşçı kimliklerini ön plana çıkarma arzuları üzerinden bir yorum getirmektedir.

Aşiretler, tarihleri boyunca var ettikleri sosyo-politik pozisyonlarını 19. Yüzyıl ortalarına kadar mirlerin yönetiminde sürdürebilmiştir. Tanzimat sonrası yapılan reformlar ve askeri müdahaleler ile bu mirlerin gücü kırılmış, statü kayıpları olmuş ve etki alanları yavaş yavaş sınırlandırılmıştır.

Aşiretsel alanın sahip olduğu beşeri ve ekonomik kaynakların değeri, çevresinde yer alan büyük devletlerin aşiretlerle ittifak kurmaları için esas argümanlardan biri olmuştur. Aşiretlerin bu cazibesiyle beraber sınır ihlalleri ve yaptıkları saldırılar da iki taraf açısından kontrol edilmesi gereken bir olgu olarak değerlendirilmiştir. İşte bu birikmiş tarihi sorunun çözümü için Osmanlı-Fars (İran) sınır tartışmalarında aşiretlerin hareketliliği, toprak mülkiyeti problemlerinin çözümü ve barışın sağlanması için Rus-

⁴⁰⁶ Abdulla, s. 85.

⁴⁰⁷ Daha önceki yüzyıllarda buna daha çok dikkat edilirken, 20. Yüzyılın başlarından itibaren artık buna daha az uyulduğu ve çatışmalarda Müslüman-Hristiyan ayrımının daha görünür olduğu da Wigram tarafından aktarılmaktadır. Bkz. W.A. Wigram and E.T.A. Wigram, s. 66.

⁴⁰⁸ Abdulla, s. 87; Bayezîdî, s. 154.

İngiliz-Fars ve Osmanlı'dan oluşan dörtlü bir karma komisyon kurulmuştur.⁴⁰⁹ Bu komisyonun kurulmasıyla aşiretlerin yaşadığı mekânların öneminin yanısıra dünyada böyle si önemli güçleri biraraya getirebilecek bir stratejik konumlarının ve etkinliklerinin olduğunu da göstermektedir.

Aşiretlerin temel özelliklerinden biri de dış tehditlere karşı ortak bir savunma anlayışı göstermeleridir. Bununla beraber dışarıdan gelen müdahalelerin yanında alt birimleri oluşturan bazı aşiret reislerinin içerdeki rekabeti, karşıt görüşlü aşiretlerin birbirlerinin rakipleriyle (aşiret-devlet) işbirliği yapmasına neden olabiliyordu.⁴¹⁰ şartların zorlamasına ek olarak aşiretler kendi kararlarıyla taraf seçebilecekleri bir hareket alanı yaratabilmekteydi.

Aşiretin alt birimlerinin kendi ilerinde ittifak, muhalefet ve dayanışma gereklilikleri doğduğu zaman temel motivasyon kaynağı *kan davasıdır*. Devlet organizasyonunun merkez dışında kalan evre ve sınır uçlarındaki birimlerin gündelik sorunlarına kısa vadeli çözümler bulması pek mümkün olmuyordu. Bu yüzden bölge halkı için aşiretlerden bağımsız gruplar olarak yaşamak; ekonomik, güvenlik ve de olası kan davalarında sahipsiz/güvensiz kalma riskini içeriyordu. Böyle si aşiretsiz birimlerin belli-belirsiz saldırılara açık halde olmaları, onların güçlü aşiretlere eklenmelerini zorunlu kılıyordu.⁴¹¹ Dayanışmanın gerekliliği olan başka bir alan da *taziye merasimleri*ydi. Milli İbrahim Paşa ile beraber gezen bir aşiret üyesinin vefat etmesi halinde taziyeye evsahipliği yapacak en uygun ve büyük mekân, Paşa'nın *Kon/Büyük adır*'ı oluyordu.⁴¹²

Gökalp, kan davalarında gösterilen reaksiyonu, Dicle bölgesi aşiretleri üzerinden incelemiştir. Vardığı sonuca göre, katil veya maktulün akrabalarının sorumluluk alanı, soy ağında kaçıncı dereceden yakınlarının muhatap kabul edileceği; "*Beniamme*" denilen

⁴⁰⁹ Abdulla, s. 210; 1843-1844 yıllarında yapılan I. Erzurum Konferansı ve 1847 yılında neticelendirilen II. Erzurum Konferansları sonucunda bir anlaşmaya varılmıştır. Detay için bkz. Abdulla, ss. 198-218.

⁴¹⁰ Osmanlı-Fars devletleri arasında kalan aşiretlerin bu güçlü devletlerden birinin tarafında yer alma çabası tarihin uzun bir döneminde devam etmiştir. Bkz. Bruinessen, Ağa, şeyh, Devlet, s. 123.

⁴¹¹ Bruinessen, Ağa, şeyh, Devlet, ss. 98, 110; 19. Yüzyılın ilk yarısına kadar aşiretler arası ihtilafların çözümünde Kürt Beyleri etkin rol oynarken, 1860 sonrasında dini liderlik konumunda bulunan *şeyhler*, arabuluculuk işlemini yapmaya başlamışlardır. Detay için bkz. Bruinessen, Ağa, şeyh, Devlet, ss. 107-117.

⁴¹² Taziye merasimlerinde misafirlere ikram için her ne kadar Paşa önemli bir masrafı stleniyorsa da vefat eden kişilerin kalan miras payına göre Paşa'nın çadırına belli bir sayıda koyun/lk (yk devesi) bağışlanırdı. Bu iskat (işqat) adı verilen ölülerin hayrına gidecek bir tür sadaka/yardım türü idi. Hamza Ağan ve Sedat Kıran (42) **Kejan Aşiretinden** ve Bb (47) **şeyhan Aşiretinden (Eşıra şx)**, Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ (16.08.2019).

fuuz/büyük aile ve *batın/sop'un şeyhleri* olarak adlandırılan aşiret üyelerinin içlerinden seçtikleri bir “*şeyhuşşucuh/aşiret reisi*”nin başkanlığındaki bir komisyonca karara bağlanmaktaydı.⁴¹³ Aşiretlerin sosyo-kültürel gelenekleri dayanışmayı zorunlu kıldığından, münferit olayların bile kati şekilde sonuçlandırıldığı bir karar mekanizmasına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Aşiretlerin konargöçer yaşam formları geleneksel anlamda hayvan sürülerinin dolaşımıyla içiçeydi. Bu toplulukların genel özelliğini yansıtmaktadır ancak; organizasyonel sürdürülebilirliğini sağlamada farklı etmenlerin olduğu da yakın tarihe kadar varlıklarını korumalarından anlaşılmaktadır. Sürülerin ve türevi ürünlerin iktisadi değeri, bu grupların sosyo-ekonomik katkılarından dolayı göçerlik hallerinin yarattığı olumsuzluklara göz yumulmuş olabilir. Gökalp, aşiretin kendini yeniden üretmesini ve varlığını uzun süre devam ettirebilmesini; çöl ve dağ gibi korunaklı alanlarda kalabildiği coğrafi sebepler ile vergi toplayan mültezimlik kurumu ve göçebeyken askeri yükümlülüklerden kaçabildiği gibi kanuni bazı etmenlere bağlıyordu.⁴¹⁴ Bu bağlamıyla aşiretler *mikroekonomi-politik etkinlik alanları* yaratabildi. Haliyle ortaya çıkan bu küçük iktidar birimleri, *makro siyasal alanda da daha görünür* olabiliyordu.

6.3. Devlet ve Aşiretlerin İlişki Biçimleri

Osmanlı Devleti'nin *aşiret bölgesine* hâkimiyetinden sonra uyguladığı politikalar, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla kadar olan süreçte buradaki aşiret yapılarının farklılaşması/biçim değiştirmesinde önemli rol oynamıştır. Özoğlu bu politikaların üç aşaması olduğunu ileri sürer:⁴¹⁵ **İlk olarak** bölgenin daha önceki hâkim güçleri olan Akkoyunlular ve Safevilerin ele geçirdikleri topraklarda beyliklerin liderliklerini tanımayarak kendi idarecilerini atamışken, Osmanlı Devleti irsiyetle yönetimin devr edilmesine esnek bir yöntemle yaklaşmıştır. Bu durum aşiretler açısından iktidar için rekabetin azaldığı, devlet otoritesine bağlı bir liderlik karakterini ortaya çıkarmıştır. **İkinci aşamada** sancak statüsü ile yeniden yapılandırılan aşiretlerin/emirliklerin içindeki

⁴¹³ Gökalp, KAHST, ss. 25-27.

⁴¹⁴ Gökalp, KAHST, ss. 43-48.

⁴¹⁵ Şerefname'nin yazarı Mir Şerefhan Osmanlı'ya tekrardan çağrıldığında daha önce yönetimindeki Bitlis Sancağı'na ilaveten Muş Vilayeti'nin yarısı da kendisine has olarak bağışlamıştır ki Osmanlı Devleti böylece emirliğin sınırlarını net olarak belirlemiştir. Bkz. Hakan Özoğlu, **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, 1. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi, Ekim 2005, ss. 85-87.

soylu askeri kuvvetler ile aşiret dışı unsurları (gayrimüslimler, kentli-köylü aşiretsiz Kürtler) barındıran toplumsal sınıfları etkilediğini ve bu yapıların 19. Yüzyıl ortasına kadar kendisini yeniden üreten dinamik bir tabakalaşmaya neden olduğunu belirtir. *Üçüncü etkisi* ise, tımar sistemi ile Kürtler'in sosyo-politik (hatta ekonomik) yapısında emirliklerin sınırlarını belirleyen daha net bir çerçeve tanımlamıştır.

İki büyük devlet arasında stratejik bir coğrafyada olmak Kürt aşiretleri açısından hem bir çatışmanın mekânı, hem de dengeleri değiştirebilecek bir konumları olduğunu göstermektedir. Bu özel pozisyonda yer alan ve devamlılığı olan yapıların devlet-aşiret temasında edilgen bir zayıf halka olmadığı aksine bu iki İmparatorluğun karşısında mevcut konumlarını devam ettirebilecek yöntemler geliştirdikleri anlaşılmaktadır.⁴¹⁶ 19. Yüzyıla kadar bir vergi ünitesinin bütünsel varlığı, az muhataplık ilkesi merkez için tercih edilen bir olgu olmakla beraber, aşiret birlikleri için imtiyazların alınabileceği bir müzakere fırsatı sunmaktaydı.

16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin merkez dışı gruplara yaklaşımında Arap toplulukların yaşam alanlarında iltizam usulünü zorunlu tutarak, yereldeki eşraf veya aşiret liderlerini destekler bir özerklik tanımakta iken; Kürt aşiretlerinin yönetimlerini ise merkezi denetimin daha aktif olduğu dirlik sistemi içerisinde desteklemektedir. Osmanlı Devlet bürokrasisi, 17. Yüzyıl sonrasında geniş teritoryal alanın yönetiminde adem-i merkeziyetçi bir yöntemi, 18. Yüzyıl sonu ve 19. Yüzyılda ise merkezileşme çabasını tercih etmiştir.⁴¹⁷ Devletin tarihsel süreçte idari anlamda uyguladığı farklı varyasyonlar karşısında bölgede yerleşik-konargöçer toplulukların da emirlik, konfederasyon, aşiret gibi kurumların kendilerini yeniden üretebildikleri, bir reaksiyon gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Dünyada ulusal taleplerin ön plana çıkmaya başlamasıyla, bölgesel çıkarlarını kaybetmek istemeyen aşiret liderleri de paradoksal bir ruh hali yaşamaktaydı. Bir yandan bağımsızlığın çekici tarafı, diğer taraftan mevcut hâkimiyet alanlarının kaybedilmesi

⁴¹⁶ Özoğlu, s. 68.

⁴¹⁷ 17. Yüzyılın ortalarından 19. Yüzyıla kadar yönetimdeki hiyerarşik tablo şöyleydi: Aşiret liderleri Mirlere (Kürt Sancakbeyleri), Mirler Beylerbeyi'ne (Vali), Beylerbeyi de Sultan'a bağlıydı. 19. Yüzyılda ise, emirliklerin dağıtılmasından sonra aşiret liderleri Osmanlı sancakbeylerine onlarda Beylerbeyine (Vali) ve en tepede Sultan'a bağlı olacak şekilde bir idari piramitten oluşmaktaydı. Özoğlu, ss. 87-88.

riskine karşın politik stratejilerini uygun zamana göre belirlemek durumundaydılar. Merkezi hükümet de bu tehlikeleri görüyor ve buna karşın politikalar uyguluyordu. Özellikle 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonrası batıda kaybedilen topraklar nedeniyle Osmanlı, doğuda devlet sınırlarının uçlarında yer alan diğer mikro iktidarların bağımsızlık girişimlerine karşılık olarak, bu emirliklerin güçlerini zayıflatmak ve kendi merkezi iktidarına bağlamak için müdahalelerde bulunmuştur.⁴¹⁸

19. Yüzyılda özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı Devleti'nde mevcut kaynakların üretimi, dağıtımı ve organizasyonu yerel ve uluslararası etmenlerin yönlendirmesiyle olmuştur. Devletin iradesini tüm sınırlarına yayma hedefi, merkezileşme olgusunun gerekliliğini ortaya koymuştur. Devletin bu yönlü gelişim tercihinde daha fazla sermaye ihtiyacını bu sınıflardan sağlamaya çalışması yani statükonun dönüşümünü zorlaması geleneksel çıkarları olan grupların kısıtlanması anlamına gelmekteydi. Sonuç olarak 1826 yılında Yeniçeri loncalarının hâkimiyetine son verilmesiyle, ayan, eşraf ve aşiret ileri gelenlerinin ekonomik kazanımları da tehlikeye girmektedir.⁴¹⁹

Teknolojik gelişimin üretim sektörlerini oldukça etkilediği bu dönemde Osmanlı, serbestlik ilkesi bağlamında kimi zaman eşrafın güçlü olduğu lonca kurumlarını baskılasa da ekonomideki hacimleri dolayısıyla II. Meşrutiyet dönemine kadar mevcudiyetlerini sürdürmelerine imkân veren esnek bir yaklaşım göstermiştir.⁴²⁰ Dünya'da da ulusalcı söylemin toprağın değerini arttırdığı ve tarım endüstrisinin ortaya çıkardığı yeni bir rant alanında; köylüler, aşiretler ve büyük toprak sahiplerinin de devlet ile rekabet halinde oldukları ve çeşitli talepler için mücadele ettikleri görülmektedir.⁴²¹

⁴¹⁸ Önemli üç yerel iktidar merkezi: Günümüz Irak'ın kuzeyindeki Erbil ve Rewanduz'u içine alan Soran Emirliği; Kerkük ve Süleymaniye'yi içine alan Baban Emirliği ve Cizre ile Diyarbakır bölgesine hâkim olan Botan Emirliği idi. Bkz. Abdulla, s. 191.

⁴¹⁹ Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", Fatma Acun (çev.), Halil İnalçık&Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** içinde (447-455), Ankara: Phoenix Yayınevi, 1. Baskı, Nisan 2006, s. 448.

⁴²⁰ Quataert, Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri, s. 452.

⁴²¹ Osmanlı tüccar grubu ve tarımsal üreticiler serbest ekonomiyi savunurken, zanaatkar gruplar koruyucu gümrük politikalarını destekleyen bir tutum içindeydiler. Bkz. Quataert, Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri, s. 450.

Tanzimat ile beraber Osmanlı merkezinin bağlaşıklık grupları yumuşak bir geçişle zayıflatma politikaları, hem kendi ekonomi-politik gücü paralelinde hem de bu grupların direnci ve içsel çelişkileriyle beraber 20. Yüzyılın başına kadar sürmüştür.

6.4. Devletin Aşiretler ile İlişki Alanları

Osmanlı Devleti, aşiretler ile kendi sistemi içerisinde vergi esaslı ve askeri yükümlülüklerini yerine getirmek üzere zora dayalı bir ilişki ağı kurmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti bütün tarihi boyunca dönemsel ve yerel koşulların dayatmasıyla merkeziyetçi veya adem-i merkeziyetçi yönetim sistemlerini “pragmatik” bir şekilde uygulama yoluna gitmiştir. Osmanlı merkezi yönetiminin başat kaygısı vergi-askeri-yerleşik idari nizamını korumaktır. Bu bağlamda göçebe bir hayat tarzı olan aşiretlerin ve onların iktisadi kaynaklarının mevcut sisteme entegrasyonu için politik davranarak esnek bir yaklaşım ile ilişkilerini yönetmiştir.

Osmanlı Devleti, aşiretler ile olan diyalogunu realist bir zeminde konumlandırırken, aşiretlerin kendi aralarındaki ilişkilerin idaresinde de bazen hakemlik, bazen de hâkimlik rolünü oynamak durumunda kalmıştır. Özellikle 19. Yüzyılda Berriye bölgesi ve hinterlandında iktidar gücünü sürdürmek isteyen Kürt Milli Aşireti ile Suriye çöllerinin büyük kısmında hâkimiyeti bulunan Arap Şammar Aşireti arasındaki güç mücadelesinde, Osmanlı merkezinin sık sık müdahalesi söz konusu olmuştur.

Sadaret-i Uzma Mektubi Kalemi, Taraf-ı Vala-yı Seraskeriye’ye gönderilen bir tezkirede İbrahim Paşa’ya durum tebliğ edilmiştir.

“Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa’nın aşireti halkından 40 bin kişi ile ilkbaharda Karacadağ’ın şimalindeki nevahiye azimet etmek üzere hükümetten talep ettiği müsaade ita edilecek olursa geçen sene Siverek kazasına revenma? olan vakai-yi müessifane tekrar edeceği... hareket-i gayr-i marziyesine devam ettiği halde muamele-i şedide icrasına mecburiyet hasıl olacağının kendisine tefhimi. Bu durumun dördüncü orduyu hümayun müşirliğine vesayayı münasiple ifası.”⁴²²

⁴²² BOA, **BEÖ**, 2539/190376, 25/M/1323 (01.04.1905); Ayrıca 20/M/1323 tarihli müsaadenin talep edildiği belgede “Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa’nın aşireti halkından 40 bin kişi ile ilkbaharda Karacadağ’ın şimalindeki nevahiye azimet etmek üzere hükümetten talep ettiği müsaade ita edilecek olursa...” hak. bkz. BOA, **BEÖ**, 2535/190119, 20/M/1323 (27.03.1905)

Milli İbrahim Paşa'ya bu sene oralara gidip kargaşa çıkaracak olursa Dördüncü Ordu'nun kendilerine müdahalede bulunacağını uygun bir şekilde anlatılması istenmiştir.

Milli Aşireti'nin ilkbahar öncesi yapılan son hazırlıklardan sonra Karacadağ'ın kuzeyinde yer alan taraflara yapacağı göç için merkezi idareden *müsaade* talebinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Vesikaya göre kırk bin kişilik devasa bir kitleyi bulan ve Mardin-Urfa-Diyarbakır ile kuzey bölgeleri arasında konargöçerlik yapan aşiret halkının tarımsal alanlara, yerleşik köylünün mahsullerine verdiği/verebileceği zararlar nedeniyle, sürecin yönetimi ve organizasyonu için merkezi hükümeti dikkatli kararlar almak zorunda bırakıyordu. Bunun yanında aşiretin Hamidiye Alayları'ndaki pozisyonu da karar verici yetkililerin hassas ve toleranslı davranmalarında yönlendirici olabiliyordu.

Aşiretlerin göç dönemlerinin tarihi arka planında kendilerinin geleneksel hareket kabiliyetleri, merkezin belli bir intizam içerisinde bu mobilizasyonu kontrol/denetleme ve yönlendirme gücüyle paralel bir yol alıyordu. Yukarıdaki arşiv vesikasında görülen göç için merkezi idareden izin talebi, bu göç süresince yerleşik halkın ve zirai alanlarının zarar görmesi realitesine karşın iznin sosyal, siyasal ve ekonomik dengelerin gözetilmesine göre verilmesi, aşiret ve merkezin bağımlı ve karşılıklı ilişkisini de göstermektedir. Ancak iznin verilmemesi halinde Milli Aşireti'nin bu yekünde bir hazırlıktan vazgeçeceği sanmak da yanlış olacaktır.

II. Abdülhamid, 19. Yüzyılın son on yılında yaşanan Ermeni sorunlarının dış ülkeler tarafından sürekli kullanıldığını düşündüğünden, aşiretlerarası çatışmaları, aşiretlerin köylere saldırılarında yerel hükümet sözcülerinin şikâyetlerinin çözümünü bazen öteliyordu. Aşiretlere karşı bu toleranslı tutumun temelinde Müslüman kimliklerinin önemli bir etkisi olmakla beraber aşiretlerarası çatışmalarda taraf tuttuğu da oluyordu.⁴²³ Osmanlı merkezinin yerel topluluklara bakışında, II. Abdülhamid'de olduğu gibi padişahların subjektif tutumları da belirleyici olabilmıştır.

⁴²³ Yerel hükümetler aşiretlere sürgün cezaları ve askeri müdahalede bulunma kararları verirken, II. Abdülhamid bazı kararları iptal ettirmektedir. Ayrıca Berzenci ailesi ve Hemavend Ağaları arasındaki çatışmalar için bkz. Çetinsaya, s. 166.

6.4.1. Devletin Arabuluculuğunda Milli, Şammar ve Aneze Aşiretleri

Osmanlı arşiv sisteminde bölgedeki hâkimiyetini diğer büyük gruplara kabul ettirmeye çalışan Milli, Şammar ve Aneze gibi büyük aşiret birliklerinin (konfederasyonları) arasında gerçekleşen meselelere dair pek çok belge bulunmaktadır.

“Taraflı Vala-yı Hazreti Seraskeriyeye,

Şammar Şeyhi Faris Paşanın Milli Aşiretine itanın mukayyid olduğu mevaşinin ahz ve teslimi için mamuri azim kılınmış olan velayı seyyar taburu binbaşı ile iki çavuş ve dokuz nefere verilmesi iktiza ifa harcırahın sürei tesviyesi Diyarbakır velayı aliyesinde intizar olması üzerine tahsili emval için sevk olunan asker zabiti harcırahları hazine-i celileye ve tahsibi işkaya için sevk eyledikleri ... sevkiyesi ciheti ne? faiyeye ait olduğundan ona göre ifai maksusa velayı müşarünileyhe bildirilmişti zikr olunan hevaşiyenin ahz ve teslimi h.. maiyeti efradıyla beraber Zor sancağına ... eylediklerine talimi luzum gelen harcırahlarıyla tasviyesi mezkur seyara binbaşılığından verilmesi ... İstida olunduğu ve binbaşı ile ifradı merkumeye izamları tahsili emvali emriye için (?) istirdadı mefsuban yolunda bulunduğundan harcırahlarıyla ... (?) Velayı müşarünileyhinden bukra gelen vs tarihli vs numaralı ve namile binbaşıyla ile efradına vs verilmesi luzum gelen meblağın jandarma tahsisatına taalluk ... ifası ...⁴²⁴

Şammar Aşireti Şeyhi Faris Paşa'nın Milli Aşireti'ne vermesi gereken mevzubahis olmuş hayvanların teslimatında Osmanlı merkezi memurları arabuluculuk ederek bir binbaşı, iki çavuş ve 9 asker görevlendirmiştir. Bu görevli askerlere yolluk için yapılacak ödemenin jandarmaya ayrılan ödenekten gerçekleşmesi için sorumluluk alanında bulunan Serasker'e talimat verilmiştir. Devam eden yazışmalarda görevlendirilen vilayet jandarma alayı seyyar taburu binbaşısı ve emrindeki askerlere ödenek verilebilmesi için vilayet dışında gidecekleri yerler ile ilgili olarak mesafe mazbataları da istenmiştir.⁴²⁵ Anlaşıldığı kadarıyla aşiretlerin kendi aralarında çözüme

⁴²⁴ “Diyarbakır Vala-yı Alisine... Şammar Aşireti tarafından Milli Aşiretine itası Faris Paşa canibliğine... (?) taahhüd olunan mevaşinin ahz ve teslimi zımnen memuren izam kılınmış olan seyare taburu binbaşı ile maiyeti efradına harcırah olarak verilmesi lazım gelen meblağın jandarma tahsisatına taalluk cihetine ifayı... (?) mukaddem ali seraskerliğine yazıldığından ...” bkz. BOA, **DH. MKT.**, 2256/3, 06/C/1317 (12.10.1899).

⁴²⁵ “Diyarbakır Vala-yı Alisine... Şammar Aşireti tarafından Milli Aşiretine itası Faris paşa canibliğine mersuku? taahhüd olunan mevaşinin ahz ve teslimi zımnen memuren azim kılınmış olan seyare taburu -velayı jandarma alayı- Binbaşısı ile maiyeti efradına harcırah olarak verilmesi lazım gelen meblağın surei tahsisi hakkında vuku bulan işarı... Nezaret hudud Vilayetine itibaren her saat için altışar para ve kol vekilleri ile muavenelerine ikişer de tabur ağalarına kadar hn? tabura beşer valayı beylerine yedişer nh? si harcırah izası verileceği azimet mekari... efradıyla velayı harcına nerelere azimetle hudud Vilayetine itibaren kaç saat mesafe eylemişler ise...” bkz. BOA, **DH. MKT.**, 2325/54, 28/Za/1317 (30.03.1900).

kavuşturamadığı durumlarda ve hassas olan meselelerin halledilmesinde Osmanlı merkezi arabuluculuk yaparak devreye girmiştir.

Milli ve Şammar Aşiretleri arasındaki bu mevaşinin (hayvanların) transferinde karşılıklı suçlamalar da söz konusu olmuştur. Milli Aşireti'nin gaspı söz konusu olan hayvanlarına karşı Şammar Aşireti Şeyhi Faris Paşa da “şer'i yemin” ederek, Milli Aşireti'nin de kendilerinden hayvan gasp ettiklerini iddia etmiştir.⁴²⁶ Yapılan tahkikatlar neticesinde Şammar Şeyhi Faris Paşa'nın iddiasını destekleyecek bir delil bulunamamış ve senetle taahhüt ettiği hayvanları yaklaşık bir senelik yazışmalar sonunda Osmanlı merkezinin dahliyle teslim ederek sözkonusu süreç bir neticeye ulaştırılmıştır.⁴²⁷

Özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren El Cezire bölgesinin en güçlü aşireti konumunda bulunan Milli Aşireti ve bu bölgenin güneybatısında yer alan büyük Arap Aneze Aşireti ile güneydoğusunda yer alan büyük Arap Şammar Aşiretleri arasındaki hâkimiyet mücadelesinden kaynaklı karşılıklı saldırıların çözümü için, Osmanlı merkezinin sık sık müdahil olduğu arşiv belgelerinden de takip edilebilmektedir. Bu vesikalara Dâhiliye Mektubi Kalemi'nden bir örnek verilecek olursa:⁴²⁸

“Halepli Anaze Aşiretinden olup vera-ı rüsumunu vermemek için Cezirenin Resulayn cihetinde kalan Feda'an fırkasından zeydan El?... ve Zeydan El'hurumi? ve Salih bin emin fırkalarına thf'nin üzere bunlardan müfrez bulunan fırka elli hane hilafında hareketleri esnasında Şemmarla Fedaa fırkasından altı yüze karib Anaze atlasuna Habur nehri kenarında bil??kraf mezkur fırka (?)... hanenin ağnamı varidleri gasp ve kırk neferi katl olundugu Zor müfreze b.. şubesinden bildirildiği ve vukuan mezkureden tag?lien Anezelilerin Millili aşiretiyle bilittifak Şemmerlilere büyük bir katli ibkai inhiama? meydan verilmemek üzere mef?hubatın istirdadiyla meselenin usulu eşaire mütefikten sul? ve fusulu? Hakkında Zor mutasarrıflığına... ... bölükbaşlığına? tebliğen luzumu ifa kılındığı Halep el... ... kumandanlığı meka?lindan vurud olan telgrafname işar olması... emr ferman.”

⁴²⁶ İdari ve askeri tahkikat yapılmasına rağmen Şammar'ın iddiasını kanıtlayacak herhangi bir sonuca ulaşılamamıştır. Bkz. BOA, **DH. TMIK. M.**, 74/6, 03/R/1317 (11.08.1899).

⁴²⁷ “Şammar Aşireti tarafından Milli Aşiretine itası Faris paşa tarafından sened mkd-maruf ? taahhüd olunan mevaşinin ahiz ve teslim...” BOA, **DH. MKT.**, 2418/107, 28/B/1318 (21.11.1900).

⁴²⁸ BOA, **DH. MKT.**, 749/79, 17/Ca/1321 (11.08.1903); Arap Ceys/Geys/Gês Aşireti'nden Şeyhin kızkardeşi ile evlenerek bu aşiretin desteğini kazanmış sonrasında Afadile?, Baggara (Bakara), Şerabiyan gibi aşiretlerin, Mardin yakınlarındaki Kiki/Kikan Aşireti'nin de katılımlarıyla İbrahim Paşa liderliğindeki Milli Aşireti, hakimiyet sahasını bu ittifaklar ile daha da genişletmiştir. Ancak Arap Şammar, Tay ve Aneze Aşiretleri ile kadimden düşmanlıkları devam etmiştir. Bkz. Sykes, *The Caliphs' Last Heritage, A Short History of The Turkish Empire*, s. 324; Şammar Aşireti'ne karşı yürütülen mücadelede Kikan (Kiki) Aşireti'nin Milli Aşireti ile ittifakına değinen Kiki Aşireti'nin üyelerinden olan bir dengbêjin (Ehmed Fermanê Kiki) ağzından yazıya dökülen *Delalê Berrîyê* adlı bir *kilama* (türkü) Hawar dergisinde yer verilmiştir. bkz. Ji Devê Ehmedê Fermanê Kiki, “*Delalê Beriyê*”, **Hawar**, C. 24, Çapxana Midhik-El-Mibkî, Şam, 1 Nisan 1934, s. 4-5.

Aneze Aşireti'nin Habur Nehri'ni geçerken Şammar Aşireti'nin Feda'a fırkası tarafından koyunları gasp edilmiş ve kırk üyesi bu saldırı sonucunda hayatını kaybetmiştir. Osmanlı Merkezi Hükümeti, Aneze Aşireti'nin bu saldırıya cevaben Milli Aşireti ile birleşerek Şammar Aşireti'ne yönelik güçlü bir saldırı yapacağını duyum aldığından Halep ve Zor mutasarrıflığına ferman yollanmış ve herhangi bir hareketin olmasına engel olunarak, ihtilafın geleneklere uygun çözülmesini emretmiştir. Aşiretler bir sorununu kendi iç işleyişine göre, dışarıdan bir müdahale yapılmadan, geleneksel yöntemleri ile halletmeye çalışmışlardır. Bu arşiv vesikasında aşiretlerin içerden çözüm perspektifine de bir atıf yapılmıştır.

Aşiretler arasında sadece siyasi iktidar mücadeleleri yoktur, aşiret birliklerinin temel ekonomik kaygıları dönem dönem öncelikli mücadele alanları olabilmıştır. Şammar Aşireti Şeyhi Faris Paşa'nın Milli Aşireti'ne saldırılarda bulunduğu dair bir arşiv belgesinin içeriğinde, söz konusu saldırı değerlendirmesinin aslında o seneki kötü iklim şartlarından dolayı verimsiz otlakların sürüleri için yetersiz kalması ve bu nedenle Diyarbekir sınırları içerisinde yer alan yaylaklara çıkma çabasıdır. Şammar Aşireti'nin 1312 Hicri yılında (M. 1895) sekiz bin hayme (çadır) halkıyla Diyarbekir sınırlarına girdiği ve Milli Aşireti'ne saldırıda bulunulacağına dair yapılan gözlemler sonucunda, Diyarbekir Vilayetine yerel birimler tarafından durumun aciliyetini bildiren bir telgraf ile haber verilmiştir:⁴²⁹

“Şammar Şeyhi Faris Paşanın Milli Aşiretine hücum etmek üzere sekiz bin hayme halkıyla Diyarbekir hududuna girdikten men-i mesarih (çayırılık, otlak) için Milli Aşiretinin bulunduğu kısmıye Diyarbekir'den bir tabur sevki lüzumu dördüncü ordu hümayun müşiriyetinden bil-tegrafname işar olunması üzerine keyfiyet atien alel? şahane arz ile istidan olundukta bu kadar hilafın toplanması garip bir şey olup bunun askeri estim? müdahale ettirerek beyhude İslam kanı dökülmesi için bir teşvik eseri? olacağı ve bu suren ahali İslam'ın vurudatın? münafaa müvakkâ? olamayacağı gibi Ermeni erbabı mefasadının ve konsolosların buna sureten ittihaziyle bir hükmü şekayan verirler şu sırada daha ziyade müşkülün ifa etmelerine mahal verilmemek üzere gönderecek askeri şahane... kan dökülmemesi ve mevcut şekaveti ahval zinhar sebebiyet verilmemesi için o emri akide ahd? dördüncü orduyu hümayun müşiri hazretleri ?.. ?.. zuhurunda tedabir hakemiyan ile iş-i his?nuye etmekte

⁴²⁹ BOA, BEO, 632/47341-3, 03/Z/1312 (28.05.1895).

olduğundan bu babda aşayiri mezbura ruesasına tebliğen ve vesaiyayı muktezi ifa ettirilerek her hal bir koz zuhureye mahal bırakılmamasına pek ziyade dikkat ve inam olunması için müşarünileyh tebligat lazım ifa ettirmek üzere... Mayıs? 311 tarihli tezkerede bahs olan meskun-i kadim bulundukları bazı? kasaba ve karyelerin mevsim-i hifada? vehamet havası sebebiyle? ve diğer taraftan hayvanatın beslenmesi maksadıyla yaylaka çıkmak mecburiyetinde bulunduklarından ve gayrı meskun bulunan aşair halkı dahi bu halde olunduklarından aşairi merkumenin yaylağa gider iken gelip geçeceği mahallerde bir güne uygunsuzluk ihdatıyla? esasiye helal gelmemek maddesinin namına şayanı itinam olmasıyla bu ciheti istikmal zamanında evel emirde? yaylağa çıkacak aşair halkının ne güne ve ne tarikten gideceklerine ve kaç günde arkası olunacağına dair ruesa tarafından hükümet mahaliyeye beş on gün evvel malumen ..?...? ettirerek onun üzerine mahallerince bunların murdar edeceği İslam ve Hristiyan köyler muhtar ve ihtiyarlarına aşairin falan gün oradan geçeceği ve kendilerinin bir güne müna?setizlikte bulunacakları gibi köy ahalisinin dahi onları kovmuş nazarıyla bakarak olacaklara hüsnü muamele ederek mürurları aşarı? namünasip ve izaya mevcut halde bulunmaları ve aşairin geçinceye kadar köyün muhtar veya ihtiyarlarından bir iki kişinin gezer halde bulunup şu maksadı ?..de istikmalî dikkat etmeleri yolunda vesaya ve telgrafname icrasından ve münasip müva?alarda mefruzu ikam olunduktan sonra aşair halkının azimet ve bu öyle ahali ve aşairden yaylaka çıkacakların süren azimet ve avdetleri? hakkında ba'de bir talimat hazırlanmak? üzere bu seneden itibaren bir vcm?harrer muamele olunması hakkında mamuri mülkiyeye ve ciheti askeriyece ona göre mahal esasen bir kavain...ol babda emr ve ferman kılınması..."

Bu vesika detaylı incelendiğinde yazışma konusunun sadece aşiretlerin birbirlerine saldırma ihtimalleri değil aynı zamanda göçebelik unsurunun esas olan sürüleri için verimli çayırlara, yaylaklara göç etme mecburiyetini dayatan iktisadi gerekçelerin var olduğu ve bunların da neler olduğu görülebilmektedir. Belgede, Şammar Aşireti'nin bu kadar kalabalık bir kitle halinde Diyarbekir sınırlarına gelmesinin yadırganacak bir durum olduğu ve karşılıklı yapılabilecek saldırılar sonucunda *İslam kanının boşuna dökülmemesi* için askeri müdahalede bulunmak üzere Dördüncü Ordu-yu Hümayun'dan gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Bu yıllarda Ermeniler ile yaşanan olumsuz hadiseler nedeniyle bölgede yer alan konsolosluklara herhangi bir koz verilmemesi, kati surette bir çatışmanın çıkmasına izin verilmemesi ve bu bağlamda Dördüncü Ordu-yu Hümayun'un bölgeye intikalinin gerekliliği bildirilmiştir. Muhatap olan aşiret reislerine çıkabilecek bir çatışmaya izin verilmeyeceğinin ve bu uyarı tebliğinin yapılmasının istendiği belgede vurgulanmıştır.

Şammar Aşireti'nin Milli Aşireti'ne bir saldırıdan daha çok, olumsuz hava şartları sonrası hem yerleşik, hem de göçebe olan halkının zor durumda bulunması ve hayvanlarının beslenmesi için sahip oldukları çayırların yetersizliği gibi sebeplerle, zorunlu bir yaylak arayışında oldukları tespit edilebilmektedir. Bu yönüyle aşiretlerin hareketliliğinin, saldırganlığının ve varolan iktisadi döngü için tehdit olma risklerinin arttığını, *ekonomik kaynakları ele geçirme motivasyonu* olduğu anlaşılmaktadır.

Bunun yanında geleneksel olarak belirli bir sistem ve kanun nizamı içerisinde yapılan göç hareketlerine benzer şekilde, aşiret topluluklarının da esas kurallara aykırı davranmadan geçebilecekleri yol güzergâhları ile gidiş-kalış-dönüş zamanının bu çerçevede belirlenerek aşiretin reisleri tarafından yerel hükümetlere beş on gün öncesinden bildirilmesi istenmektedir. Bölgenin yerel idarecilerinin göçü organize etmede bu bilgilerin önemli olduğu görülmektedir.

Nitekim yörede ve göç güzergâhında yaşayan Müslüman ve Hristiyan köylülerin bu süreçten çok fazla zarar görmemeleri için göç tarihinin kendilerine önceden bildirilmesi ve muhtar ile ihtiyardan bir iki köylünün aşiretlerin güzergâhtan geçinceye kadar gezer vaziyette bulunarak geçişlerin izlenmesi telgrafta bildirilmiştir. Hatta bu yıldan sonra göçebe ve yerleşik halk ile aşiretlerin yaylakları kullanmalarına dair bir talimatname hazırlanması için mülkiye ve askeri birimlerce mıntıkaya/mevkiye göre bir kanunun düzenlenmesi istenmiştir.

Osmanlı merkezi her ne kadar konar-göçer unsurlar için belirli bir çerçevede hareket etme nizamı hazırlamışsa da aşiretler birçok içsel (hükmetme hırsı, verimli otlaklara yetişme) ve dışsal (kuraklık, kıtlık) etkenden dolayı öznel koşullarına göre hareket edebilmekteydi.

Erzincan Dördüncü Ordu-yu Hümayun müşiri Ziya Paşa hazretlerine çekilen 10 Mayıs 311 tarihli şifreli bir telgraf suretinde:⁴³⁰

“Şammar Aşireti pek cesimi havi ve en ziyade bedevi ve vahşi olmakla beraber Diyarbekir Ermenileri'nin Cubur ve buna mümasil zengin tüccarlar yağ ve yapağı vesaire toplatmak ve aşiret halkının hükümetçe olan işlerinin tesviyesine delalet etmek gibi Hamail-i mahsusa

⁴³⁰ BOA, BEO, 632/47341-2, 03/Z/1312 (28.05.1895).

ile bu aşiretle muvane-sebet ve me'lufiyet-i kadime-i dostane tedarik eylediklerine ve bu sırada vesile-i şikayete fırsat arayan Diyarbekir ve havalisi Ermeni fesesdesi asakir-i şahaneyi çöllerde vurup perişan etmek Diyarbekir'i kuvve-i askeriyeden hali bırakmak ve aşair-i İslamiye arasında sefk-i dimaya çalışmak fikr-i melanette bulunduklarına nazaran aşiret-i merkumeyi Milli Aşireti aleyhine tahrik etmiş olmaları muhtemeldir tabur sevkine Diyarbekir Vilayetinden lüzum gösterilerek evvelce arz olunmuşsa çölde paşaya askeriyenin seyr ve hareketin...? faindesiz olduğu tecrübeten sabittir..."

Bu belgeye göre Ermeni zengin tüccarların aşiretlerden yağ, yapağı vb. hayvansal ürünleri satın alarak Osmanlı hükümeti ile olan ticari işlerinde aracılık yaptıkları görülmektedir. Ancak bu dönemde vuku bulan olaylar nedeniyle hükümet, Müslüman ve Gayrı Müslim halkın arasındaki güven zedelenmiştir. Buna istinaden Milli Aşireti ve Şammar Aşireti liderlerine herhangi bir provakasyona gelmemelerine dair uyarılar yaparak Diyarbekir'de askeri önlemleri almaya devam etmiştir.

Halep Valisi Mecit ve Halep Kumandanlığı'nın Dâhiliye Nezaretine gönderdikleri telgrafta Milli Aşireti ve bağlı kabilelerin yaptıkları gaspın önlenmesi hususunda yetkili birimlere ihbarda bulunmuşlardır.

"Milli Reisi İbrahim Paşa Anaze Aşiretinin Hars Kabilesi Reisi Munever bin Keşişan tevabiden ve Şemmer Aşiretinden olup Musula tabi Carelkab? (Carullah) nam kabilenin aşiret halkından ve Milli ve Şerektanlı (Şarkıyanlı) ve Advan Aşiretinden mürekkep bir cemi...fir? teşkil ederek Urfa'ya merbut Harran kazası merkezine üç saat mesafede bulunan Sulukal (Sülüklü) nam mevkide rekzi hiyam (çadır açtıkları) eyledikleri ve kazayı mezkur dahilindeki ahaliyi matiyiye tahdid nemalar tadad ettirilerek tayin ettiği müddet zarfında kendisine tabiyetli aşayirine iltihak etmeyenlerin emval ve mevaşilerini gasp ve yağma edeceği katiyen ihtar etmesi üzerine vakıa mal ve can almasıyla yağmaları esb ve kısarak ve hediye saire getirerek arzı dehalet eylemeleri ve bazıları da cihet saireye nakilhane ve bir miktarı da merkez kazanın etraf ve civarına iltica ettikleri ve aşairi mezkure rüesasına bervecch memurleri? iltihak eden yağma'nın ika (yapmak) eyleyecekleri ceremi atiyenin def ve azalması .. tevsil edilmes ise Urfa sancağı dahilindeki zirai ve aşair ... salarak veyahut ..? oradaki diğer aşair gibi İbrahim Paşaya dehalet ve teb'id ederek ol hevaliye dahiliyesi..."⁴³¹

⁴³¹ BOA, BEO, 1971/147792, 05/L/1320 (05.01.1903).

Belge analiz edildiğinde; Milli Aşireti'nin Urfa'nın Harran kazasının *Sulukal (Sülükli)* mevkiinde çadır açarak bu kazada bulunan binek hayvanlarının sayılarak belirlenen süre sonunda kendilerine verilmesini, aksi takdirde aşiretine katılmayanların mal ile hayvanlarına el koyulacağı yönünde tehditte bulunmuştur. Yöre halkının bir bölümü at, kısırak ve çeşitli hediyeler vermek üzere Milli Aşireti'ne katılmış, başka bir bölümü göç yönlerine hareket etmiş ve diğer başka bir bölümü de merkez kazanın etrafındaki mahallere dağılmışlardır. Bu durumun önlenmemesi halinde Milli Aşireti'nin Urfa Sancağı dâhilindeki zirai arazileri harap ederek nüfuz alanını genişletmesinin siyaseten de sakıncaları olacağından acilen tedbirlerin alınması için bir fermanın yayımlanması talep edilmiştir.

Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın bu faaliyetinde bölgedeki önemli aşiret ve kabileler arasında bir konsensüs sağladığı görülmektedir. Belgeye göre İbrahim Paşa, Aneze Aşireti'nden Hars kabilesi ve Şammar Aşireti'nden Musul'a tabi Carelkab? ile Milli Aşireti'ne bağlı Şerekfanlı (Şarkıyanlı) ve Advan Aşiretleri'nin Reisleri'nin de bulunduğu büyük bir grupla hareket etmiştir. Bu belge Milli Aşireti'nin ittifaklar ile hâkimiyet alanını genişletebilme siyasetindeki gücünü de göstermektedir.

Milli Aşireti, Karakeçili Aşireti ve etraflarındaki aşiretler açısından 1904 yılı Mayıs-Haziran ayları oldukça hareketli bir dönem olmuştur. *Bab-ı Ali Daire-i Umur-ı Dâhiliye Mektubi Kalemi, Sadaret-i Uzma Mektubi Kalemi, Taraf-ı Vala-yı Seraskerîye ve Dahiliye Nezaret-i Celilesi, Umum-ı Erkan-ı Harbiye Dairesi Dördüncü Şubesinin* de içinde olduğu muhattap merkezi kurumlara; *Haleb Vilayeti'nden ve Urfa mutasarrıflığından şifreli telgrafname* ile *Hamidiye Mirdivası Milli Reisi İbrahim Paşa'nın Siverek'den Der Ali'ye Huzur-ı Sami-i sadâret-penâhilerine* gönderilmek üzere birçok telgrafname ile şifreli yazışmalar yapılmıştır. Meselenin merkezinde yer alan Hamidiye Süvari Alayları'nın iki önemli grubu olan Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa ve Karakeçili Aşireti Reisi Halil Bey'in amaçları; etraftaki aşiretleri yanlarına çekmek ve birbirlerinden gasp eyledikleri malları, hayvanatı geri alarak hâkimiyet sahalarını genişletmekti.⁴³²

⁴³² “... Milli Reisi İbrahim Paşanın on beş bin atlı ile Karakeçili Aşiret Reisi Halil Beyin Mizar karyesine (Mezarkaya) rekzi hitam ile aşiret merkume ile Urfa Sancağı'na hücum hazırlanmasına Siverek hududu üzerine yağmakara (?)

Milli Aşireti'nin Karakeçili Aşireti'nin Siverek'teki Mizar karyesine yakın bir yere 15 bin atlı ile çadır dikmesinin olası bir saldırı hazırlığı içinde olduğu ve buna mukabil Halil Bey'in Urfa sancağından yardım istemeye gittiği ancak genel itibarıyla Mardin Hamidiye Livası ve Diyarbakir Vilayeti'ne bağlı olmasından dolayı Milli Aşireti'nin bu sürtüşmede kayırdığı iddia edilmiştir. Sadaret makamı, Diyarbakir valiliğinden hakkaniyetli davranmasını ve Halil Bey'in Urfa tarafına gidişi sonrası yaşanan bu saldırı tehdidi yüzünden bir süre yerlerine dönemediğini, gasp edilen mallarının da geri verilerek topraklarına iadesinin sağlanması istenmiştir.⁴³³ Diğer taraftan Karakeçili Aşireti Reisi Halil Bey'in Urfa mutasarrıfı Rafet Bey ile yakın ilişkisi, her iki tarafın da merkezi hükümetin yerel yetkilileriyle işbirliği yaptıklarını göstermektedir.⁴³⁴

Milli Aşireti'nin Siverek sınırına gelmesi ve oluşturduğu tehdit yüzünden Urfa Sancağı'ndan yüz asker gönderilmiştir. Osmanlı merkezinin kuraklık nedeniyle her tarafta ortaya çıkan problemleri önlemek adına Urfa'dan Halep'e gönderilmesi planlanan müfrezenin gidişi Milli-Karakeçili çatışması nedeniyle mümkün olamamıştır. Ancak Diyarbakir valisinin mevcut gerginliği çözüme kavuşturmadan, Urfa ve etrafı yerlere sığınan Karakeçili Aşireti'ni yerlerine yerleştirmeden yerine dönmesinin yarattığı boşluktan istifade eden *"...fenalık zuhuruna sebep verebileceğine gerek Vilayet müşarünileyh ve gerek Halep Vilayeti'ne bildefaat arz ettiğim halde Siverek'de kalan Diyarbakir valisinin hiç bir işi görmeden ve Karakeçilileri yerlerine götürmeden avdet etmesinden vehamet akıbet ba'tefriş derhal livaca tedabir mesaniye ba tevessül bir güne vukuen zuhur etmeksizin aşiret merhum mevalerine savaştırılmış idi bunlar hududu geçer geçmez ahz-ı sare ve Milli Aşireti'ne mensup Siverek köylerine taslite başladıkları ikrah*

tamamen boşalarak ahali kavıl kavıl (?) Urfa'ya gelmiş bulunduğu ve dördüncü orduyu hümayun Diyarbakir Vilayetince memur edilen Siverek Hamidiye alayı ve kaza kaymakamı nüzulundaki yüz elli nefer asakir ile paşayı mümaileyhe Mizar karyesinde kaldıramayacaklarını bildirdiğini ve iş bu ahval nice belağa Urfa alayını teşkil ise Suruç ve Herran aşairinden suret (?) ile tevsi edeceği Urfa kumandanlığına bildirilmiştir..." bkz. BOA, **BEO**, 2355/176593-2, 08/R/1322 (22.06.1904); Ayrıca bölgedeki iktidar savaşında Milli Aşireti ve Karakeçili Aşireti bazen ittifaklar yapmışsa da daha çok hâkimiyet sahasını genişletmek için çatışma halinde olmuşlardır. Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın Urfa Sancağı dâhilinde sebep olduğu istenmeyen hadiselerin menî için buraya iki bölük süvarinin sevki hususunda Padişahlık makamından (Atebe-i Seniyye'den) izin istendiği gibi ağnam tahsilatının kolaylaştırılması ve tecavüzün önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması hususunda da Dördüncü ve Beşinci Ordu-yı Hümayunlar Müşiriyeti'ne tebligatların yapıldığının Seraskerlik tarafından bildirildiği evraktan anlaşılmıştır. *"Halep Vilayeti'nden Varid olan Şifre Telgrafname"* Detay için bkz. BOA, **BEO**, 2021/151566-2-3-4-5-6-5-7, 18/Z/1320 (18.03.1903).

⁴³³ *"...Diyarbakir Vilayeti'ne Şukka..."* Karakeçili göçerlerden bir grup mal ve hayvanlarıyla beraber kışlak zamanı Milli İbrahim Paşanın yanına gitmiştir. Hatta Halil Bey, sonrasında bu grubun kendisine ihanet ettiğini ve bazı yağma, gasp olaylarını bunların çıkardığını iddia etmiştir. Bkz. BOA, **BEO**, 2343/175724, 17/Ra/1322 (01.06.1904).

⁴³⁴ Ekinci, s. 306.

*aşairce (?) bulmasıyla mal fikri fesadiye tamamen bir hayli hızla ve hatta liva aşiretlerinden de bazıları hezeyan...*⁴³⁵ aşiretler arasındaki büyük çatışma riskleri, merkezi hükümetin müdahale etmesini gerektirdiğinden, bu olaylar yönetimin becerisini ve enerjisini test eden pratikler olarak sürekli kendisini yeniden üretebiliyordu.

Milli Aşireti ve Karakeçili Aşireti arasındaki çatışmalarda merkezi hükümetin arabuluculuğu ve caydırıcılığı zaman zaman yetersiz olmuştur. Bu aşiretlerde özellikle Hamidiye Alayları'na mensubiyetlerinden sonra aldıkları resmi üniforma, ateşli silahlar-tüfekler gibi araçlara sahip olmalarının yarattığı bir özgüven görülmektedir. İbrahim Paşa, merkezi ve mahalli yöneticilerin ikazlarını karşı tarafı suçlayıcı argümanlar sunarak ve hatta bazen iddialara *müstehziyane (alaycı)* bir şekilde yaklaşarak cevap vermiştir. Bazı vesikalarda Karakeçili Aşireti Reisi Halil Bey'in kardeşi Direhê/Dire'inin (Abdurrahman) karşılıklı saldırılarla malların gasp edilmesi mevzularını Milli Aşireti ile bir *ahz-ı sâr (oç alma)* derecesinde bozgunculuğu körüklediği anlaşılmaktadır.⁴³⁶

Karakeçili Aşireti Reisleri'nden Direhê'nin Siverek kazası ve karyelerinde yapmış olduğu müdahaleler ve Milli Aşireti ahalisine saldırıları sonrası halkta bir panik başlamış ve Urfa havalinde de bu durum heyecanla ve korkuyla karşılanmıştır, *"...Direhê'nin derdesti için Siverek ve madenden kuvvet çıkarıldığı beyanıyla Urfa'dan jandarma ve nizamiden müretteb bir kuvvet çıkarılması Diyarbekir Vilayeti'nden bildirildiği aşiret merkumenin hududu civarında... Urfa mutasarrıflığından alınan telgrafnamede istia kılınmış ve keyfiyet fevkalade kumandanlık vekâletine yazılmış ise de sureti i'şara nazaren icra-ı icabı..."*⁴³⁷ yakalanması için Halep Valisi Mecit imzasıyla bir telgrafname gönderilmiştir.

⁴³⁵ Diyarbekir Valisinin olay mahalini erken terkmesi ve Karakeçili Aşiretini yerine yerleştirmeden gitmesi henüz Siverek hudutlarından ayrılmayan Milli Aşiretine intikam amaçlı saldırılarına neden olmuştur. Bkz. BOA, **BEO**, 2355/176593-8, 08/R/1322 (22.06.1904).

⁴³⁶ Milli ve Karakeçili Aşiretleri'nin Aneze ile de ittifak yapmalarına esas gerekçe, Urfa tarafında çölden gelebilecek Urban saldırılarına karşı kendilerini güvenceye almak idi. Bkz. BOA, **BEO**, 1899/142401, 02/Ca/1320 (07.08.1902); *"Taraf-ı Vala-yı Seraskeri ile Dâhiliye Nezaret-i Celilesi'ne, Diyarbekir Vilayetinden Varid Olan Şifre Telgrafname, Halep Vilayetine tabi Gazzelilerle (Aneze)? aşayir-i sairenin Milli Aşireti Reisi Hafif Süvari Alayları Mirlivası İbrahim Paşa ile husumetleri olması nedeniyle münazaa için Vilayet hududunu tecavüz etmek teşebbüsünde bulundukları ve saireden bahisle Mardin Alaylar Kumandanı Mirliya İshak Paşa'nın Mardin'de bulunan nizamiye süvarisini alarak Siverek'e gönderilmesi için Dördüncü Ordu Müşirliği'ne tebligat icra olunduğuna"* dair bkz. BOA, **BEO**, 2314/173512-1-2, 30/M/1322 (16.04.1904); Ekinci, s. 297.

⁴³⁷ BOA, **BEO**, 2355/176593-11, 08/R/1322 (22.06.1904).

Osmanlı Devleti, aşiretlerarası gerginliklerin çözümünde önceliği “*adat-ı aşair*” yöntemine verip mevcut sorunların aşiret hukuku içerisinde halledilmesini teşvik ederdi. Bu geleneksel yöntemde başarı sağlanamayınca vilayetlerden “*Heyet-i Telifiye*” denilen tarafsız bir heyetin kurularak arabuluculuk yapmaları istenmekteydi. Osmanlı merkezi uzun süreli gerginlikleri pek tasvip etmiyor ve sonrasında çatışmaların uzaması halinde tarımsal alanların tahribi, toplanacak olan ağnam vergisi döneminin yaklaşmasında tahsilat riskinin ortaya çıkması gibi durumlarda devletin askeri gücünü kullanmaktan çekinmiyordu. Özellikle aşiretlerin Hamidiye Alayları’na geçişiyle başlayan süreçte devletin resmi askeri sistemi içerisinde yer almasının her iki tarafa da pozitif ve negatif yansımaları olmuştur. Devlet öncelikle kontrollü ve dengeleyici bir strateji izliyor, aşiretler de buna göre pozisyonlarını değiştiriyorlardı veya tam tersi çeperdeki aşiretler çok güçlenince merkezi devlet politikaları esneyebiliyordu.⁴³⁸

Milli İbrahim Paşa Sadaret’e yazmış olduğu cevapta, kendisine yönelik komplolara örnek olarak “*Halep fevkalade kumandanlığının kuvvetiyle Urfa mutasarrıfı ve memurin ve mütennefizandan Mahmut Nedim ve Hacı Osman bey ve Yorgancı Abdurrahman efendi vesaire tarafından bilatevfik Karakeçilileri tahrik...*” ettiklerini söyleyerek Karakeçili Aşireti’nin normalde Urfa ile hiçbir bağı olmamasına rağmen bu kişilerin tahriklerine kapılarak Milli Aşireti’ne saldırılarda bulunduğunu beyan etmiştir.⁴³⁹

Aşiret çatışmaları vergi tahsilat dönemlerinde, merkezi hükümet ile birincil bağı oluşturan ekonomik ilişkilerin hasar almasına neden olabiliyordu. Aşiretlerin birbirleri ile çatışmalarının ortaya çıkardığı çeşitli bahaneler olmuştur. Vergi ödememek, devletten destek alabilmek ve taraf olabilmek gibi ekonomik-siyasal gerekçeler üretilmekteydi. Yine bir arşiv vesikasında Milli Aşireti’nin Şammar Aşireti’ne yaptığı büyük bir saldırı sonrasında Şammar Reisi Faris Ağa’nın beyanıyla mallarının yanı sıra yirmi bin deve ile

⁴³⁸ Adat-ı aşair: Aşiret örf, adet ve geleneklerine göre kararlar verilmesi demektir. Milli Aşireti ve Karakeçili Aşireti (Urfa’ya yanaşmış) arasındaki husumetin çözümü ve heyetlerin oluşturulması için önemli bir gayret sarf edilmiştir. BOA, **BEÖ**, 2359/176881, 16/R/1322 (30.06.1904); Karakeçili Aşireti’nin yerlerine iade edildiği ve Milli Aşireti Reisi ile avanesinin mahallerine dönmeleri için icab edenlere emir verildiğine dair bkz. BOA, **Y.A..HUS**, 474/71, 14/R/1322 (28.06.1904); Sükûnet sağlandıktan sonra Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa sakin olduğu yurduna döndüğünden, Karakeçilileri yerlerine getirmek üzere Karakeçili Aşireti Reisi Halil Bey’in yanına ve Karakeçi nahiyesi merkezine yeterli miktarda kuvvet gönderilmesinde bir uygunsuzluk olmaması için Hacı Ekber mevkiine de bir miktar kuvvetin gönderildiğine dair bkz. BOA, **BEÖ**, 2381/178551, 19/Ca/1322 (01.08.1904);

⁴³⁹ BOA, **BEÖ**, 2355/176593-2-3, 08/R/1322 (22.06.1904).

yüz bin koyunlarının Milli Aşireti tarafından gasp edildiği, bu nedenle kendilerinin yükümlülüğü olan *vedi rüsumunu* ödemek için devletin, Milli Aşireti'nden bu hayvanlarını ve mallarını geri almasını istemiştir. Aksi takdirde eski yıllara ait birikmiş ve bu yıl ödemesi gereken vergileri için erteleme talep etmektedir:⁴⁴⁰

“Şammar Aşiretinin seneyi sabıkadan mürekke ve bu seneye ait vergi rüsumunu vakt ve zamanıyla tahsil ve cebaiti? için sabık veçhiyle? memuriye ve asakiri şahane izam olunmak üzere mahalı ictimâ'a tayin ve işarı hakkında sebk eden tebligata cevaben Aşiret merhum reisi Faris paşadan alınan muhareratı? Şammar emvali Milli Aşireti Reisi İbrahim tarafından gasp olunarak Şammarlıların dûçarı fakra ve zaruret ve perişan olduklarından meşhu?batın istirdadı ile vedi rüsumu miktarınca bir meblağ tevkif olunduktan sonra küsuratın kendilerine iadesi ve olmadığı takdirde sene-i hâliyâ vedi rüsumunun tehiri yahut ilkbahara temliki dermiyan olunduğu ve Milli Aşireti Şammar Aşiretinden yüz bin re'sden mütecaviz ağnamla ve yirmi bin karib deve ve birçok emval ve eşyalarını ahz ve yağma eylediklerinden dolayı Şammar Aşireti fırka fırka dah?nilerek bunların cem ve rüsumu mezkurenin istifası hali meşguliyeti mucib olacağından Milli Aşiretinden id'a eyledikleri menhubat istirdad olunduğu halde hem sene-i hâliyâ hem de sene-i sabıkadan (hem geçmiş hem de şimdiki) müterakim vedi bakiyesinin alınması kabul olacağına ve teferruatına dair Zor Sancağı meclisi idaresinden meb?hoş mazbut suretiyle gönderildiği beyanıyla ifayı muktezası hakkında maliye nazırı celilesinden gelen 5 mart 318 tarih ve on dokuz numara ...”

1902 yılındaki bu vesikada bahsedilen hayvan miktarı, bir aşiret için oldukça büyük bir meblağa karşılık gelmektedir. Elbette bu sayıların abartılı olma durumu da söz konusudur; ancak bu tarihlerde özellikle Milli ve Şammar Aşiret birlikleri arasında sıkça çatışmalar yaşandığından birçok çatışmanın neticesinde ortaya çıkan bir yekûn olma ihtimali de vardır. Milli Aşireti'nin Şammar Aşireti gibi çok büyük bir Arap birliğini *fakrû zarurete duçar* (perişan edebilecek) edecek kadar bu saldırıları yapabilecek kapasitesinin var olması 19. Yüzyıl sonunda ulaştığı gücü göstermektedir.

Osmanlı merkezinin Milli ve Şammar Aşiretleri arasındaki çatışmalara müdahale edilmesi noktasında görevlendirdiği Diyarbekir Valisi'nin tutumu da aşiretlerin

⁴⁴⁰ BOA, **DH. TMIK. M**, 122/6, 01/M/1320 (10.04.1902). Vedi Rüsumu, deve vergisidir, 1879 yılından itibaren deve başı 10'ar kuruş olarak tahsil edilmektedir.

mevcut güç terazisinde dengeyi sağlamak veyahut Milli Aşireti’ni zayıflatmaya dönük olduğu dokuz gün sonraki bir Babıalı yazışmasından anlaşılmaktadır:⁴⁴¹

“Şammar ve Milli Aşiretleri beynindeki mukâtele ve münâzaaya dair dahiliye nezaretinden vaki olan istirak üzerine mukim seraskeriyeden cevaben gelen tezkerede Diyarbekir Valisi Şammarlılara tarafgirlik ederek Milli Aşiretini tedibat ve tazminatı külliyeye duçar etmek fikri ve sonrasını takib eylemek bulunmuş olduğu Derik cihetinden Miran Aşireti Reisi Mustafa Paşaya kanun nazarında mühim? ve mahkum ve Hamidiye alaylarını mahv ve perişan etmek için her türlü tedbire müracaattan hak kalmadığı ve teferruata dermiyan olmakla 6 ... 1317 tarihli nezaret müşarunileyhe havale buyrulmuştur.”

Vesikada Diyarbekir valisinin Miran Aşiret Reisi Mustafa Paşa’dan da destek alarak Şammar lehine taraf olması ve Milli Aşireti’ni kendi sınırlarına çekerek Şammarlıların zararını tazmin etmeye yönelik bir politika uyguladığı görülmüştür.

6.4.2. Hamidiye Alayları’nda Milli Aşireti ve Etki Alanı

19. Yüzyılın ilk yarısında batıda kaybedilen Sırp ve Yunan toprakları II. Mahmud’un Anadolu’ya dikkatini yoğunlaştırmasına neden olmuştur. Aşiret liderlerine karşı uygulanan merkezileşme esaslı politikalar yerelde güçlü beyleri oldukça zayıflatmış ve emirliklerin yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. Parçalanmaları ve sahip oldukları güçlü pozisyonlarının daha yönetilebilir bir duruma getirilmesi amaçlanan aşiretlerin yapısı kısa bir dönem de olsa sarsılmıştır. Ancak aşiret topluluklarının kollektif kazanımlarını da hedef alan bu zayıflat/yönet düzenlemeleri bir süre sonra tepkiler doğurarak irili ufaklı birçok otonom grubun ve aşiretin yeniden üretilmesini sağlamıştır.⁴⁴² Bununla beraber bu yapılanma içerisinde aşiretlerin yeniden üretilen konumları bizatihi devlet tarafından tasdik edilmiştir.

Dünya ekonomik pazarının kapitalistleşmesiyle değ erlenen toprak olgusundan dolayı Osmanlı merkezi otoritesi de Tanzimat sonrasında bu realiteye uygun olarak üretimden maksimum verim ve gelir elde etme hedefiyle politik hamleler yapmaya

⁴⁴¹ BOA, **BO**, 1831/137260, 10/M/1320, (19.04.1902).

⁴⁴² Abdulla, s. 135; Temel amaçlarından biri de aşiret topluluklarının elindeki kaynakları dağıtarak, küçülmelerini sağlamak olan Tanzimat sonrası değ işim hamleleri, 19. Yüzyılın sonlarında tam da bu amacın aksine, aşiretleri parçalamak yerine birleştirmeye götüren bir süreci getirmiştir. Bkz. Klein, s. 159.

başlamıştır. Bu doğrultuda yeni bir yönetim anlayışıyla; göçer pozisyonunda yer alan aşiretlerin ve Kafkaslar'dan gelen muhacirlerin iskânı, nüfus sayımlarının yapılması, vergi tahsilat yöntemlerinin geliştirilmesi, zayıflayan hazinenin güçlendirilmesi, yeni tapu sisteminin işlevsellik kazanmasıyla daha sıkı denetim ve tarımsal verim artışı amaçlanmıştır. Merkezi otorite, Hamidiye Alayları projesiyle de bu kompleks ortamda özellikle bölge aşiretlerinin öngörülebilir bir standartta denetimini sağlamaya çalışmıştır.⁴⁴³

Diğer taraftan aşiretler de toprak kontrolünün artık değerli bir kaynak olduğunu görecektir ve Hamidiye Alayları'nda yer almanın ayrıcalıklarıyla servetlerini ve hükmetme güçlerini arttıracaklardır. Bu toprak kontrol mekanizmasının çerçevesinin ekonomik kaynakların rantabl kullanılması biçimiyle değil aksine tarımsal üretimden emek gücünün çekilerek askeri birimlere kaydırılması şeklinde olduğu görülmektedir.

Hamidiye Alayları'nın teşekkülünün temel çıkış fikri, Petersburg'da büyükelçilik görevinde bulunmuş olan Şakir (Ahmed) Paşa'nın (1838-1899) Rusya'nın Kazaklar için tatbik ettiği örnekten esinlenmesi üzerine ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁴

Osmanlı hükümeti, Hamidiye Alayları'nın kanuni sınırlarını belirleyen düzenlemeler yapmıştır. 1891 yılında birinci, 1896 yılında ikinci ve "Hamidiye" isminin lağvedildiği 1910 yılında yayımladığı '*Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizamnamesi*' adlı üçüncü bir nizamnameyle yasal çerçeveyi belirlemiştir. 1896 yılındaki ikinci nizamnamede ekonomik anlamda aşiretlerin motivasyonunu yükselten "muafiyet ve mükafat"⁴⁴⁵ maddelerinin eklenmesiyle alaylarda yer alan aşiretlere çeşitli vergi imtiyazları tanınarak taraflar arasında karşılıklı çıkarlara dayalı simbiyotik bir ilişki tanımlanmıştır.

⁴⁴³ Klein, s. 241.

⁴⁴⁴ Şakir Paşa Anadolu'ya dönüşünde bu önerisini raporlamıştır. Bkz. Ziya Gökalp, **Şakir İbrahim Paşa Destanı ve Bir Kitapta Toplanmamış Şiirler**, Kültür Bakanlığı-Ziya Gökalp Yayınları, İstanbul, 1976, s. 5; Raporlar için detaylı bkz. Ali Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 43; Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, s. 286.

⁴⁴⁵ "...hamidiye süvari alaylarına dair olan kanunun kırk altıncı maddesinde aşar ve ağnam varidatı kemakan hazine-i celile hesabına olarak istifa edilmek şartıyla aşair ve kabailin içine askeri hamidiye süvari alayına dahil bulunan ümera ve zabitan ve efrad diğer vergiden muaf tutulurlar ibaresi münderiç olup şu hale göre bu meseleden istifası yalnız mezkur alaylara dahil zabıt ve efrada mahsus ve mak'sur olacağı hükm ... işar kılınmıştır... hemen uygulanması..." Nizamnamede yer alan maddeye atıf yapılarak Milli İbrahim Paşa'ya izahat da yapılmıştır. Bkz. BOA, **DH. MKT.**, 1898/19, 04/Ca/1309, (06.12.1891).

Hamidiye Alayları'nın vergi muafiyeti gibi avantajları aşiretlerin temel motivasyon kaynaklarından biriydi. Merkezden Milli Aşireti lideri İbrahim Paşa'ya gönderilen bir talimatta vergiye ilişkin hükümler hakkında Paşa tarafından bir reaksiyon gösterilmiştir. Merkez bu tepkiler sonrası İbrahim Paşa'yı bilgilendirmeyi gerekli görmüştür. *“Müceddiden teşkil olacak Hamidiye Suvari Alayları hakkında Dördüncü Ordu-u Umumi Müşarin Celilesinden varid olup Milli Aşiret Reisi İzzetli İbrahim Paşa'ya gönderilen talimatın vergiye dair olan izamının Paşa'yı mumaileyh canibinden yanlış telakki olduğundan...”*⁴⁴⁶ Osmanlı merkezinin İbrahim Paşa'yı küstürmemek için hemen bir bilgilendirme mesajı yollayarak vergiye dair kısmın yanlış yorumlandığını beyan etmesi, merkezin aşiretler ile olan müttefiklik ilişkilerinin bozulmasını istemediğini göstermektedir.

Shaw'ın Foreign Office raporlarına dayanarak, planlaması yapılan Hamidiye Süvarileri'ne ilişkin aktarımında şunu vurgular:⁴⁴⁷ II. Abdülhamid döneminin önemli projelerinden biri olan ve Doğu Anadolu'daki Kürt ve Türkmen aşiretlerinden oluşan Hamidiye Alayları'nın kuruluşunun başlangıçtaki amacı; Kırım'daki Ruslar'ın Kazak kuvvetlerine karşı koymak ve aşiretlerin bu yeni organizasyon içerisinde birbirlerini destekleme sorumluluğunu üstlenmeleridir. İlk olarak Osmanlı merkezi ordusuna eklemlenerek Rus sınırında yer alan Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinin göçebe bölgelerinde her biri 768 ile 1.152 arası erkekten oluşan alaylar teşkil edilmiş ve yaklaşık 50.000 kişi göreve çağırılmıştır. Her aşiret bir veya daha fazla alay oluşturmuş, daha küçük kabileler ise ortaklaşarak bir alay teşkil etmeye girişmiştir. Alaylara mensup aşiret bireylerine görev başındayken bir maaş ödenmekte, bununla beraber kendileri ve aileleri de öşür ve hayvan vergileri hariç tüm vergilerden muaf tutulmaktaydı. Aşiretler açısından

⁴⁴⁶ BOA, DH. MKT., 1898/19, 04/Ca/1309, (06.12.1891); BOA, DH. MKT., 1887/108, 07/R/1309, (10.11.1891).

⁴⁴⁷ Genç aşiret üyeleri 17 yaşındayken birliğe katılabiliyor, 3 yıllık bir acemilik eğitiminden sonra 30 yaşına kadar düzenli kuvvetlerde görev alıyor ve sonrasında 40 yaşına kadarda yedek birliklere katılabiliyorlardı. Alayların komutasında aşiret reisleri görev yapmakta ise de ayrıca merkez ordudan alayların eğitimi için subaylarda gönderilmekteydi. Hamidiye Süvari Alaylarının sayısı çok kısa bir sürede hızlıca artmıştır. Bunların sayısı 1892 yılında 40, 1893 yılında 56 ve 1899 yılında 63 adet alaya ulaşmıştır. Bkz. Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, **“History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic, The Rise of Modern Turkey, 1808-1975”**, Cambridge University Press, New York: 1977, s. 246; Osman Aytar, **Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna**, Medya Güneşi Yayınları, 1. Baskı: İstanbul, Ağustos 1992, s. 77; BOA, Y.EE., 81/42, varak: 2 için bkz. EK: 4, Hamidiye Alayları'nın 7 Livaya Süret-i Taksimini Mübeyyin Pusula.

gelecekte itibar ve ekonomik kaynaklardan gelecek kazanımların öngörüsüyle de alaylara katılım sayısı artmıştır.

Urfa ve Halep'te oluşturulacak Aşiret Alayları'nın Diyarbekir'de Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa ile irtibatlandırılmaması talep edilmiştir. Başlangıçta Milli Aşireti'nin Hamidiye Alayları'na katılma isteğine karşılık, bölgedeki aşiretlerin Milli Aşireti'ne dâhil olmalarının yaratacağı başka riskler olduğundan buna izin verilmemesi ve Urfa'dan iki, Halep'ten bir-iki alay tertibinin yapılması planlanmaktadır. Aşiretlerin alaylara katılmasının sağlanması veya başvurularının kabulü aynı zamanda iskâna da teşvik edilmeleri demektir.⁴⁴⁸ Ancak İbrahim Paşa Hamidiye Alayları'na başvurarak merkezi otorite ile kurulacak olan resmi askeri bir ilişkinin kısa ve uzun vadede birçok avantaj sağlayacağını biliyordu.

Milli Aşireti'nin Hamidiye Alayları'na katılmak üzere yaptığı girişimlere dair arşiv belgelerinde; Urfa'da teşkil edilecek alayların Milli Aşireti'nin hâkimiyetine gireceğine yönelik endişelerin yersiz olduğu ve Halep civarında aşiretlerden alay teşkili için yapılacak girişimlere gerek olmadığı kayd olunmuştur.

“Diyarbakir aşairinden Milli Aşiret Reisi İbrahim Paşa'nın Urfa ve Suruç Aşairi halkının Hamidiye Alayları'na kayd olunması hakkında müşirlerine mektuplar göndermiş ve bunların dahi muvafakat eyleyecekleri haber alınmakta olduğundan ve aşairi muhtelifenin bu suretle yek diğeriyle irtibat peyda etmeleri ve alelhusus paşai mümaileyh Diyarbakir hududundan Halebe kadar tevsii daire-i nüfuz eylemesi müstезim muhaziye olacağından Urfa Aşairinin Hamidiye Alaylarına kayıtları mertuba? olduğu surette Milli Aşiretine karıştırılmaksızın iki alay teşkili Urfa mutasarraflığından işar kılındığı ve aşairi merkumenin esbabı mesbuteden naası?cemaatle mezkur alaylara kayd ve kabulü şayan malume onunla beraber Halep ve Urfa Aşairinden alaylar teşkil-i mertuba olduğu halde mutassarraflığın işarı vecihle Urfa'dan iki ve Halep'ten dahi ba'teşvik bir iki alay tertibi mamul olup şu kadar ki muhazi bir maluzaya mahal kalmamak ve kendisi iskana teşvik olmak için iş bu alaylara kabul edeceklerin aşairi mutehaniden ve ziraatle maluf skumeden? olmaları ve bir alay teşkil eyleyecek aşairin diğer aşaire merbut olmaması gibi şurut ile takid edilmesi luzumuna dair keşfi buyrulan telgrafname üzerine tarafı velayı seraskeriye lede-ilmuhabere alınan cevap Urfa aşairini teşkil olacak alayların Milli aşiretine merbut olunmasına ihtiyaç olmadığı gibi bunların ahalii meskuneden bulunmasına dahi imkan olmayup yaz ve kış hafı?neşai asa?den Alay teşkil istidasına bulunanların ol suretle asakiri Hamidiye selkana kayıtları idaresine malumen iktisasına bahusus ve mümaileyh İbrahim Paşa alay teşkiline hizmet Urfa aşairine delalet etmesi

⁴⁴⁸ “Tarafı Velayı Hazreti Seraskeriye, Diyarbakir aşairinden Milli Aşiret reisi İbrahim Paşanın Urfa ve Suruç aşairi halkının Hamidiye Alaylarına kayd olunması hakkında...” bkz. BOA, **DH. MKT**, 1921/72, 12/B/1309 (11.02.1892).

*ona bile Alayların İdaresi zabitan asakiriye tayin olunacak alay kumandanları emri altında biltabii müstakil olmak lazım geleceğinden beyanı iktiza muhaza matlubasına mahal olmayup Urfa müteferri bu alayların mahalince teşkil emrine uymak arzusu üzerine Halep aşair ruesasıyla teşkilatı esasiye kanunu uymak ...?..? kararlaştırılmıştır dördüncü ve beşinci ordu-u hümayunlar müşiriyet celilerinden biriyle muhabere alınması lazım geleceği ve Halep'ten başlayıp iki üç alay teşkil seviyesine gelince iş bu asakir Hamidiye selen celilesine dahil ...? icrası...*⁴⁴⁹

Belgeye göre, Diyarbekir aşiretlerinden Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın Urfa ve Suruç'taki aşiretlerinden Hamidiye Alayları'na kaydolmak üzere müşirlere yazdığı mektuplarının yüksek ihtimalle kabul göreceği anlaşılmaktadır. Ancak telgrafta Diyarbekir sınırından Urfa ve Halep'e kadar olan koridorda yer alan muhtelif aşiretlerin de Milli Aşireti'ne eklenilerek teşkil edilecek alaylarda yer almasının Milli Aşireti lehine büyük bir hâkimiyet alanı yaratacağı endişesi dile getirilmiştir. Bu endişe yersiz bulunarak Milli Aşireti'nin güç devşirmesi yerine Urfa'nın iki alay ve Halep'ten de birkaç alayın çeşitli aşiretlerden oluşacak şekilde birbirlerine katılmamak gibi şartlar ile belli kurallara bağlı olmasının gerekliliği telgrafla iletilmiştir. Verilen cevapta Urfa aşiretlerinden oluşacak alayların Milli Aşireti'ne bağlanmalarının mümkün olamayacağı çünkü yerleşik olmayan bu aşiretlerin yaz-kış meşguliyetleri olduğu yönündedir. Zira Milli Aşireti Alayları da gönderilecek olan alay komutanlarının emri altında görev yapacaklardır. Halep aşiretleri reislerinin teşkilatı esasiye kanunlarına uymak şartıyla Dördüncü veya Beşinci Ordu-yu Hümayun müşirleri ile alay teşkili için yazışmaları olmuştur. Belirlenen kurallara uymayanların, yeterli seviyeye gelmeyenlerin hizmete gönderilmemesi ve göreve başladıktan sonra da görev sorumluluklarını ve komutanların emirlerinin icra edilmesinin gerektiği yazışmada belirtilmiştir.

Milli Aşireti'nin hâkimiyet alanını genişletmeye dönük stratejileri; Hamidiye Alayları'na güçlü ve ileride sahada herhangi bir boşluk bırakmayacak şekilde etrafındaki aşiretleri kendi konfederasyonu içine eklemek yönündeydi. Milli Aşireti, Zor Sancağı'na tabi yerleşik bazı köyler ve aşiretleri kendine çekmeye çalışarak Hamidiye Alayları'na bunları kaydetmek ile nitelik ve nicelik yönünden donanımlı oldukları intibasını göstermek istiyordu. Diğer yandan konargöçer grupların henüz Osmanlı merkezi

⁴⁴⁹ "Halep Vilayeti Celilesine...", bkz. BOA, **DH. MKT**, 1935/21, 22/Ş/1309 (22.03.1892).

tarafından nizami olarak tahrir ve kayıtları yapılamazken, Milli Aşireti'nin bu tip grupları kendi bünyesine katarak Hamidiye Alayları'na bunları kaydetmesi yerleşik grupların da dikkatini çekmiştir. Eskiden beri Zor Sancağı'nın idaresinde yerleşik olarak bulunan Resülayn kazasının bazı köy ve aşiretlerinin Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa tarafından kendi bünyelerinde Hamidiye'ye alınmaya çalışılması, düzenli olarak bu gruplardan elde edilen birikmiş vergi gelirlerinin sekteye uğramasına neden olacaktı.

Hamidiye Alayları içerisinde görev almak vergi temelli yükümlülüklerden muaf olunması anlamına gelmekteydi. Bu açıdan bakıldığında Milli Aşireti'nin, bazı aşiretleri yanına çekerek asker toplama girişimleri aynı zamanda tarımsal üretim yapan köylü üreticilerin yerleşik düzenden ayrılmasına ve toprak sisteminin, askeri ve idari düzenin olumsuz etkilenmesi anlamına gelmekteydi. Zor Sancağı mutasarrıflığı da merkezi hükümet ile bu konularda gerekli önlemlerin alınması hakkında yazışmalar yapmıştır.⁴⁵⁰

“Tarafı Valayı Seraskeriyeye, tezkire,

Resülayn kazasına tabi ve isimleri nüfus defterinde mukid (yerleşik) olan Kehfa? ve Deldar? ve Arada ve Beneyas ve Kenhuva karilerinin ahalisiyle Bakara ve Şereba aşairinin cümlesi münhal kadim tekalifi emirriye ile mükellef ve umuru idareleri Zor Sancağı'na hak bulunduğu halde emr ve karar vaki hilafına olarak Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşanın elha?mı üzerine henüz kayd ve tahrir olunmayan aşair saire gibi Hamidiye Alayları'na kayd ve kabul olunmakta oldukları ve bu suret ahali ve aşair merhumuna müterakim (birikmiş) vergileri ziyarı mevcut olmakla beraber ahaliyi meskuneye (yerleşik) dahi süratıyla muamelei askeriye ve umuru memleket sukuta edeceği liva mezkur mükerrer kılındığından dahiliye nezareti celilesine mebus tahriratta beyan kılınmasına olbabda dairei askeriyece olan muamele...”

Osmanlı merkezi, iskân ve sürgün politikaları ile sürekli hareket halinde olan konargöçer unsurları yerleşik yaşama ve vergi gelirleri sistemine bağlamaya çabalıyorken; temelde güvenlik ve denetim eksenli Hamidiye Alayları projesinin küçük ve yerleşik toplulukları cezbetmesi bakımından ortaya bir fayda/maliyet hesabı çıkarmaktaydı. Nitekim merkezi otorite için pratikte ortaya çıkan tüm bu aksaklıklar dikkate alınarak, Hamidiye Alayları'na başvurularının kabulünde seçici/tasnifçi bir

⁴⁵⁰ “...Ahaliyi merhum öteden beri Zor'a kayd ve umuru idareleri dahi buraya ait ve... vergiyi aşair vesair tekalifi emriye ve muameleyi askeriye ile mükellef bulundukları halde olbabdaki emr ve karar hilafına şimdi hamidiye sela?ına kayd ve kabulü senei atikadan bir ve üzerlerine müterekkım bakayanın sinai ve arazileriyle ziraatine kalmasına mevcut olmakla beraber kahir ahali meskuriye serayat ederek memurei memleket ve muameleyanı askeriye hnlı? sekte-i... edeceğine nazaran icrai icabet... emr ve iradei celileye nazaran olbabada emr ve ferman...” bkz. BOA, BEO, 1046/78442-1-2-3, 06/B/1315 (01.12.1897).

yaklaşımı gerekli kılıyordu. Görülüyor ki Hamidiye projesiyle sağlanmak istenen askeri/güvenlik dengesinin üretim/vergi dengesine bu yönüyle olumsuz bir etkisi oluyordu. Üretimden çekilen aşiret bireylerinin askeri alana kayması, Osmanlı merkezine verilen vergi gelirlerinin düşmesine de neden olmaktaydı.

Hamidiye projesiyle Cizre bölgesinde Miran Aşireti Lideri Mustafa Paşa, Viranşehir merkezli Milli Aşireti Lideri İbrahim Paşa ve Van bölgesinde Hayderan Aşireti Lideri (Kör) Hüseyin Paşa gibi Hamidiye komutanı olan reisler daha da güçlenerek iktidar pozisyonlarını güçlendirmişlerdir. Bu gücün sonrasında ortaya çıkan çatışma-şiddet ortamının temelinde *somut ekonomik kaynakların ve toprak elde etme motivasyonlarının* olduğu yaptıkları uygulamalardan ve genişleyen hâkimiyet alanlarından anlaşılmaktadır.⁴⁵¹

Sykes, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt aşiretleri çalışmasında, Muş'tan İran'da bulunan Urmiye'ye kadar uzanan bir alanda yer alan 20 bin aileden oluşan en büyük Kürt aşireti olarak, Hayderanlı Aşireti'ni göstermektedir.⁴⁵² Özellikle Hüseyin Ağa'nın bu büyük aşiret içerisinde ancak ikinci sınıf bir ağa iken hızla yükselerek liva paşa rütbesi almasını Hamidiye Alayları'na katılmasına bağlamak yanlış olmayacaktır.⁴⁵³ Osmanlı'nın yönetim organizasyonundaki değişimin Hamidiye aşamasında kendilerine pozisyon bulan aşiretlerin liderleri bir süre sonra hükümetin yerelde bulunan yetkilerini görece ele geçirebiliyordu.⁴⁵⁴

Harput'ta (Ma'muret'ül Aziz) bulunan İngiliz konsolosu bir raporunda; aşiretlerin Hamidiye Alayları'na katılımının sağladığı ayrıcalıklarla iktisadi kaynakları ele geçirme faaliyetlerinin arttığını -yaygın itirazlara rağmen- merkezden gelen memur

⁴⁵¹ Klein, birçok yabancı konsolosluk raporuna değinerek, Miran Aşireti lideri Mustafa Paşa'nın, Milli Aşireti lideri İbrahim Paşa'nın, Hayderanlı (Kör) Hüseyin Paşa'nın güç alanlarını genişletmek, toprak, mal ve hayvanlara el koyarak, kaynaklarını artırdıklarına dair görüşlerine destek olarak Hamidiye Alayları'nda elde ettikleri pozisyonlarını ileri sürmektedir. Detaylı bkz. Klein, ss. 233, 240-268; Yenişehir doğumlu, Mirülümerâ rütbeli, memuriyeti **Hamidiye Süvari Kaymakamı olan İbrahim Paşa (Milli Reisi)** ile Cizreli Mirülümera, memuriyeti **Hamidiye Süvari Kaymakamı olan Mustafa Paşa (Miran Reisi)** olarak kayıtlarda statülerine ait bilgilere ulaşılabilir. Bkz. İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salnameleri**, 1312 H. (1894-1895 M.), C.4, s. 154.

⁴⁵² Sykes, *The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire*, s. 478.

⁴⁵³ Hüseyin Paşa (Kör Hüseyin Ağa) hk. detaylı bkz. Klein, ss. 242-294.

⁴⁵⁴ Klein'in bir konsolosluk raporundan aktarımında, Adilcevaz kadısının İngiliz konsolosuna, davacı kişilerin kadı yerine doğrudan Hüseyin Paşa'ya başvurduklarını, hükümetin adeta Hüseyin Paşa olduğunu anlatmıştır. Bkz. Klein, s. 244.

ve zaptiye'nin görevlerini gerektiği gibi yapamadıklarını ve aşiretlerin uygulamalarından sonra bir memurun artık bütün bu çevreye “*Hamidistan*” denebileceğini anlatılmıştır.⁴⁵⁵

Hamidiye projesinin gelişim safhasında bu aşiret liderlerinin yükselen yeni konumlarına karşılık Osmanlı hükümetinde II. Abdülhamid'in yakınında yer alanların da -özellikle Mehmed Zeki Paşa- kısa sürede terfi ettikleri görülebilmektedir.⁴⁵⁶ Bu simbiyotik ilişkide bölge aşiretleri ve hükümet yetkililerinin ortak çıkarlarının -denetlenemediği ölçüde- öncelikli olduğu anlaşılmaktadır.

Aşiretlerin Hamidiye Alayları'nda yer almak için kendileri açısından oldukça motive edici durumlar söz konusudur. M. Zeki Paşa'nın başlangıç aşamasında aşiretlerin alaylara katılımı için teklif yaptığı teşvik paketinde; vergi muafiyetleri, geçmişte suç işleyenlere af çıkarmak ve hükümete ait tüfeklerin verilmesi gibi unsurlar bulunmaktaydı. M. Zeki Paşa'nın oldukça inandığı bu proje için aşiretlerin silahlandırılmasının ileride başka amaçlara hizmet edebileceği kaygısıyla itiraz eden bazı hükümet yetkililerini bile görevden almış, alaylara katılmayan aşiretlerin liderlerini azl edebilmiştir.⁴⁵⁷ M. Zeki Paşa'nın Hamidiye projesinin devamı için doğu sınırındaki Ermeni olgusuyla II. Abdülhamid'i; ceza-ödül sistemiyle de aşiret liderlerini ikna edebildiği anlaşılmaktadır.

Hamidiye Alayları teşekkülüne kadar aşiret liderlerine hitaben isimlerinin yanında “*Mir, Ağa, Bey, Reis, Şeyh*” gibi unvanlar verilirdi. Ancak Hamidiye Alayları'na katıldıktan sonra arşiv kayıtlarında da teyit edilebileceği gibi bu unvanlara “*Paşa*” da eklenmiştir. Milli İbrahim Paşa, 1891 senesinde 41. Alay komutanı olarak kaymakamlık (Yarbay), 22 Kasım 1891'de 42. Alay komutanı olarak “*Paşalık*” rütbesi ile ödüllendirilmiştir. Bu iki alayın üzerinden çok geçmeden aynı sene içerisinde 3. alayı (43. Alay) kuran *Timavîzade İbrahim Paşa*, 12 Aralık 1898'de ise “*Miralay*”lığa (Albay) ve

⁴⁵⁵ Jones'tan O'Connor'a, no. 32, Harput, 18 Ekim 1899 (FO 424/199; FO 195/2063). Aktaran: Klein, s. 162.

⁴⁵⁶ M. Zeki Paşa'nın sarayda yüzbaşı olarak başlayan kariyeri, binbaşı, kaymakam, miralay, mirliva, ferik (korgeneral veya tümgeneral) ve son olarak IV. Orduda Mareşal ile Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının başkomutanı olarak yirmi yıl boyunca imparatorluğun en güçlü karakterlerinden biri olmuştur. Bkz. Klein, s. 144.

⁴⁵⁷ Klein'in konsolosluk raporlarından yaptığı aktarımdan, M. Zeki Paşa'nın Hamidiye Alayları projesine karşı çıkan ve kendisiyle anlaşamayan Erzurum Valisi Mehmed Rauf Paşa ve bölgede destekçisi olan birçok komutanı, saraydaki ilişkilerini kullanarak görevden aldığını belirtmektedir. Bkz. Klein, ss. 146-147.

03 Aralık 1902’de de 4. Alay komutanı olarak “*Mirliva*” lığa (Tuğgeneral) terfi etmiştir. (EK: 18)⁴⁵⁸

Milli İbrahim Paşa’nın aldığı bu terfiler kendi aşiretine çok geniş bir hareket alanı ve ekonomik kaynaklara daha rahat hâkim olabilme imkânının yolunu açmıştır. Osmanlı askeri hiyerarşisi içerisinde konumları farklı bir statüde olsa da bu unvanlardan duyduğu memnuniyeti sürekli dile getirerek, merkezi otoriteyle arasındaki ilişkileri “pragmatist” bir şekilde yönlendirebilmiştir.⁴⁵⁹ Osmanlı merkezi otoritesi aşiret liderlerinin sadakatlerini arttıran, onları motive eden hediyeler, nişanlar veriyordu. İbrahim Paşa’ya verilen 2. rütbeden mecîdî nişanından sonra 1. rütbeden de mecîdî nişanı⁴⁶⁰ verildi. Bunun yanında İbrahim Paşa’nın eşi Şemsi ve kızı Adile hanımlara da 2. rütbeden şefkat nişanları, oğullarına da terfiler verilmekteydi.⁴⁶¹ Osmanlı merkezinin bu taltif politikası, Milli Aşireti gibi Hamidiye unsurlarında yer alan reislerin dışında aşiretlerin kadınları ve ileri gelen çocuklarının da bağlılıklarının pekiştirilmesine katkı sunmaktaydı.

Aşiret liderlerinin “pragmatist” politikaları, gönüllü görevler talep etmelerinden de anlaşılmaktadır. Hayderanlı Hüseyin Paşa’nın güçlerini başkente getirip, Makedonya harekâtında kullanmayı teklif etmesi; zira Milli İbrahim Paşa’nın Bağdat Demiryolu’nun

⁴⁵⁸ Ekinci, s. 235; Ayrıca 3. Alayın kurulmasında İbrahim Paşa’ya 2. Rütbeden mecîdî nişanı verilmiştir. Bkz. BOA, İ.DH., 1250/98058, 20/R /1309 (23.11.1891); Miralaylığa terfi yazısı için bkz. BOA, İ. TAL., 164/1316, 24/N/1316 (5.2.1899); “*Miralay İbrahim Paşa M 1, O 2 Altın ve Gümüş İmtiyaz ve Lâne madalyası için*” bkz. İzgöer (hızl.), **Diyarbakır Salmeleri**, 1317 H. (1899-1900 M.), C. 4, s. 322; Birden fazla aşiretin bir araya gelmesiyle oluşan Abr, Arapça bir kelime olup, Abr’ın başında bulunan reislerin geneli *Mir* unvanını kullanmışlardır. Bkz. Bozkurt, Aşiretler Tarihi, s. 41; **EK: 18, Hamidiye Süvari Alayları-Milli Aşayiri’nin Hamidiye Hafif Süvari 41. 42. ve 43. Alayları’nın Ümera ve Zabitanın müctemi vaziyeti**, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğrafları Albümleri, Yerel Yer Numarası: NEKYA779-64/18, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-64---0018.jpg>.

⁴⁵⁹ “*Milli Aşiret Reisi İbrahim Edhem’in yapılan terfi ve verilen nişanlardan dolayı teşekkürü...*” İbrahim Paşa’nın ‘Edhem’ olan ikinci ismine dair bkz. Ekinci s. 209; BOA, **Y.PRK.AZJ.**, 19/53, 20/Za/1308 (27.06.1891); BOA, **Y.PRK.AZJ.**, 20/69, 25/R/1309 (28.11.1891); BOA, **Y.PRK.ASK.**, 114/45, 14/Ra/1314 (23.08.1896). Edhem isminin dışında aşiretlerin *Berho / Brahım Paşa* isimlerini kullandıkları da bilinmektedir. Bkz. Kıran, Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu, ss. 158-159.

⁴⁶⁰ BOA, İ. TAL., 318/1321, 30/N/1321 (20.12.1903),

⁴⁶¹ II. Abdülhamid döneminde kadınlara verilmek üzere ortaya çıkmış olan “şefkat nişanı” adı verilen bu madalyalar 16 Receb 1295 (16 Temmuz 1878) tarihli nizamnâmeyle tanıtılmıştır. Nizamnâmenin beşinci maddesinde bunun savaş zamanlarında, deprem, yangın ve su baskını gibi olaylarda devlete ve millete hizmet eden kadınlara verileceği ve üç rütbeden ibaret olacağı belirtilmiştir. Birinci ve ikinci şefkat nişanları değerli taşlarla süslenmiştir. Bkz. İbrahim Artuk, “Nişan”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul, 2007, ss. 154-156; “*41. Alay Kaymakamı İbrahim Paşa’nın mahdumu Mahmud Bey’in tayini*” BOA, İ. AS., 18/1314, 14/R/1314 (22.09.1896); “*Hanımı ve kerimesi...*” BOA, İ. TAL., 201/1317, 07/L/1317 (08.02.1900); “*...2. Rütbeden şefkat nişanı ihsanı...*” BOA, İ. TAL., 240/1318, 14/L/1318 (04.02.1901).

Hicaz mıntikasını korumaya gönüllü olması gibi.⁴⁶² Bu tarz gönüllü istekler daha çok terfiler ve unvanlar alındıktan sonra yapılmaktaydı.

1908 yılında İbrahim Paşa'nın vefatından sonraki dönemde İttihat Terakki rejimi destekli hükümetler Abdülhamid dönemi kurumlarını pek tasvip etmemekle beraber, Hamidiye Alayları'nın da ıslahını yapmışlardır. *Aşiret Hafif Süvari Alayları* adıyla yeniden teşkili için iki komisyon kurulmuştur. Yeni yapılanmada aşiretlere bazı vergi muafiyetleri uygulansa da aşar ve ağnam vergilerinden muaf tutulmayacaklardı. Milli Aşireti'nin yeni lideri Halil Bey'de Balkan Savaşı'na katılmak üzere Doğu Trakya'da görevlendirilmiştir. Sonrasında ismine sadece *Aşiret Alayları* denilmiş ve Cumhuriyet dönemiyle tamamen devre dışı bırakılmıştır.⁴⁶³

6.4.3. Devletin Bir Entegrasyon Politikası: Aşiret Mektebi

Osmanlı merkezi hükümetinin yeni bir dünya düzenine entegre olmasının dayatıldığı koşullar içerisinde, 19. Yüzyılda birçok alanda batı formasyonlarını kendi kurumlarında uygulama çabasında olduğu görülmektedir. Modern eğitim alanında kurulan birçok okulun misyonundan farklı olarak kendine has nitelikleri olan *Aşiret Mektebi* adıyla kurulan bu okula, herkesin kayıt yapamadığı sadece aşiret topluluklarının çocuklarının başvurabilmesine imkân tanınmaktaydı.

Kodaman, II. Abdülhamid'in bu okula özel önem atfetmesini üç gerekçeyle açıklar:⁴⁶⁴ Birincisi İngiliz, Rus ve Fransız emperyalist hedeflerinin imparatorluğu bölmesi gibi '*siyasi sebepler*' karşısında aşiret çocuklarının mektepte '*Osmanlılık*' kültürüyle yetiştirilmelerini sağlamak. İkincisi Osmanlı'da Panislamist bir dini birlik kurmak ve aşiret reislerinin hilafete bağlılığını tesis etmek amaçlı '*dini sebeplerdir.*' Üçüncüsü merkezden uzak ve uç bölgelerde gezinen bu dağınık unsurları tek bir yapıya bağlamak için '*merkeziyetçi bir yönetim*' anlayışını hâkim kılarak, aşiret mensuplarının padişaha bağlılığını arttırma hedefini eğitim politikası vasıtasıyla gerçekleştirmektir.

⁴⁶² Klein, ss. 154-155; Ne var ki M. Zeki Paşa aşiretlerin bu taleplerini kendi öznel amaçları doğrultusunda onaylamıyordu. M. Zeki Paşa'nın Hamidiye Alaylarıyla öncel amaçları: 1. Ermenilere karşı kalkan olarak kullanmak, 2. Kürt Reisler'in sadakatini sağlamak, 3. Rusya ile çıkacak bir savaşta Rusya'ya yardım etmemelerini garantiye almaktır. Bkz. Klein, ss. 156-157.

⁴⁶³ Klein, s. 204.

⁴⁶⁴ Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, ss. 67-68.

Ayrıca bu okul, aşiret üyelerinin etnik kimliğine ve aşiretine bağlılığına alternatif bir sadakat biçimini, eğitim ve kariyer üzerinden oluşturarak Osmanlı padişahına ve devletine bağlılığı sağlamlaştırmayı amaçlamış modern bir devlet girişimidir. Padişahın yardımcılarında Osman Nuri Paşa, Aşiret Mektebi'nin kurulması için bir önerge taslağı hazırlayarak maarif nezaretine hazırlıklar için talimat vermiştir.⁴⁶⁵

Aşiret Mektebi'ne dair hazırlanan ilk nizamnamenin 4. maddesinde öncelikle Arap coğrafyasındaki Arap aşiret çocuklarının eğitimi öngörülmüştür. 4 Ekim 1892 tarihinde eğitim ve öğretime başlayan okul için doğu-güneydoğu ve Arap bölgelerinde yer alan vilayetlere talimatlar gönderilmiştir.

*“Urbân aşâiri evlâdının tâlim ve terbiyelerine ve mektep tesisine mukaddeme olmak üzere Halep, Suriye, Bağdat, Basra, Musul, Diyarbekir, Trablusgarp vilayetleriyle Bingazi, Kudüs ve Zor sancaklarından dörder; Yemen ve Hicaz vilâyetlerinden beşer ki cem'an elli nefer şâkirdin bil'intihâb Dersââdet'e izamlarıyla “Aşiret Mektebi” nâmıyla bir mekteb tesisi ve müdüriyetine...”*⁴⁶⁶

Aşiret Mektebi'nin 12 maddelik nizamnamesinin 9. ve 10. maddeleri, okulun kuruluş amaçlarını açıkça ifade etmektedir. Bu mekteb aşiret çocuklarının Osmanlı'ya bağlılıklarını sağlamak, uzun vadede devlete sadakatlerini artırmak esası üzerine kurulu bir toplumsal proje çabasıdır.⁴⁶⁷ İlk nizamnamedeki maddeler de gösteriyor ki; Osmanlı Devleti, aşiret topluluklarının eğitim ve medeniyet seviyelerini yükseltmek, hilafet ve Osmanlılık sadakatlerini arttırmak ve mektebin görevlilerinden bu hususta özen göstermelerini istemektedir. 10. maddede belirtilen bir diğer önemli konu diploma almaya

⁴⁶⁵ Osman Nuri Paşa (Hacı Topal) Hicaz ve Yemen bölgelerinde valilik yapmış ve Arap aşiretleriyle ilgili eğitim ile kontrol altına alınabileceklerine dair merkeze lahiyalar yollamış biri olarak Aşiret Mektebi'nin tüm aşamalarıyla ilgilenmiştir. Bkz. Alişan Akpınar ve Eugene Lawrence Rogan, **Aşiret Mektep Devlet (Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi)**, İstanbul: Aram Yayıncılık, 1. Baskı, 2001, ss. 19, 42, 74-75.

⁴⁶⁶ Aşiret mektebinde ilk yıl 50 Arap çocuğu eğitime başlamıştır. Bkz. Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, s. 73; 4. Madde, “Alınacak talebe Urban-ı Aşair muhtelifesi içlerinden cismen ve zihnen kabiliyetli ve oldukça muteber ve muhterem ailelere mensub ve on ikiden on altı yaşına kadar olan gençler meyanından intihab olunacaktır (seçilecektir).” şeklinde. Bkz. Akpınar ve Rogan, ss. 78-79.

⁴⁶⁷ “9. Madde, Mektebin teşkilinden mekasid-i asl aşair halkını füyuz-ı maarif ve medeniyetden behremend etmek ve hilafet-i uzmayı İslamiye ve Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyeye derkar olan Meyl ve Muhabbet-i tabiyyelerini bir kat daha tezyid ve bunların şer'an ve kanunen mükellef oldukları sadakat-i kalbiyye ve vezaif-i diniyelerini takviye ve tekid eylemek hususları olmakta müdür ve mualliminin ikdamat ve ihtimamatı en ziyade bu cihete maruf olacaktır. (Mektebin kuruluşundaki amaç, aşiret halkının eğitimin feyzinden ve medeniyetten nasib almasını sağlamak, İslam hilafetine ve Osmanlı devletine olan bağlılık duygularını bir kat daha arttırmak, sadakatlerini ve dini görevlerini takviye ederek kuvvetlendirmek olmalı ve mektebin görevlileri en çok bu hususlara dikkat etmeli ve özen göstermelidir.) 10. Madde İkmal-i tahsil ile şahadetname alacak talebe, aşiretleri nezdine avdet (geri dönmek) eyledikleri esnada oralarda ihdas ve küşadı (açma) musammem (kararlaştırılmış) olan mekteplerde muallimlik veya sair münasib birer hizmet ve memuriyetle tavgif (görevlendirmek) edilecektir.” Bkz. Akpınar ve Rogan, ss. 79-80; BOA, MMİ, No. 5641.

hak kazanan öğrencilerin pozisyonlarının ne olacağına dair politikadır. Buna göre mezuniyet sonrası öğrencilerin dönecekleri bölgelerde açılacak olan okullarda öğretmenlik ve benzeri görevler ile istihdamları planlanmıştır.

Aşiret Mektebi her ne kadar belirli sosyal ve politik hedefler doğrultusunda bir program uygulamayı amaç edinmişse de eğitim kalitesinden, öğrenci kabulü ve disiplininin taviz vermemeye çalışmıştır. Milli Aşireti mensuplarından Davud isimli bir şahsın mektebe kabulü için yaptığı başvuruya verilen cevapta;⁴⁶⁸ Mektebin usulüne bakıldığında mektebe kayıt ve kabul olunacak öğrencilerin *sene-i tedrisiye ibtidasından mektebde bulunmak* ve mektebin genel kurallarına mektebin dışında da uymak, ders yılında uyulması gereken kuralların dışına çıkmamak gibi kriterlerden dolayı, “*Tüm bunlara müteceviz bulunmamak cihetiyle Davud’un usulen kabul olunmayacağı mukaddemen kendisine takdim edilmesi ve her istiane edenin mektebi mezbure tertip ve usul mevzuası haricine kabul olunamayacağı...*” gibi gerekçeler ileri sürülerek mektebe kabul başvurusu ret edilmiştir.

Özellikle Hamidiye Alayları’na mensup Kürt aşiret reislerinin çocuklarının mektebe alınması konusunda 4. Ordu Komutanı Mehmet Zeki Paşa’ya sürekli dilekçeler ile başvurması üzerine, merkeze bir telgraf çekerek bu alaylarda yer alan 50 çocuğun mektebe alınmasını istemiştir. Bu taleplere rağmen Maarif Nezareti hem maliyetlerin yüksekliği hem de etnik kimlik farklılığının sorunlar çıkardığına binaen itirazlarda bulunmuştur. Nitekim öğrenci listelerine bakıldığında şark vilayetlerinden okulun ilk yılı için 13, ikinci yılı için 4, üçüncü yılında 3, dördüncü yılında 1 ve beşinci yılında ise bu vilayetlerden hiçbir öğrencinin okula alınmadığı görülmektedir. Arap ve Kürt aşiret çocuklarına ek olarak, Balkanlarda milliyetçilik eğilimlerinin artmasından sonra da Arnavutluk hakkında merkeze sunulan raporlar doğrultusunda 1902 yılında 20 tane de Arnavut öğrenci aşiret mektebine kabul edilmiştir.⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ Kabul koşullarından biri de aşiretlerin reis ve şeyhlerinin çocuklarından olmak ve bu başvuruların isimlerinin ilgili vilayet mercilerince önceden bildirilmiş olması gerektiğinden talebin reddine karar verilmiştir. Bkz. BOA, **BEO**, 897/67216, 15/Ş/1314 (19.01.1897); Yine Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa’nın mensuplarından Abdünnafi Efendi’nin, Aşiret Mektebi’ne kaydedilmesi konusunda *Mekatib-i Askeriye Nezaretiyle* yapılan yazışma için bkz. BOA, **MF**, **MKT.**, 379/38, 09/B/1315 (04.12.1897).

⁴⁶⁹ Akpınar ve Rogan, ss. 94-99; Hamidiye alaylarına mensup Kürt aşiretlerinin çocuklarının daha çok rüşdiye, idadi ve harbiye okullarında okudukları görülmektedir. Bkz. Bayram Kodaman, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları, (II.

Okulun ilk üç yılında toplamda 88 öğrenci kabul almış, bunlardan 45 tanesi harbiye ve mülkiye akademilerine yüksek eğitim almak üzere gönderilmiştir. Mektebin başarı çıktısı ölçüldüğünde; askeri alanda yüzbaşılık ve daha üst rütbelere, mülki hizmetlerde ise 31 mezundan 18'inin kaymakamlık makamına, ikisi paşalık rütbesine yükselmiş ve ilerde 5 mezun da Osmanlı parlamentosunda görev almıştır. Ancak bütün aşiret çocuklarından beklenen bağlılık hedefi istenilen neticeyi getirmemiştir.⁴⁷⁰ Mezuniyet sonrası kısaca istihdam alanları şunlar olabilecektir; askeri birlikte yüzbaşılık, fahri yaverlik, mülkiye memurluğu, nahiye müdürlüğü, kaymakamlık, nüfus memurluğu, polis komiserliği ve jandarma mülazımlığı gibi meslekleri yapabileceklerdir.⁴⁷¹ Nizamnamede hedeflenen amaçlardan biri olan kendi bölgelerinde açılacak okullarda görev yapmalarının dışında askeri ve mülki alanda birçok memuriyet vazifesi yapabilecekleri görülmüştür.

Aşiret Mektebi'nin kapanmasına sebep teşkil eden olaylarla ilgili olarak farklı değerlendirmeler yapılmaktadır; pilot uygulama olarak seçilen bu aşiret mektebinin devamı ve tamamlayıcısı olması gereken yeni aşiret mekteplerinin açılmaması, birikerek gelen etnik karakterli huzursuzluklar, maarif nezaretinin okul için bütçe bulmada büyük sıkıntılar yaşaması ve son olarak öğrencilerin beğenmedikleri yemekler için isyan etmeleriyle bütün bu gerekçeler toplamından dolayı 1908 yılında okulun kapatılmasına karar verilmiştir.⁴⁷² Sonuç olarak Aşiret Mektebi'nin hedeflerine ulaşmada kısmi bir başarı elde ettiği söylenebilir. Mezun olan öğrencilerin bir bölümü Osmanlılık ve Hilafete bağlılıkları sayesinde kendi aşiretlerine de bunu yansıtmışlarken, bir bölümü de edindikleri eğitim sonrası etnik milliyetçi bir çizgiye kaymışlardır.

Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı:32, 1979, ss. 457-458.

⁴⁷⁰ 1899 yılı mezunu olan Faysal Hüseyin (1883-1968) bir dönem Osmanlılık fikriyatını sürdürse de I. Dünya savaşıyla beraber Arap milliyetçiliğine kaydığı iddia edilmektedir. Bkz. Akpınar ve Rogan, ss. 40, 41; Diğer taraftan mektebin öğrenci tablo l'inde toplam öğrenci sayısı 86 olarak görünmektedir. Diyarbakir Vilayeti'nden Milli Aşireti'ne mensup sadece baba adı Hacı İsmail olan Ahmet Cemil adlı bir öğrenci bulunmaktadır. Bkz. Akpınar ve Rogan, ss. 43-46; Haydaranlı aşireti mensubu Hasan Siddık Haydarani, Kurtuluş savaşında bulunmuş ve sonrasında Van'dan milletvekili seçilmiştir, Cıbranlı Aşireti'nden Halit Bey ise, I. Dünya Savaşında Ruslara karşı savaşmış ancak daha sonra Azadi örgütünün kurucularından olup Şeyh Sait isyanında rol almış birisidir. Bkz. Akpınar ve Rogan, s. 121.

⁴⁷¹ Akpınar ve Rogan, ss. 124-125.

⁴⁷² Akpınar ve Rogan, ss. 125-127.

6.5. Milli İbrahim Paşa'nın Vefatı (1908)

Osmanlı merkezi yönetiminin Tanzimat Dönemi sonrasında aşiretler ile ilişkilerinde iskânı, güvenliği, merkezi yapıya eklemlenmeyi ve bununla bağlantılı olarak ekonomik entegrasyonu artırma politikası vardı. Hamidiye Alayları Projesi bu hedefler için mütenasip bir uygulama sahasıydı. İbrahim Paşa'nın Milli Aşireti'nin başına geçmesinden sonra II. Abdülhamid ile kurduğu bağ ve güven ilişkisi; aşiretlerin yarattığı birçok içsel ve dışsal sorunun gözardı edilmesine neden oluyordu. Nitekim Hamidiye Alayları'nın ve Milli Aşireti'nden Kaymakam İbrahim Paşa'nın 1890 ve 1896 yıllarındaki Dersaadeti ziyaretinde Sultan Abdülhamid'den taltif ve övgüler aldığı görülmüştür.⁴⁷³ Bu tarz gelişmeler yerel aşiret unsurlarının özelde de İbrahim Paşa'nın II. Abdülhamid'e imtiyazlı bağlılığını/bağımlılığını göstermektedir.⁴⁷⁴

Hamidiye Alayları'na katılımından sonra bölgede bulunan aşiretler arasındaki güç dengesinde Milli Aşireti lehine bir kayma olduğu görülmektedir. Daha nizami ve silahlı güçlerinin artışı hâkimiyet savaşında kendilerine avantaj sağlamıştır. Bu durumun yarattığı özgüven Milli Aşireti'ni daha saldırgan yaparken paralelinde Şammar ve diğer aşiretlerin de intikam duygularıyla karşı bir cephe oluşturduğunu göstermiştir. II. Abdülhamid yönetiminin sonuna doğru aşiretler arası çatışmaların şiddeti de artmış ve artık bu yıllarda arşiv vesikalarında bolca şikâyet yazışmaları görülmeye başlanmıştır.⁴⁷⁵

Bölge aşiretlerinin 1900-1908 yılları arası çatışmalarının şiddetinin artmasındaki temel saik hâkimiyet alanlarını korumak ve bu alanları genişletmek idi. Hamidiye Alayları'ndaki konumu ve bu pozisyonun getirdiği ateşli silah üstünlüğü, resmi

⁴⁷³ İbrahim Paşa'ya kısa zamanda 3. Alayı kurmasından sonra 2. rütbeden mecîdî nişanı verilmiştir. Bkz. BOA, **İ.DH.**, 1250/98058, 20/R /1309 (23.11.1891); "41. Alay Kaymakamı İbrahim Paşa'nın mahdumu Mahmud Bey'in tayini" BOA, **İ.AS.**, 18/1314, 14/R/1314 (22.09.1896); "Hamidiye Hafif Süvari Alayları, Bu nüshamızda münderic iki büyük levhadan biri ba-irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahi geçende Erzincan ve Trabzon birlikleriyle[?] Dersaadet'e celp buyurulan Hamidiye Hafif Süvari Alaylarından Milli Aşireti Reisi İzzetlü İbrahim Paşanın maiyetindeki kırk birinci alaydan bir bölüğün ümera ve zabitanını, diğeri ise bu bölüğün saff-ı harb nizamındaki vaziyetinin yandan görünüşünü irae etmektedir." Bkz. **Servet-i Fünûn Gazetesi**, No. 288, Rumi Tarih: 05.09.1896 (M.17.09.1896), ss. 1,4. (**EK: 16**). <http://www.servetifunundergisi.com/sayi/288/> (08.06.2020); S. Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Devrinin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:2, Erzurum, 2010, s. 104. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunited/issue/2858/39587> (12.10.2018).

⁴⁷⁴ İbrahim Paşa'nın taltifler hakkında yazmış olduğu teşekkür telgrafi için bkz. BOA, **Y.PRK.AZJ.**, 20/69, 25/R/1309 (28.11.1891).

⁴⁷⁵ BOA, **DH.TMIK.M.**, 116/8, 10/N/1319 (21.12.1901); BOA, **DH.TMIK.M.**, 128/77, 29/R/1320 (05.08.1902); BOA, **Y.MTV.**, 275/113, 14/R/1323 (18.06.1905); BOA, **BEO**, 2709/203143, 28/N/1323 (26.11.1905).

statülerinin Osmanlı idarecileri ile yakın temas kurabilme avantajları Milli Aşireti ve İbrahim Paşa'yı oldukça ön plana çıkarıyordu.⁴⁷⁶ Bölgedeki tansiyonun gittikçe yükselmesi Hamidiye Alayları'na bakışı da etkilemiştir. Paşa unvanı alabilmiş önemli aşiretlerden Milli, Miran ve Hayderan birliklerinin yetkilerini kötüye kullanmaları başka türlü problemler çıkarıyordu.⁴⁷⁷ Tüm bu sorunların toplamı Osmanlı merkezinin yönünü buraya çevirmesini ve çözüm üretmesini tetikliyordu.

4. Orduda Mareşal ve Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın başkomutanı olan Mehmet Zeki Paşa'nın koruyuculuğu Milli Aşireti ve İbrahim Paşa'ya büyük bir hareket kabiliyeti veriyordu. Ancak Milli'nin diğer aşiretler ile yaşadığı sürtüşmelerin dışında, Diyarbakır ahalisiyle başlayan problemler de İbrahim Paşa üzerindeki baskıyı artırmaya başlamıştır. Özellikle bu dönemde Milli İbrahim Paşa Viranşehir'den Diyarbakır eteklerine kadar var olan bütün köylerden (ki bunların bazılarının sahipleri devletin memurlarıydı) haraç alabilecek bir otorite kurabilmişti.⁴⁷⁸

Diyarbakır merkezinin ileri gelenlerinin saraya telgraf çekerek İbrahim Paşa'yı şikâyet etmeleri ve sürgün talep etmeleri gerginliği yavaş yavaş tırmandırmaya başlamıştır.⁴⁷⁹ Telgrafın amacı, Diyarbakır, Urfa ve Siverek eşraflarının meşrutiyete veya iktidar değişiminde taraf olmak ve rejim değişikliği ihtimalini öngörüp Hamidiye Alayları'na karşı kampanya yürütmek noktasındaki amaçlarının yanı sıra; bu bölgede varolan ticari kazanımlarını İbrahim Paşa'nın müdahaleleri sonrasında kaybetme riskleriydi.⁴⁸⁰ Bu dönemde Vali Nazım Bey ve vilayet idare meclisi üyeleri, Gayrimüslim dini liderler, şeyhler, idareciler, Diyarbakır eşrafı birleşerek eşraftan genç Ziya'nın (Gökalp) öncülüğünde bir grup, 1905 ve 1907 yıllarında Diyarbakır vilayet postanesini iki defa işgal ederek Bab-ı Ali'ye İbrahim Paşa aleyhine telgraflar göndermişlerdir.⁴⁸¹

⁴⁷⁶ Milli ve Şammar Aşiretlerinin telif-i beynleri ve Milli Aşireti yedindeki menhubatın istirdadı hakkında Diyarbakır Vilayeti ve Zor Mutasarrıflığı ile cereyan eden muhaberatı havi... BOA, BEO, 1847/138507, 06/S/1320 (15.05.1902).

⁴⁷⁷ Klein, ss. 159-172.

⁴⁷⁸ Klein, s. 183.

⁴⁷⁹ Shipley'den O'Connor'a no.27 (12.02.1905), telgraf (08.08.1905) (FO 195/2196). Aktaran: Klein, s. 185.

⁴⁸⁰ Ekinci, s. 315; Klein, s. 185; Konsolosluk yazışmasında yereldeki eşrafın veya valinin kendi hatalarını örtmek için Milli Aşireti ve İbrahim Paşa'yı bahane edip/suçlayarak maddi kazanç elde etmeye çalıştıklarını ve bu yüzden şikâyet telgraflarını çektiklerini belirtir. bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Correspondence Respecting The Constitutional Movement in Turkey, 1908. Turkey N.1, (1909)**, "Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, No. 109, *Therapia, September 28, 1908*", Printed By Harrison and Sons, London, 1909, s. 92.

⁴⁸¹ Her ne kadar başlarda Vali Nazım Mehmet Paşa İbrahim Paşa'yı korumuşsa da sonrasında kendisi de şikâyetle bulunmuştur. *Diyarbakır'den Der Ali'ye Telgraf, Makam-ı Sadaret penahiye...* Hafif süvari alayı umerasından Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın yaptığı zulüm ve teaddiyatından şikâyetle... *Diyarbakır müftüsü Subhi ve yirmibeş*

Anlaşıldığı kadarıyla eşrafın politik ve güvenlik kaygılarıyla beraber başka bir motivasyonları da ekonomik kazanımlarını koruma kaygısıdır.

İbrahim Paşa tüm bu baskılara rağmen karşı hamleler yapmış, Sadaret makamına telgraflar çekerek amacının sadece *aşair halkının geçimini sağlamak olduğunu* belirtmiştir.⁴⁸² 4. Ordu Komutanı Zeki Paşa da Hamidiye sisteminin önemli bir halkası olan İbrahim Paşa'nın devamlı destekçisi olup Milli'nin kendi halkı ve hayvanları için uygun meralar aradığını belirterek söz konusu şikâyetlerin intikam amaçlı olduğunu vurgulayan yazışmalar yapmıştır.⁴⁸³

Diyarbakır vali yardımcısı Mina Efendi'nin aşar vegisi teftişi sırasında Milli İbrahim Paşa ile yaşadığı bir diyalogu sadrazama kadar aktarması, İbrahim Paşa'nın bağımsızlık fikrine sahip olduğu intibasını yaratmıştır. Tüm bu şüpheler ve şikâyetler Milli Aşireti'ne karşı baskıyı atırmaya başlamıştır.⁴⁸⁴ Osmanlı merkezi yapılan şikâyetlere daha fazla kayıtsız kalamamış ve Milli İbrahim Paşa hakkındaki iddiaları araştırmak üzere bir tahkikat heyeti kurmuştur.⁴⁸⁵

Telgrafhane işgalleri sonrası Abdülhamid rejiminin daha fazla koruyamadığı Milli İbrahim Paşa'nın Hicaz Demir Yolları'nı korumak üzere görevlendirilmesi, bir süre bölgeden uzaklaşmasını sağlayacaktı. Hamidiye Alayları Kanunname'sine göre kendi mevkilerinin dışına çıkamayan aşiretlerin, çıkmaları halinde masraflarını merkezi

refikinin imzasıyla çekilen telgraf... bkz. BOA, **Y.A.HUS**, 491/26, 06/C/1323 (08.08.1905); *Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa hakkında Mellahzade Meri ve Müderrizzade Sami Efendilerin tahkikata iştirak etmek üzere Diyarbakır'a izamları...* için bkz. BOA, **BEO**, 2647/198489, 17/C/1323 (19.08.1905); Eşrafdan Ziya ile birlikte 99 şahsın Milli İbrahim Paşa'dan Şikâyet Telgrafi için bkz. BOA, **Y. MTV**, 303/123, 04 Ts 1323/17.11.1907. Aktaran Ekinci, s. 335.

⁴⁸² “*Temin-i maiyet için Diyarbakır cihetlerine giden aşair, kuvve-yi askeriye ile def ve tenkil ve perişan edildiğine dair Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa tarafından çekilen telgrafın kopyasının celp ve mütalaasıyla muamele-i mukteziyenin ifası...*” İbrahim Paşa şikâyet edilmesine karşılık kendisini savunan ve bağlılığını tekrarlayan telgraflar çekmiştir. bkz. BOA, **BEO**, 2646/198410, 17/C/1323 (19.08.1905).

⁴⁸³ Zeki Paşa gönderdiği şifreli telgrafnamesinde Milli Aşireti'ni savunmuştur. *Diyarbakır'ın ötedenberü aşairi çekemeyen ve ağraz-ı menafi'i şahsiyelerine hadim bulunan ahali ise menafi'i zatiyeleri için aşayiri hakk-ı mera i'tasına mecbur edildiği...* bkz. BOA, **BEO**, 2646/198416, 17/C/1323 (19.08.1905).

⁴⁸⁴ İbrahim Paşa ve Milli Kürtler'ine karşı çok sert askeri tedbirler alınmaya başlanmıştır. Bkz. House of Commons Parliamentary Papers, **Correspondence Respecting The Constitutional Movement in Turkey, 1908. Turkey N.1, (1909)**, “*Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, No. 109, Therapia, September 20, 1908*”, Printed By Harrison and Sons, London, 1909, s. 88; Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa ile mülakat eden vali muavini Mina Efendi'nin bu konuda ita ettiği varakaya dair Diyarbakır valiliğinin tahrirâtı için bkz. BOA, **Y.A.HUS**, 491/97, 20/C/1323 (22.08.1905); Olayın detay için bkz. Ekinci, s. 329.

⁴⁸⁵ İddiaları araştırmak üzere bir heyet gönderiliyor. Bkz. BOA, **BEO**, 2642/198116, 11/C/1323 (13.08.1905); Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa hakkındaki şikâyetler devam etmekte olduğundan hakkında kanuni muamelenin ifası için Diyarbakır ve Halep vilayetlerince bir heyet-i aliyenin tahkikatına memur edilmesi hususunun tebliği için bkz. BOA, **BEO**, 2646/198406, 18/C/1323 (20.08.1905).

hükümet karşılamak durumundaydı. Buna dair yazışmaların sürdüğü günlerde 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve Abdülhamid rejiminin önemli bir figürü olan İbrahim Paşa ile Hamidiye sisteminin de yeni rejimin hedeflerinden olduğu kısa zamanda anlaşılmıştır. Şam'da levazım ve silahları bekleyen Milli İbrahim Paşa'ya Hicaz görevinin iptal edildiği ve Hamidiye Alayları'nda yapılacak ıslahat için İstanbul'a gelmek üzere bir davet celbi telgraf ile haber edilmiştir.⁴⁸⁶

1908 yılındaki iktidar değişimi ve *Jön Türkler'in* 1876 yılı Osmanlı Anayasası'nı tekrar yürürlüğe koyacakları vaadiyle esen özgürlük rüzgârı, Hamidiye Alayları'nın hâkim vilayetlerinin kentli taraflarında iyi bir intiba uyandırmıştır. Kırsal kesimde ise Hamidiye reislerinin bir kısmında kayıtsızlık ve bir kısmında da varolan kazanımlarını kaybetme telaşı olmuştur.⁴⁸⁷ İttihat ve Terakki yönetiminin birincil politikaları Abdülhamid rejimiyle özdeşleşmiş birimleri ve yetkilileri tasfiye etmek idi. Bu bağlamda 4. Ordu Komutanı Zeki Paşa'nın Ağustos 1908 tarihinde görevinden alınması ve emekli edilmesi yeni rejimin ilk gündem maddelerindendi.⁴⁸⁸

İbrahim Paşa bu durumları kabullenmemiş ve başkenti Viranşehir'e dönerek direnmeye karar vermiştir. Ancak ittifak halinde olduğu aşiretlerin bir kısmı kendisine ihanet etmiş, rakip aşiretler ve Osmanlı askeri bir bütün halinde Milli Aşireti'ne karşı birleşerek taarruza geçmiştir.⁴⁸⁹ 25 Eylül 1908 tarihinde İbrahim Paşa'nın unvanları alınarak aşiret reisliğinden azline ve yerine Milli Aşireti'nden münasip birinin seçilmesine karar verilmiştir.⁴⁹⁰ Viranşehir'de üç gün süren çatışmaların ardından

⁴⁸⁶ Sadaret-i Uzma Mektubi Kalemi, Harbiye ve Dâhiliye Nezaretleri Vekâlet-i Behiyeleri'ne ve Şam'da Yaver-i Ekrem Müşir Abdullah Paşa Hazretleri'ne gönderilen şifreli telgrafta "*Hicaz Demiryolu'nun muhafazası için Medine-i Münevvere'ye sevk edilmek üzere Şam'a gelen Hamidiye Hafif Süvari Alayı'nın yerlerine iadeleriyle Hamidiye Süvari Alayları'nda yapılacak ıslahat hakkında Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın Dersaadet'e davet ve celbi.*" Bkz. BOA, **BEÖ**, 3379/253384, 23/B/1326 (21.08.1908).

⁴⁸⁷ Klein, ss. 176-177.

⁴⁸⁸ Klein, s. 178.

⁴⁸⁹ "*Viranşehir'e firar etmiş olan Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa ile avanesinin yakalanması için gönderilecek kıtaat-ı askeriye'nin sevk masrafları ve sairesine muktezi mebalığın mahallerince tesviyesi.*" Bkz. BOA, **BEÖ**, 3393/254442, 12/S/1326 (09.09.1908); İbrahim Paşa'nın yakalanması için etraftaki aşiretlerden istifade edilmesi hakkındaki yazışmalar için bkz. BOA, **DH.MKT**, 2619/3, 04/N/1326 (30.09.1908).

⁴⁹⁰ "*Milli Aşireti Riyaseti'ne Milli Aşireti'nden münasibi intihab ve tayin olunmak üzere İbrahim'in aşiret reisliğinden de azliyle keyfiyetin ilanı hakkında Diyarbakır Vilayetine tebligat icra kılındığı...*" bkz. BOA, **BEÖ**, 3404/255256, 28/S/1326 (25.09.1908).

İbrahim Paşa, Sincar Dağları'na çekilirken 27 Eylül 1908 tarihinde Sufeyya Tepesi'nde dizanteri hastalığından hayatını kaybetmiştir.⁴⁹¹

Milli İbrahim Paşa'nın vefatı sonrası ailesinin malvarlıkları, hayvan sürüleri ve sahip oldukları köylerini tahrip eden askerler ile rakip aşiretler tam bir yağma gerçekleştirmiştir.⁴⁹² Bu iddialar üzerine sözkonusu ağnamın teftiş heyetince hükümete teslim edildiği bilgisi verilmiştir. *"Milli Aşireti Reisi İbrahim'in oğlu Abdulhamid'in mal ve hayvanlarının zabt edilmediği ancak Heyet-i Tefrikiye marifetiyle hükümete teslim edilen ağnamın Milli Aşireti Reisi İbrahim ile aşiretinin geçmiş senelere ait ağnam resmi ve vergiden dolayı olan borçlarına karşılık satılıp parasının Mal Sandığı'na yatırıldığı..."*⁴⁹³ hükümetin el koyduğu mülklerin ailesine değil de geçmiş dönemlerde Milli Aşireti'ne ait vergi borçlarına istinaden nakde çevirilip, devlet hazinesine aktarıldığı gerekçesiyle geri verilmediği belirtilmiştir.

İbrahim Paşa'nın çocukları ve Eşi Hansa Hanım İbrahim Paşa'nın vefatından sonra bu zor zamanlarında düşman aşiretlerin saldırı ve gaspları yoğunlaştıracaklarını çok çabuk kavramışlardır. Bu durumdan kurtulmak için Osmanlı merkezine silahlarını teslim etmek istediklerini af talepli bir telgraf ile bildirmişlerdir.⁴⁹⁴

⁴⁹¹ İbrahim Paşa'nın arşiv vesikalarından tam ölüm günü ve nedeni tespit edilemese de 27 eylül ve 3 ekim tarihleri arasındaki yazışmalardan vefatının 27 eylül 1908 tarihi olması yüksek ihtimaldir. Bkz. BOA, **DH.MKT**, 2617/63, 02/N/1326 (28.09.1908); Diyarbakır İngiliz konsolos vekilinin, Milli Aşireti Reisi İbrahim'i takiple görevli Diyarbakır Fırkası Komutanı Ferik Emin Paşa nezdine gitmek istemesine dair bkz. BOA, **DH.MKT**, 2621/2, 07/N/1326 (03.10.1908); Konsolos raporundan aktaran. Klein, s. 191.

⁴⁹² Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra yağmacılığa başlayan subay ve askerlerin cezalandırılarak, yağmaladıkları malların sahiplerine iade edilerek bu askeri kuvvetin dağıtılması. Bkz. BOA, **DH.MKT**, 2621/53, 07/N/1326 (03.10.1908); *"Şaki İbrahim ve gerek şürekasının ağnam ve emvali hükümetce iltihakı lazım gelse mutemet memurları vasıtasıyla bilmuzayede satılıb mu'temin bir mahalde hıfzıyla Diyarbakır ve Derik ve mahall-i saire ahalisinden kimlerin emval ve hayvanatını gasb eylediği usulen sabit olanlara ita edilmesi ve zimmet-i miriye var ise onun tesviye edilmesi ve artar ise mesarîf-i askeriye karşılık tutulması mükteza-yı adalet ve maslahatdır. Binaenaleyh Diyarbakır ve Derik ve Mardin sair kasabalarıyla kurra-yı mulhakasında ne kadar gasb aşırılmış kısarak at ve tay öküz ve merkeb ve ağnam bulunur ise (?) memurlar vasıtasıyla istirdad ve tahsil olunarak bilmuzayede satılıb iade (?)..."* Milli Aşireti Reisi İbrahim'in yakalanması için Diyarbakır'dan ve Bedirhan Bey kumandasıyla da Haleb'den nizamiye ve redif taburları zabitan ve neferatının sevk edilmesi hakkında, bkz. BOA, **DH. MKT**, 2623/17, 09/N/1326 (05.10.1908).

⁴⁹³ BOA, **DH.MKT**, 2671/57, 06/Za/1326 (30.11.1908).

⁴⁹⁴ Af edileceklerine karşılık silahlarını bırakıp teslim olan Milli Aşireti Reisi İbrahim'in oğulları Abdulhamid, Mahmud ve İsmail'in tahliye talepleri için bkz. BOA, **DH.MKT**, 2620/68, 05/N/1326 (01.10.1908); BOA, **Y.A.HUS**, 525/52, 05/N/1326 (01.10.1908).

SONUÇ

19. Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nde modernleşme politikaları kapsamında bir dönüşüm amaçlanmıştır. Bu politikaları gerçekleştirmek için merkezi yeni bir ordunun inşası ve merkez dışı yerel birimlerin merkeze entegre edilmesi hedeflenmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile desteklenen modernleşme reformları var olan bürokratik yapıyı da dönüştürmüştür. Yüzyılın başında Mısır ve Balkanlarda meydana gelen toprak kayıpları Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarına bakışını etkilemiştir. Osmanlı'nın 16. Yüzyıldan beri İran ve Rus İmparatorlukları'na karşı bir tampon işlevi gören aşiretleri bu süreçte parçalayarak etkisizleştirme planı, merkezileşme hamlelerinden bağımsız değildir. 19. Yüzyılda aşiretlerin emirlik gibi daha üst düzeydeki örgütlenmeleri ve yarı bağımsız hareket eden karakterleri, devleti tedirgin etmiştir. Devlet nezdinde yerel birimlerde söz sahibi olanların, zengin-güçlü eşrafın, toprak sahiplerinin ve göçebe aşiret topluluklarının öngörülemez davranışları söz konusudur. 1858 Arazi Kanunnamesi ile miri toprak sisteminde özel mülkiyete yer açılarak küçük köylünün arazi tapusu alması ve buna bağlı büyük toprak sahiplerinin zayıflatılması amaçlanmıştır.

19. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Mir Bedirhan Bey'in Botan Emirliği ile diğer birçok emirlik bu süreçte dağıtılmıştır. Aşiret hiyerarşisinin önemli olduğu bu toplumsal dokuda bölgede meydana gelen otorite boşluğunu bir süre dini telkin misyonu edinmiş şeyh aileleri doldurmuştur. Çalışmada aşiretlerin şeyhlik kurumuna bakışı, dini birimler ile teması mevcut konunun sınırlarını aşan bir itina gerektirdiğinden detayına çok fazla girilememiştir. Bu çalışmanın örnekleme seçilen Milli Aşireti'nin başına geçen İbrahim Paşa'nın ileri görüşlü, cesur ve politika yapma becereleri kendi aşiretini toparlayabilmiş ve tekrar eski hâkimiyet alanlarının bir kısmında etkili olmasını sağlamıştır. Çalışmanın devlet ve aşiret ilişkisinin ekonomik bağlamına Milli Aşireti'nin bu dönüşümü çerçevesinde bakılmıştır.

Aşiret yapılarını tanımlayan kavramların literatürde farklı şekilde kullanılması öncelikle bir sınıflandırma yapma gereğini ortaya çıkarmıştır. Arşiv kaynakları, seyahatnameler, konsolosluk raporları, sözlü kaynaklar ve konuya dair literatür taraması neticesinde aşiret kavramının daha sistemli kullanımı için genel bir çerçeveye ulaşılmıştır. Özellikle aşiret birliği anlamında kullanılan *konfederasyon* tanımıyla beraber

arşiv kaynaklarındaki kullanımı esas alınarak *Milli Aşireti* kullanımının bağlamı daha iyi yansıtacağı sonucuna varılmıştır. Bu tespit literatürde var olan terminolojik tartışmalara da katkı sunacaktır.

Aşiretsel yapılara dair çalışmalarda, bu toplulukların yaşadıkları alanın yerleşiklerinin tarihsel bir birikimle yaptıkları araştırmaların literatüre katkısı da olmuştur. Aşiretlerin güvenlik eksenli birleşmeleri ve aşiret birliği oluşturmalarına Osmanlı merkezi de tek elden vergi ve asker toplanması ile düzenin sağlanması beklentisinden dolayı destek olmuştur. Aşiret temsilcisinin tek muhatap olmasını teşvik ederek idari işleyişi hızlandırmıştır. Varılan bu sonuçlar kapsamında, merkezden memur göndererek bir işleyiş içine girmektense yerelde yer alan güç üzerinden bir düzenin desteklenmesi, merkezileşme ve adem-i merkezileşme tartışmaları için bir mukayese yapılması imkânı sunmaktadır.

Aşiretlerin merkez ile ilişkilerinde konumlandığı pozisyonda ekonomik unsurlar belirleyici olmuştur. *Aşiretler açısından;* vergi gelirleri, ticaret yolları üzerindeki denetimin getireceği avantajlar, ticari ilişkiler geliştirmek ekonomik gücün diğer aşiret yapıları ile rekabette sağlayacağı avantajlar, merkez tarafından statülerinin tanınması, idari organizasyonlarda söz sahibi olabilme, güç sonrası yağma ve talanın getirileri, Aşiret Beyleri'nin bireysel kazanımları olmuştur. *Devlet açısından ise,* devletin büyük ölçekli toprak yapısını kontrol edebilmesi, düzenli vergi geliri beklentisi, ticaret yolları ve sınır güvenliğinin garantiye alınması, bölgedeki askere destek verilerek iaşesinin sağlanması gibi beklentiler görülmektedir. Devlet-aşiret ilişkisinde iktisadi açıdan tutum alışların karşılıklı kazanımlara endeksli olduğu görülmüştür.

İmparatorluk tarihi incelemelerinde, merkez çevre çalışmalarında ve aşiret tarihi çalışmalarının genel çerçevesinde daha çok bürokratik İmparatorluklar'ın (Osmanlı gibi) merkezi egemenliğe sahip olup patrimonyal ve feodal sistemlerden farklı olduğu vurgusu vardır. Ancak Kürt emirliklerine dair tasvirlerden de anlaşılacağı üzere merkezi baskının o derece belirgin olmadığıdır. Bu yönüyle iki İmparatorluk arasında tampon bölgede gelişip güçlenen bu yarı-bağımsız ünitelere bir araştırma alanı olarak yeterince bakılmadığı tespit edilmektedir.

Çalışmada aşiret unsurlarının kendilerine özgü yapıları nedeniyle merkez-çevre ve benzeri kuramlar ile tarihyazım yönteminde belli bir teorik çerçeveye yerleşemeyeceği görülmüştür. Özellikle 19. Yüzyıl son döneminde merkezi idarenin Milli Aşireti özelinde bu yapılar ile geliştirdiği ilişkilerin “pragmatist”, koşullara uyumlu esnek bir yaklaşım şeklinde olduğu görülmektedir. Aşiretlerin de edilgen bir konumda olmadıkları, tarihsel geçmişlerinden gelen politika yapabilme becerileriyle pozisyon alabildikleri anlaşılmıştır. Bu sonuç ile devlet-aşiret çalışmalarında iki tarafın statülerinden önce etki kapasiteleri ölçüğünde bir bakış ile çalışılmasının, literatüre farklı bir katkı sunacağını göstermiştir.

Aşiret birimleri, Osmanlı-İran ve 19. Yüzyıl sonuna doğru Rus Devletleri’nin arasında yüzyıllarca emirlik, beylik, aşiret birliği ve küçük aşiret grupları şeklinde bu bölgenin yerleşik veya konargöçer unsurları olarak kalabilmişlerdir. Nitekim 16. Yüzyılda Yavuz Sultan Selim’in İran’a karşı seferinde İdris-i Bitlisi aracılığıyla aşiretler ile yaptığı ittifak, bölgedeki Kürt Beylikleri’nin yönünü Osmanlı’ya çevirmesini sağlamıştır. Bu dönem yapılan ittifak anlaşmasında İdris-i Bitlisi’ye 1515 tarihli “*name-i hümayun*” ve “*boş ahkâm kâğıtları*” gönderilerek bölgedeki beylerin tevcihat işlemlerinin yapılması istenmiştir. Osmanlı klasik sancak statüsünden farklı olarak bu topraklarda ırsiyete dayalı sistemin devamı, büyüklük ve etki alanlarına göre yurtluk-ocaklık sancaklar ve hükümet sancaklar şeklinde tasdik edilmiştir. Hükümet sancaklarda gelirin hepsi beye aittir, tahrir yapılmaz ancak yurtluk-ocaklık sancaklarda tahrir yapılır, tımar ve zeamet vardır. Bu bilgiler eşliğinde buradaki idari statüler; malikâne, malikâne-divani, klasik sancak vb. yönetim birimlerinden farklı olarak değerlendirilebilir ve daha derinlikli çalışmalar için yol gösterici olabilir.

Bölge beylikleri ile ittifakın devamına atfedilen önem, Kanuni Sultan Süleyman döneminde *Kürdistan Beyleri’ne* ithafen yazılan bir hükmi şerifte de görülmüştür. İran’a (Safeviler) karşı bir *ileri güç* olarak görülen bu yapılara verilen imtiyazlar önem derecelerini de göstermektedir. Osmanlı idaresi açısından Sünni-Müslüman nüfusun ağırlıkta yaşadığı bir bölgenin Şîî bir devlete katılımı istenmeyen bir durumdu. Ayrıca bu beyliklerin ve aşiretlerin sahip oldukları insan gücü ile hayvan sayısının çekiciliği de ekonomik anlamda motive edici bir unsur idi. Aşiretlerin bu tercihlerde bulunması ve bu

ayrıcalıklara sahip olabilmesi politika yapabilme potansiyellerini göstermektedir. Aşiret üstü birimler olarak emirliklerin küçülerek, bölünerek, sönümlenerek veya başka aşiretler altında büyüyerek Cumhuriyet dönemine kadar tarihsel bir süreç yaşadıkları görülmektedir. Yine bölgenin siyasi ve toplumsal yapısında emirliklerin gelişim süreçleri hakkında daha çok çalışma yapılması literatürü zenginleştirecektir.

Aşiretsel alanın iktisadi hayatında coğrafi şartlar belirleyici olmuştur. Meraların verimliliği, iklimsel koşulların etkisi, aşiretlerin kapasitesi, aşiretlerin devletin iskân politikaları neticesinde sürekli bir konargöçer formda yaşamaları ve yer değiştirmeleri *aşiretsel alanda* birleşik bir ekonomik pazarın yaratılmasını engelleyen faktörler olmuştur. İklimin aşiretlerin sosyo-ekonomik hayatına etkileri, çeperinde yaşadıkları şehirlerin ekonomisini de etkilemiştir. Diyarbekir Vilayeti'nin 1896 yılına ait ihracat ve ithalat verilerinde, yurtdışına ihraç edilen ürünlerin %75'ini hayvan grubu ve bunlardan elde edilen hayvansal ürünler olduğu tespit edilmektedir. Tablo 8'de ayrıntısı verilen rakamlara göre çevre vilayetlere yapılan satışların da %50'sine yakını *hayvanlar/hayvansal ürünler grubu* oluşturmaktadır. Sonuç itibarıyla bu istatistiki verilerin analizi yapıldığında, aşiretlerin uzmanlık alanına giren hayvancılık ve türevi ürünlerin bölge ticaretinin önemli bir paydaşı olduğunu göstermektedir. Her ne kadar kaynaklardan yeterli verilere ulaşamasak da özellikle hayvancılık ile uğraşan konargöçer aşiretlerin, vilayetin iktisadi gelirleri içerisinde üretim zincirinin önemli bir halkası olduğu görülmektedir.

Diğer yandan ithalat ürünleri ise, temel gıda maddeleri dışında kalan tüketim maddeleridir. 1896 yılındaki bu veriler Diyarbekir Vilayeti'nin yaptığı üretim sonucunda, yaklaşık %117'lik ihracatın ithalatı karşılama oranı sayesinde bir ticaret fazlası verdiği anlaşılmaktadır. Vilayet'in ekonomik performansının stabil bir üretim düzeyinde devam ettiği görülmekte ancak kendine yeterliliği tartışmalıdır. Nitekim ihraç edilen ürünlerin büyük bir kısmını aşiret topluluklarının ürettiği hayvansal ürünler oluşturuyorsa da Erzurum ve Bitlis taraflarından hâlâ ağnam alımının yapılması, bölgedeki üretimin yetersiz olduğunu göstermektedir. Bu tespite karşılık Diyarbekir Vilayeti kuzey ve güney ile doğu ve batı istikametinin tam merkezinde yer aldığından bu ürünlerin transfer merkezi de olabileceği değerlendirilebilir. Bölgeye dair dijitalize edilmesi,

sayısallaştırılması muhtemel arşiv vesikaları ve yabancı kaynakların ticaret hacmini gösterir kayıtlarının incelenmesi ile bölge iktisadi durumuna ait daha net veriler ortaya çıkabilecektir.

1879-1880 yılları Rus harbi sonrası döneme denk gelmekle beraber iklimsel şartların oldukça kötü olduğu bir kuraklık ve buna bağlı bir kıtlık dönemi yaşanmıştır. Tahıldan elde edilen hasadın düşmesi, buğday fiyatlarının ve doğal yansıması olarak ekmek fiyatlarının aşırı artması bölgede enflasyonist bir dönem yaşatmıştır. İklimin kötü olması, bölge ticaretinin sekteye uğramasına ve aşiretlerin sürülerinin telef olmasına neden olmuştur. Aynı zamanda konargöçer aşiretlerin özsermayesi niteliğinde olan bu hayvan sürüleri ile beraber nakliye ve ulaşımda kullandıkları binek hayvanlarını da kaybettikleri anlaşılmıştır.

Diyarbakir-Mardin-Urfa üçgeninde Berriyecik olarak da adlandırılan bölgede kışlak hayatını sürdüren Bozulus Aşiretleri 16. Yüzyıldan beri -Milli Aşireti de Bozulus birliği içinde kaydedilmiştir- mart ayından itibaren yaylalara doğru göçe başlarlardı. Berriye alanından kuzeye doğru başlayan *göç yolculuğunda iki ana güzergâhın* kullanıldığı tespit edilmiştir. *Birincisi*, Berriye alanının kuzeye doğru sağ tarafında bulunan Mardin, Türkmen Deresi ve Raşmel (Rışmıl) köyü yakınlarından, Hani üzerinden Murat Suyu havzasından geçerek suyun karşı tarafında bulunan Muş, Bingöl, Erzurum, Pasin, Hınıs'tan Kars'a kadar uzanan geniş yaylalara giden yollardır. M.Thevenin, bu güzergâhın Batman'dan Bitlis, Hakkâri, Van, Patnos'a uzanan bir başka alternatifini de ortaya koymuştur. *İkinci alternatif yol* ise, Berriye alanının kuzeye doğru sol tarafında bulunan Karacadağ'ın batı yamaçlarından geçerek Ergani üzerinden Palu'ya, buradan Murat Suyu'nu geçip Bingöl yaylalarından kuzeye devam ederek Erzurum-Kars alanındaki diğer göçerlerle buluşulan sahaydı. Ayrıca Kejan Aşireti'nden Hamza Ağan'ın mülakatta verdiği bir ek bilgiye göre göç zamanı aşiretlerinin; Birecik-Menbiç-Fırat kıyısından Rakka'ya, Deyrel Zor'un güneyinden Haseke-Şengal arasından Abdülaziz Dağları'na gittiğini ve hatta bazen Habur'da Beggara'ya da uğradıklarını yani güneye doğru bir başka göç istikameti daha olduğunu vurgulamıştır.

19. Yüzyıl ikinci yarısından sonra Milli Aşireti, İbrahim Paşa döneminde değişen koşullara göre davranarak Şammar, Aneze ve Tay gibi Urban aşiretlerinin

Berriye mntıklarına saldırma/yerleşme tehditlerini gözönüne alarak kışlak mekânlarından fazla uzaklaşmamışlardır. Aynı zamanda Diyarbekir-Mardin-Urfa arası stratejik bir yer olan Berriye mntıkasının hemen yamacında bulunan Karacadağ mevkisinin aşiret için en uygun yayla olduğu görölmüştür. Günümüzde halen Milli Aşireti'ne de bağılı Kejan, Têrkan, Nasıran, Mendan, Dodikan, Kumnekşan, Çemikan, Şehinan, Mehelliya, Kalaybiyan ve İzolan aşiretlerinin kullandıkları bir alandır.

Karacadağ sahasında yaptığımız mülakatlarda göç eyleminin sistemli bir karakteri olduğu ve başlangıç, gidiş ve dönüşün belirli bir nizamda nasıl devam ettiği, yani göçün nasıl yapıldığının yanıtını ilk elden öğrenmiş olduk. Göç yolculuk sürecini anlatan aşiret ileri gelenleri; bir gelenek halinde 2 kişilik *Pêşkoç* denilen öncülerin/klavuzların keşif için göçer kfilesinden önce yola koyulduklarını ve sulu meraları tespit edip sürüleri o taraflara yönlendirdiklerini aktarmışlardır. Buna göre sürecin devamında otun verimliliğine istinaden bir merada maksimum 7-10 gün arası yapılan konaklamadan sonra göçe göçe (*koç bi koç*) yolculuk devam etmekteydi. Büyük çadır (Kon) ve sırık/sütun gibi ağır yükler löklere (güçlü develer) yüklenip önden götürölmekteydi. Boşaltılan yükler sonrası tekrardan dönölüp birkaç seferde 10-12 sütunluk daha hafif olan yazlık küçük çadırlar (konê havîngeh) ve diğerk yükler taşınmaktaydı. *Kerîya berdin (sürüleri bırakın)* komutu sonrasında sürülerin meralara bırakılmasıyla mart-mayıs aylarında başlayıp Ekim ayının 15'ine kadar yaylaklarda kalınmaktaydı. Sürülerin hastalanması risklerini göze alarak ilkbaharda biraz erken gelen bazı aşiretler yeni, taze ve verimli otlardan daha fazla faydalanabiliyordu.

Aşiretlerin iktisadi gelirleri içerisinde iltizama bağladıkları birimlerden tahsil ettikleri gelirler söz konusudur. 1540 tarihli Boz Ulus Kanunnamesi'nde göç güzergâhları üzerinde yer alan sancak birimlerine de ödenen bazı vergiler olduğu tespit edilmiştir. *Selamlık, Karacadağ Yaylağı, Resm-i Güde Çobanbeğı (zekat-ı sevaim), Gemi Vergisi, Resmi Kışlak-ı Berriye, Resmi Yaylak* gibi göç sürecinde kullanılan yolların, yaylağın ve kışlağın vergiye tabi olduğu görölmüştür. Yine Aşiretlerin kendi içsel vergileri diye tasnif edilebilecek; yabancılardan alınan *Xûkî (Huki), Ardi, Bac* vergileri ile aşiret tabilerinden alınan *Par, Newmal, Geşt ve Hek* denilen vergi işlevi gören gelirler elde edilmekteydi.

Bunlardan ne kadarının yakın tarihe kadar tahsil edildiği eldeki kaynaklardan tespit edilememiştir.

Milli Aşireti de iltizam sistemi çerçevesinde hâkimiyet sağladığı bölgelerde vergi toplama işlerini üstlenerek, ağnam ve aşar gibi resmi vergilerin tahsilinden gelir elde etmişlerdir. Bu yönüyle aşiretlerin Osmanlı sistemine dâhil olmasına neden olan etkenlerden biri de statülerine uygun mültezimler olarak vergi tahsildarı olabilmeleridir. Aşiretlerin vakıf gelirleri olduğuna dair bir veriye ulaşmamakla beraber, iskân sonucu yerleşik düzene geçen bir aşiretin gelirlerinin bir vakfa bağlanabildiği örnek kayıtlarda tespit edilebilmiştir. Ancak aşiret ve vakıflar arası ilişkilerin çalışmaya ihtiyaç duyulan bir alan olduğu ortaya çıkmıştır.

Aşiretlerin temel üretim ve iktisadi faaliyetleri koyun yetiştiriciliği üzerinedir. Büyük sürülere sahip aşiret üyelerinin daha küçük sürü sahipleri veya çoban aileleriyle çeşitli ortaklıklar üzerinden bir dayanışma örgütledikleri tespit edilmiştir.

Aşiretlerin bir gelenek, bir yaşam formu haline getirdikleri talan yapma alışkanlığı azımsanmayacak bir gelir yaratıyordu. Talanın hedefinde özellikle göç yolunda bulunan yerleşik köylüler, aşiretsiz göçerler, küçük ve savunmasız aşiretler ile geçmişten gelen bir düşmanlığının olduğu büyük aşiretler olabilmekteydi. Bu yöntemde zayıf grupları kendine bağlamak güçlü grupları da zayıflatmak/bölmek amacı vardır. Milli Aşireti'nin Şammar Aşireti ile uzun yıllar sürdürdüğü hâkimiyet savaşları Osmanlı Devleti'nin sürekli teyyakuzda olduğu bir konu olmuştur. Şammar'ın çöl bölgesinin kuzeyindeki görece verimli meralara ulaşmak ve bu sınırdaki bulunan Milli Aşireti'ni yerinden etmek hedefi toprağın değerini göstermekteydi. Talan anlayışına ek olarak Hamidiye Alayları'nın verdiği statüleri kullanan kimi aşiretler bu kimliklere dayanarak; toprak gaspı yapan, verimli toprakları yerel girişimci ve idarecilerle ittifaklar kurarak ele geçiren ve kıtlık dönemlerinde istifçilik yapan bir dönem yaşatmıştır.

Osmanlı Devleti'nin aşiretler ile ilişkisinde temel motivasyonu; vergi kaynaklarının korunması, sınırların güvenliği, ticaret kervanlarının ve yollarının denetimi ile aşiretlerin sadakatini temin etmek üzerinedir. Bu bağlamda Milli Aşireti, Şammar Aşireti, Aneze ve Karakeçili Aşiretleri'nin çatışmaları Osmanlı merkezi tarafından düzeni

bozucu süreçler olarak görülmekte ve bazen hakem bazen de hâkim konumunda müdahalelerde bulunmaktadır. Yöntem olarak iskân siyasetini kullanarak bir denge politikası uyguladığı anlaşılmıştır.

Hamidiye Alayları'nın teşkili ile beraber Milli Aşireti, çevresindeki küçük aşiretleri de ikna ederek Hamidiye Alayları'nda yer almıştır. Alayların kurulmasında Sünni Kürt aşiretlerinin öncelikle kabul gördükleri anlaşılmaktadır. Sonraki süreçte Arap aşiretlerin de alaylara katılması yönünde görüşmeler yapılmışsa da bu girişimler sonuçsuz kalmıştır. Milli Aşireti bu dönemde özellikle Şammar ve Aneze tehditlerini bertaraf etme fırsatını bulmuş ve elde ettiği ateşli silah gücüyle rekabet konusunda önemli avantajlar elde etmiştir.

Hamidiye Alayları'nda yer almanın ekonomik getirileri arasında maaş alınması ve vergi muafiyetleri vardı. Bu durum birçok aşiret için cezbedici olmakla beraber hayvancılıkla uğraşan bir göçerin veya tarımsal üretimden çekilen emek gücünün askeri alana kaymasına sebep olarak aşiretlerin doğal yapısında değişime neden oluyordu. Vergilerini kısmi de olsa düzenli ödeyen bu toplulukların askeri alana geçmeleri, vergi gelirlerinin de azalması anlamına gelmekteydi. Milli Aşireti lideri İbrahim Paşa'nın agresif bir şekilde alaylarda yer alma girişimleri, kendilerine sağlayacağı faydaları ön görebilmesinden kaynaklıydı. Civar aşiretlerin Milli'ye katılımı bölgedeki yerel askeri yöneticiler tarafından bu isteklerin haksız bir rekabet ortamı yaratabileceği ve aşiretler arası dengelerin değişebileceği endişesi rapor edilmekteydi. Milli Aşireti açısından Hamidiye Alayları'na katılmak getirileri yönünden hem siyasi hem de ekonomik anlamda birer motivasyon aracıydı.

Osmanlı Devleti'nin konargöçer aşiretleri yerleşik hayata geçirmek için çabalamasının nedeni bu unsurları Osmanlı vergi dairesinin içine almaktı. Ancak Osmanlı idaresi, potansiyel sorun olabilecek Rus ve Ermeni meseleleri nedeniyle; Hamidiye Alayları'na geçmelerine izin verilen aşiretlerden tahsil edilen cüzi vergi gelirinden de vazgeçmek durumunda kalıyordu.

İbrahim Paşa'nın Hamidiye Alayları deneyimi kendisine büyük bir güç ve servet kazandırmıştır. 20. Yüzyılın başlarında artık Diyarbakir Vilayet merkezine yakın eşrafa

ait köylerinden haraç alabilecek duruma gelmesi; ehrin idarecileri ve erafını tedirgin etmiştir. İbrahim Paşa'nın sürüleri için uygun meralar aradığını, erafın da bunun aksine İbrahim Paşa'nın arazileri yağmaladığını iddia etmeleri yereldeki ekonomik rantın paylaşılamamasından kaynaklandığını göstermektedir.

II. Abdülhamid, aşiret çocuklarına geleneksel eğitim kurumlarının dışında açılacak modern bir okulda eğitim verilmesi için *Aşiret Mektebi'ni* kurdurmuştur. Burada aşiret çocuklarının Osmanlı'ya sadakati ve merkezi sisteme entegrasyonları amaçlanmıştır. Mezuniyetleri sonrası memleketlerinde memur olarak görev almalarını planlayan bu okul bir süre sonra kapatılmıştır.

Milli Aşireti lideri İbrahim Paşa'nın Sultan Abdülhamid'e bağlılığı ve sadakati, II. Meşrutiyet'in ilanına ve ömrünün son anına kadar devam etmiştir. Ziya Gökalp gibi daha modernist bir çizgiyi savunan yeni rejim yanlılarının propagandaları etkili olmuş ve İbrahim Paşa gibi güçlü bir liderin son dönemlerinde idari yazışmalara bile konu olan *şaki* nitelendirmesi merkezin onu gözden çıkardığını göstermiştir.

Milli İbrahim Paşa'nın kişisel ilişkileri iyi kullanan bir lider olduğu sonucuna varılmıştır. Hamidiye Alayları'nın kurucu paşası 4. Ordu Müşiri Mehmet Zeki Paşa'nın sürekli himayesini grmştir. Diğer taraftan Sultan Abdülhamid'in bir anlatıya göre kendisine oğlum diye hitap edebilecek kadar yakın görmesi, İbrahim Paşa'nın kişiliğinde Milli Aşireti'nin ykselebildiğini görmüş oluyoruz. Bu destek ve tolerans hali, İbrahim Paşa'nın servetini de artırmıştır. Eldeki kaynaklara göre vefat ettiği süreçte eşinin çektiği bir telgrafta bahsettiği üzere; milyonlarca lira değerindeki hayvanlarının yağmalandığını, değerinden düşük satıldığını ve servetlerine el konulduğunu anlatan adalet talepli bir yazışma kaydı vardır.

Genel olarak 19. Yüzyıl Osmanlı arşiv evrakları, İngiliz konsolosluk raporları, Diyarbekir şeriyye Sicilleri, Diyarbekir Ahkâm Defterleri, Diyarbekir Salmeleri, literatüre dair yayımlanmamış tezler ve ikincil kaynakların üzerinden kurgulanan bu çalışmada elde edilen sonuçlar ile Tanzimat sonrası devlet ve aşiret ilişkisinde ekonomik perspektifin analizi yapılmaya çalışılmıştır. Bu yönüyle çalışmanın Osmanlı Devleti ve

aşiretsel alanı kapsayan toplumsal ve ekonomik yaşamın genel çerçevesine yönelik yeni pencereler açması hedeflenmiştir.

EKLER

EK: 1, 10. Yüzyılda El-Cezire'yi Gösteren Harita.
https://en.wikipedia.org/wiki/Diyar_Bakr (11.03.2020)

EK: 2, El-Cezire'yi Gösteren Harita.

<http://kartminseyidler.blogspot.com/2010/02/bolgemiz-in-ve-kartminin-tarihi.html>

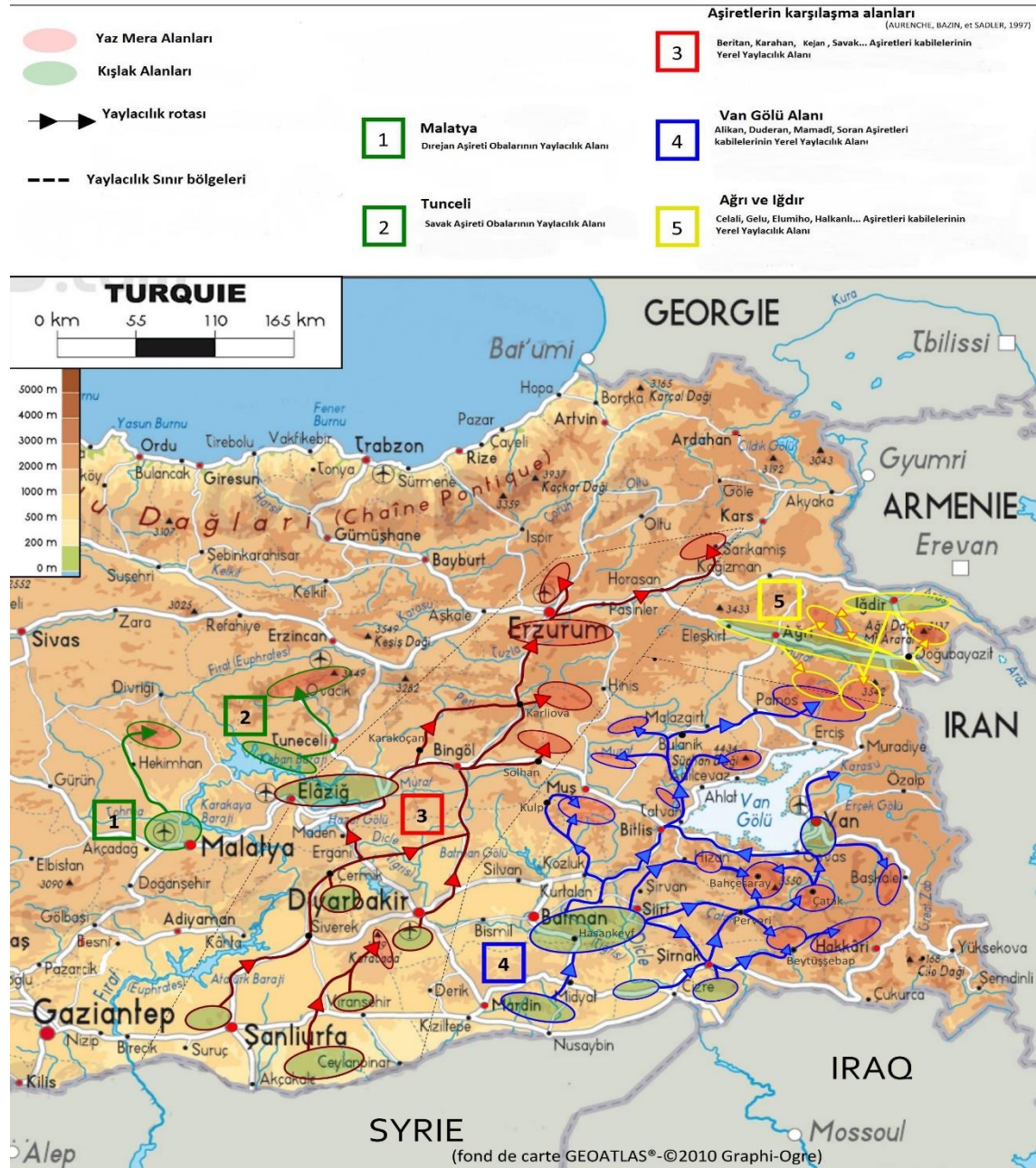
(11.03.2020)

EK: 3, Göçebe Aşiretlerin Yaylak-Kışlak Göç Yolları Güzergâhı Haritası, Michaël Thevenin, “La maison du Berger de Diyarbakır, Projet de valorisation des pratiques pastorales en Turquie”, In **L’Hevsel à Amida-Diyarbakır: Études et réhabilitation de jardins mésopotamiens** [en ligne] Istanbul: Institut français d’études anatoliennes, 2015 (généré le 27 avril 2017), İstanbul, 2015, s. 5.

Données collectées au cours des missions de recherches françaises du programme
GéObs. UMR IDEES (6266) ArScan, et UMR 7041 - Étés 2014/2015

©michael Thevenin. 2015

EK: 4, Hamidiye Alayları'nın 7 Livaya Sûret-i Taksimini Mübeyyin Pusula BOA, Y.EE., 81/42, varak: 2, 14/09(N)/1315-(06/02/1898).

حمیدیه الایرینک بیدلولایه صورت تقسیم بیه بوصود

مرکز قره کلیپ اولو له لازم کلامه برنجی لولا حمیدیه الایر نوردرک <table border="0"> <tr><td>۱۷</td><td>سورق</td></tr> <tr><td>۱۸</td><td>سیدیه</td></tr> <tr><td>۱۹</td><td>شکله</td></tr> <tr><td>۵۶</td><td>سنگی</td></tr> <tr><td>۴۹</td><td>ناخوری</td></tr> </table> مرکز ماروبه اولو له لازم کلامه الحجه لولا حمیدیه الایر نوردرک <table border="0"> <tr><td>۹۱</td><td>سیدیه عیشی</td></tr> <tr><td>۹۲</td><td></td></tr> <tr><td>۹۳</td><td></td></tr> <tr><td>۹۴</td><td></td></tr> <tr><td>۹۵</td><td>قره کلچریشی</td></tr> <tr><td>۹۶</td><td></td></tr> <tr><td>۹۷</td><td>طی عیشی</td></tr> <tr><td>۹۸</td><td>مرا عیشی</td></tr> <tr><td>۹۹</td><td>آرتوش عیشی</td></tr> <tr><td>۵۰</td><td></td></tr> </table> مرکز اورخ اولو له لازم کلامه یدنجی لولا حمیدیه الایر نوردرک <table border="0"> <tr><td>۵۱</td><td>قیس عیشی</td></tr> <tr><td>۵۲</td><td></td></tr> <tr><td>۵۳</td><td></td></tr> <tr><td>۵۴</td><td>براز عیشی</td></tr> <tr><td>۵۵</td><td></td></tr> </table> سواس چوانده قره یایا فیه شفق قوچن ایلک هیچ رولوا شفاق اولو له لازم کلامه سواسه بولور بوجیه سواسه بولور سواسه قومانده لایق قوچن شفق قوچن ایلک هیچ رولوا	۱۷	سورق	۱۸	سیدیه	۱۹	شکله	۵۶	سنگی	۴۹	ناخوری	۹۱	سیدیه عیشی	۹۲		۹۳		۹۴		۹۵	قره کلچریشی	۹۶		۹۷	طی عیشی	۹۸	مرا عیشی	۹۹	آرتوش عیشی	۵۰		۵۱	قیس عیشی	۵۲		۵۳		۵۴	براز عیشی	۵۵		مرکز قره کلیپ اولو له لازم کلامه برنجی لولا حمیدیه الایر نوردرک <table border="0"> <tr><td>۴</td><td>زبدانک</td></tr> <tr><td>۵</td><td></td></tr> <tr><td>۶</td><td>قره یایا فیه</td></tr> <tr><td>۹</td><td>ادامانک</td></tr> <tr><td>۱۱</td><td>جیرانک</td></tr> <tr><td>۱۲</td><td></td></tr> <tr><td>۴۷</td><td>جودک</td></tr> <tr><td>۴۸</td><td></td></tr> <tr><td>۵۷</td><td>شازلیک</td></tr> </table> مرکز خنسا اولو له لازم کلامه یدنجی لولا حمیدیه الایر نوردرک <table border="0"> <tr><td>۸</td><td>جودانک</td></tr> <tr><td>۹</td><td></td></tr> <tr><td>۱۱</td><td>جیرانک</td></tr> <tr><td>۱۲</td><td></td></tr> <tr><td>۱۳</td><td>زیر قیطانک</td></tr> <tr><td>۱۴</td><td></td></tr> <tr><td>۱۵</td><td>جیرانک</td></tr> </table> مرکز ملاز کرد اولو له لازم کلامه یدنجی لولا حمیدیه الایر نوردرک <table border="0"> <tr><td>۱</td><td>سیدیه عیشی</td></tr> <tr><td>۲</td><td></td></tr> <tr><td>۷</td><td>قره یایا فیه</td></tr> <tr><td>۹۶</td><td>حنانک</td></tr> <tr><td>۹۷</td><td></td></tr> <tr><td>۹۸</td><td></td></tr> <tr><td>۹۹</td><td></td></tr> </table> مرکز ارجیه اولو له لازم کلامه درنجی لولا حمیدیه الایر نوردرک <table border="0"> <tr><td>۱۸</td><td>لیوک</td></tr> <tr><td>۱۹</td><td></td></tr> <tr><td>۲۰</td><td></td></tr> <tr><td>۲۱</td><td>جیرانک</td></tr> <tr><td>۲۲</td><td></td></tr> <tr><td>۲۳</td><td></td></tr> </table>	۴	زبدانک	۵		۶	قره یایا فیه	۹	ادامانک	۱۱	جیرانک	۱۲		۴۷	جودک	۴۸		۵۷	شازلیک	۸	جودانک	۹		۱۱	جیرانک	۱۲		۱۳	زیر قیطانک	۱۴		۱۵	جیرانک	۱	سیدیه عیشی	۲		۷	قره یایا فیه	۹۶	حنانک	۹۷		۹۸		۹۹		۱۸	لیوک	۱۹		۲۰		۲۱	جیرانک	۲۲		۲۳	
۱۷	سورق																																																																																																		
۱۸	سیدیه																																																																																																		
۱۹	شکله																																																																																																		
۵۶	سنگی																																																																																																		
۴۹	ناخوری																																																																																																		
۹۱	سیدیه عیشی																																																																																																		
۹۲																																																																																																			
۹۳																																																																																																			
۹۴																																																																																																			
۹۵	قره کلچریشی																																																																																																		
۹۶																																																																																																			
۹۷	طی عیشی																																																																																																		
۹۸	مرا عیشی																																																																																																		
۹۹	آرتوش عیشی																																																																																																		
۵۰																																																																																																			
۵۱	قیس عیشی																																																																																																		
۵۲																																																																																																			
۵۳																																																																																																			
۵۴	براز عیشی																																																																																																		
۵۵																																																																																																			
۴	زبدانک																																																																																																		
۵																																																																																																			
۶	قره یایا فیه																																																																																																		
۹	ادامانک																																																																																																		
۱۱	جیرانک																																																																																																		
۱۲																																																																																																			
۴۷	جودک																																																																																																		
۴۸																																																																																																			
۵۷	شازلیک																																																																																																		
۸	جودانک																																																																																																		
۹																																																																																																			
۱۱	جیرانک																																																																																																		
۱۲																																																																																																			
۱۳	زیر قیطانک																																																																																																		
۱۴																																																																																																			
۱۵	جیرانک																																																																																																		
۱	سیدیه عیشی																																																																																																		
۲																																																																																																			
۷	قره یایا فیه																																																																																																		
۹۶	حنانک																																																																																																		
۹۷																																																																																																			
۹۸																																																																																																			
۹۹																																																																																																			
۱۸	لیوک																																																																																																		
۱۹																																																																																																			
۲۰																																																																																																			
۲۱	جیرانک																																																																																																		
۲۲																																																																																																			
۲۳																																																																																																			

۱۸۱

Y.EE. 81/42

2

Y.EE.00081

EK: 5, Karacadağ, Mandel Tepesi, Milli İbrahim Paşa'nın konakladığı tepe (oba), Saha Çalışması Foto-1ab, Karacadağ/Siverek/Diyarbakır. (16.08.2019).

EK: 6, Karacadağ, Kejan Aşireti Çadırı (Kon), Eyüp Kıran, Hamza Ağan, Sedat Kıran, İzzettin Bey ve Öğr. Üyesi Dr. M. Rezan Ekinci ile Saha Çalışması Foto-2ab, Karacadağ/Siverek/Diyarbakır. (16.08.2019).

EK: 7, Siverek Karacadağ Göçerler Derneği Başkanı Hamza Ağan, Göçer Aşiret Üyeleri ve Kejan Aşireti Çadırı, Saha Çalışması Foto-3ab, Siverek/Karacadağ/Diyarbakır. (16.08.2019).

EK: 8, Karacadağ, Kejan Aşireti Çadırı ve koyun sürüsü, Saha Çalışması Foto-4ab, Karacadağ/Siverek/Diyarbakır. (16.08.2019).

EK: 9, 1835 Yılındaki Kürt Emirlikleri-Beylikleri-Prenslikleri Gösteren Harita.
<https://www.xn--krtler-3ya.com/tarihte-kurulan-kurt-bevlikler-emirlikler-prenslikler-ve-hanedanliklar.html> (31.05.2020)

Kurdish Independent Kingdoms and Autonomous Principalities circa 1835:

BABAN - Independent kingdom or principality and its approximate domain

ARDALAN - Autonomous vassal principalities and khanates

Rewanduz - Capital

Arbil - A major populous city

— - International boundaries

— - Boundaries of autonomous principality

EK: 10, Diyarbakır'da Hamidiye Süvarileri (Özel Koleksiyon Yaklaşık 1900'ler).
<https://books.openedition.org/ifpo/6654> (31.05.2020)

EK: 11, İbrahim Paşa'nın Büyük Çadırının Selamlık Ciheti, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yerel Yer Numarası: NEKYA90567/90, 1899.

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90567---0090.jpg>, (16.06.2020).

EK: 12, 1904'te Halep'te, A. Poché Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsolosu (sağ uçta), Milli İbrahim Paşa (ortada) ve Büyük Güçlerin Konsolosları ile yapılan bir toplantının fotoğrafı (A. Poché tarafından alınmıştır). <https://books.openedition.org/ifpo/6654> (31.05.2020)

EK: 13, 1906 yılı Mark Sykes, Milli İbrahim Paşa ve Aşiret İleri Gelenleriyle büyük çadırın önünde. (Mark Sykes, *The Chaliph's Last Heritage, A Short History of the Turkish Empire*, Macmillan and Co. Ltd. London, 1915, s. 321.)

İBRAHİM PAŞA.

[To face page 321.]

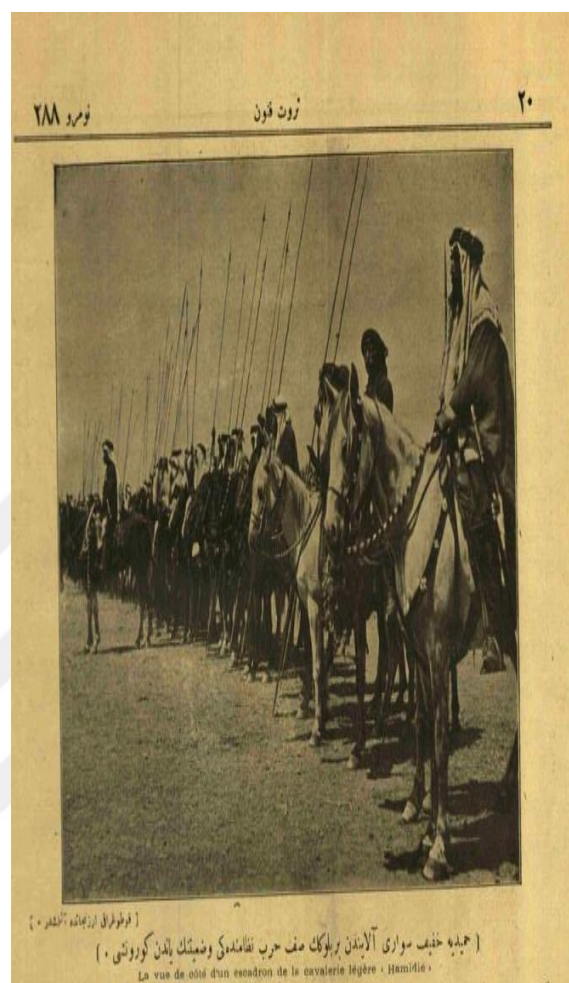
EK: 14, Milli nam Kürt Aşiretinin Şeyhi ile Hamidiye Alaylarının Kumandanı İbrahim Paşa” İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yerel Yer Numarası: NEKYA90567/87, 1899. Ayrıca Max von Oppenheim’in koleksiyonundan aynı fotoğraf için bkz.- Seriennummer: 5770, *Hamidiye Üniformalı Kaymakam İbrahim Paşa*, Photo volume: 1.07. Expedition in der Asiatischen Türkei 1899, Bd. 7: [Waranschahar – Tell Halaf – Diarbakir – Kazan Ali].Foto No: 857.

*Der Hamidiye-Commandant Ibrahim Pascha.
Sheich der Milli-Kurden.
ملی نام کر و عسکر نه تیجی ابد حمیدیه الابرینده قوماندانی ابراهیم پاشا*

**EK: 15, Milli İbrahim Paşa Konağı, (Günümüzde Viranşehir Halk Kütüphanesi),
Viranşehir/Ş.Urfa. Foto-15ab (27.08.2019)**

[illegible]

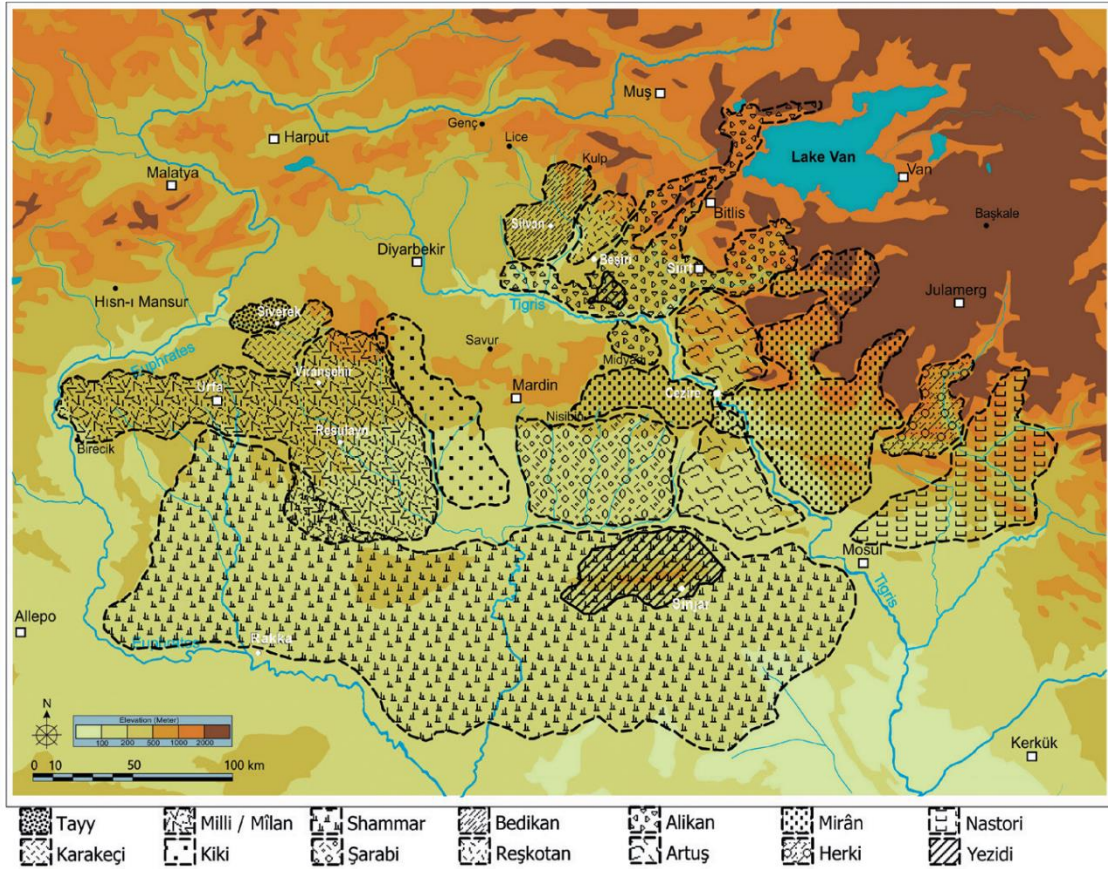
EK: 17, İbrahim Paşa'nın Büyük Çadırı, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Yerel Yer Numarası: NEKYA90567/89, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90567---0089.jpg> ve Ayrıca aynı foto için bkz. Max Oppenheim albümü, <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/5774>

مجلس پادشاهی در حیدرآباد در روز یکشنبه ۱۳۰۲ هجری قمری در حیدرآباد

۱۸

EK: 19, Başlıca Konargöçer Aşiretler ve Yazlık-Kışlık Alanları, Zozan Pehlivan, “El Niño and the Nomads: Global Climate, Local Environment, and the Crisis of Pastoralism in Late Ottoman Kurdistan”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 63 (2020).

KAYNAKÇA

I – Arşiv Belgeleri

(BOA, Fon Kodu, Dosya No/Gömlek No, Tarih H/M)

BOA, **A. MKT. MHM**, 163/34, 21/M/1276 (20.08.1859).

BOA, **A. MKT. MHM**, 387 B/5, Ra/1284 (Temmuz 1867).

BOA, **A. MKT. MVL**, 127/36, 28/L/1277 (09.05.1861).

BOA, **A. MKT. MVL**, 97/29, 28/N/1266 (09.08.1850).

BOA, **A. MKT. UM**, 153/13, 02/C/1270 (02.03.1854).

BOA, **A. MKT. UM**, 177/82, 20/R/1271 (10.01.1855).

BOA, **A. MKT. UM**, 228/99, 10/B/1272 (17.03.1856).

BOA, **A. MKT. UM**, 419/33, 20/M/1277 (08.08.1860).

BOA, **A. MKT. UM**, 431/16, 23/Ra/1277 (09.10.1860).

BOA, **AE. SAMD. III**, 11/1031, 08/M/1137 (27.09.1724).

BOA, **AE. SAMD. III**, 11/1031, 29/Z/1136, (18.09.1724).

BOA, **AE. SAMD. III**, 138/13446 10/Z/1116 (05.04.1705).

BOA, **AE. SAMD. III**, 176/17136, 25/R/1132 (06.03.1720).

BOA, **AE. SAMD. III**, 212/20532, 30/Z/1136 (19.09.1724).

BOA, **AE. SAMD. III**, 80/8072, 28/C/1138 (03.03.1726).

BOA, **AE. SAMD. III**, 92/9167, 15/B/1138 (19.03.1726).

BOA, **AE. SOSM. III**, 81/6175, 15/S/1170 (09.11.1756).

BOA, **AE. SOSM. III**, 89/6839, 15/S/1170 (09.11.1756).

BOA, **BEO**, 1046/78442-1-2-3, 06/B/1315 (01.12.1897).

BOA, **BEO**, 1283/96160-1, 09/Za/1316 (12.03.1899).

BOA, **BEO**, 1283/96160-2-3, 09/Za/1316 (12.03.1899).

BOA, **BEO**, 1445/108317, 21/L/1317 (22.02.1900).

BOA, **BEO**, 1831/137260, 10/M/1320, (19.04.1902).

BOA, **BEO**, 1847/138507, 06/S/1320 (15.05.1902).

BOA, **BEO**, 1899/142401, 02/Ca/1320 (07.08.1902).

BOA, **BEO**, 1971/147792, 05/L/1320 (05.01.1903).

BOA, **BEO**, 2021/151566-2-3-4-5-6-5-7, 18/Z/1320 (18.03.1903).

BOA, **BEO**, 2314/173512-1-2, 30/M/1322 (16.04.1904).

BOA, **BEO**, 2343/175724, 17/Ra/1322 (01.06.1904).

BOA, **BEO**, 2355/176593-11, 08/R/1322 (22.06.1904).

BOA, **BEO**, 2355/176593-2, 08/R/1322 (22.06.1904).

BOA, **BEO**, 2355/176593-2-3, 08/R/1322 (22.06.1904).

BOA, **BEO**, 2355/176593-8, 08/R/1322 (22.06.1904).

BOA, **BEO**, 2359/176881, 16/R/1322 (30.06.1904).

BOA, **BEO**, 2381/178551, 19/Ca/1322 (01.08.1904).

BOA, **BEO**, 2535/190119, 20/M/1323 (27.03.1905).

BOA, **BEO**, 2539/190376, 25/M/1323 (01.04.1905).

BOA, **BEO**, 2642/198116, 11/C/1323 (13.08.1905).

BOA, **BEO**, 2642/198149-1, 12/C/1323, (10.12.1905).

BOA, **BEO**, 2646/198406, 18/C/1323 (20.08.1905).

BOA, **BEO**, 2646/198410, 17/C/1323 (19.08.1905).

BOA, **BEO**, 2646/198416, 17/C/1323 (19.08.1905).

BOA, **BEO**, 2647/198489, 17/C/1323 (19.08.1905)

BOA, **BEO**, 2709/203143, 28/N/1323 (26.11.1905).

BOA, **BEO**, 3379/253384, 23/B/1326 (21.08.1908).

BOA, **BEO**, 3393/254442, 12/Ş/1326 (09.09.1908).

BOA, **BEO**, 3404/255256, 28/Ş/1326 (25.09.1908).

BOA, **BEO**, 632/47341-2, 03/Z/1312 (28.05.1895).

BOA, **BEO**, 632/47341-3, 03/Z/1312 (28.05.1895).

BOA, **BEO**, 667/49961-1-2, 20/S/1313, (12.08.1895).

BOA, **BEO**, 868/65032, 10/C/1314 (16.11.1896).

BOA, **BEO**, 897/67216, 15/Ş/1314 (19.01.1897).

BOA, **C. DH**, 145/7240, 25/L/1205 (27.06.1791).

BOA, **C. DH**, 222/11094, 19/C/1195 (12.06.1781).

BOA, **C. DH**, 262/13055, 20/S/1164 (18.01.1751).

BOA, **C. DH**, 270/13466, 15/Ca/1169 (16.02.1756).

BOA, **C. DH**, 292/14592, 15/L/1176 (29.04.1763).

BOA, **C. ML**, 509/20727, 29/S/1165 (17.01.1752).

BOA, **DH. MKT**, 1887/108, 07/R/1309, (10.11.1891).

BOA, **DH. MKT**, 1898/19, 04/Ca/1309, (06.12.1891).

BOA, **DH. MKT**, 1921/72, 12/B/1309 (11.02.1892).

BOA, **DH. MKT**, 1935/21, 22/Ş/1309 (22.03.1892).

BOA, **DH. MKT**, 2256/3, 06/C/1317 (12.10.1899).

BOA, **DH. MKT**, 2284/71, 11/Ş/1317 (15.12.1899).

BOA, **DH. MKT**, 2325/54, 28/Za/1317 (30.03.1900).

BOA, **DH. MKT**, 2418/107, 28/B/1318 (21.11.1900).

BOA, **DH. MKT**, 2475/12, 01/M/1319 (20.04.1901).

BOA, **DH. MKT**, 2617/63, 02/N/1326 (28.09.1908).

BOA, **DH. MKT**, 2619/3, 04/N/1326 (30.09.1908).

BOA, **DH. MKT**, 2620/68, 05/N/1326 (01.10.1908).

BOA, **DH. MKT**, 2621/2, 07/N/1326 (03.10.1908).

BOA, **DH. MKT**, 2621/53, 07/N/1326 (03.10.1908).

BOA, **DH. MKT**, 2623/17, 09/N/1326 (05.10.1908).

BOA, **DH. MKT**, 2671/57, 06/Za/1326 (30.11.1908).

BOA, **DH. MKT**, 749/79, 17/Ca/1321 (11.08.1903).

BOA, **DH. TMIK. M**, 108/67, 14/Ca/1319 (29.08.1901).

BOA, **DH. TMIK. M**, 111/28, 20/C/1319 (04.10.1901).

BOA, **DH. TMIK. M**, 116/8, 10/N/1319 (21.12.1901).

BOA, **DH. TMIK. M**, 122/6, 01/M/1320 (10.04.1902).

BOA, **DH. TMIK. M**, 128/77, 29/R/1320 (05.08.1902).

BOA, **DH. TMIK. M**, 45/29, 19/B/1315 (14.12.1897).

BOA, **DH. TMIK. M**, 50/61, 06/Za/1315 (29.03.1898).

BOA, **DH. TMIK. M**, 72/31, 21/S/1317 (01.07.1899).

BOA, **DH. TMIK. M**, 74/6, 03/R/1317 (11.08.1899).

BOA, **DH. TMIK. M**, 74/6-4, 03/R/1317 (11.08.1899).

BOA, **DH. TMIK. M**, 81/39, 26/L/1317 (27.02.1900).

BOA, **HAT**, 826/37446, 02/R/1237 (27.12.1821).

BOA, **HAT**, 14/516, 29/Z/1200 (23.10.1786).

BOA, **HAT**, 955/40964, 29/Z/1232 (09.11.1817).

BOA, **HAT**, 20898-C nolu belgedir.

BOA, **İ. AS**, 18/1314, 14/R/1314 (22.09.1896).

BOA, **İ. DH**, 1250/98058, 20/R /1309 (23.11.1891).

BOA, **İ. DH**, 546/38018, 17/L/1282 (05.03.1866).

BOA, **İ. MVL**, 106/2410, 13/Za/1263 (23.10.1847).

BOA, **İ. MVL**, 474/21451, 27/Ra/1279 (22.09.1862).

BOA, **İ. MVL**, 474/21451, 27/Ra/1279 (22.09.1862).

BOA, **İ. TAL**, 164/1316, 24/N/1316 (5.2.1899).

BOA, **İ. TAL**, 201/1317, 07/L/1317 (08.02.1900).

BOA, **İ. TAL**, 240/1318, 14/L/1318 (04.02.1901).

BOA, **İ. TAL**, 318/1321, 30/N/1321 (20.12.1903).

BOA, **İE. ML**, 123/11733, 15/Ra/1117 (07.07.1705).

BOA, **MF. MKT**, 379/38, 09/B/1315 (04.12.1897).

BOA, **MMİ**, No. 5641.

BOA, **ŞD**, 1455/38-49, 07/L/1300 (11.08.1883).

BOA, **Y. A. HUS**, 164/119, 7 Recep 1297 (15.06.1880).

BOA, **Y. A. HUS**, 474/71, 14/R/1322 (28.06.1904).

BOA, **Y. A. HUS**, 491/26, 06/C/1323 (08.08.1905).

BOA, **Y. A. HUS**, 491/97, 20/C/1323 (22.08.1905).

BOA, **Y. A. HUS**, 525/52, 05/N/1326 (01.10.1908).

BOA, **Y. EE**, 81/42, 14/N/1315 (06.02.1898).

BOA, **Y. MTV**, 275/113, 14/R/1323 (18.06.1905).

BOA, **Y. PRK. ASK**, 114/45, 14/Ra/1314 (23.08.1896).

BOA, **Y. PRK. ASK**, 252/83, 30/Za/1325 (04.01.1908).

BOA, **Y. PRK. ASK**, 71/79, 8/L/1308 (17.05.1891).

BOA, **Y. PRK. AZJ**, 19/53, 20/Za/1308 (27.06.1891).

BOA, **Y. PRK. AZJ**, 20/69, 25/R/1309 (28.11.1891).

BOA, **Y. PRK. ŞD**, 1/13, 16/M/1298 (19.12.1880).

II - Kitaplar

- Abdulla, Nejat. **İmparatorluk Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması**, Mustafa Aslan (çev.), İstanbul: Avesta Yayınları, 1. Baskı, 2010.
- Abdüsselam Efendi, **Mardin Tarihi**, (hızl.) Hüseyin Haşimi Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No:17, İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın, 2007.
- Akgündüz, Ahmed. **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri**, Cilt No:5, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.
- Akpınar, Alişan ve Eugene L. Rogan. **Aşiret Mektep Devlet (Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi)**, İstanbul: Aram Yayıncılık, 1. Baskı, 2001.
- Akyol, Ender. "Merkez Çevre İlişkisi", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Siyasal Hayat**, Ahmet Karadağ (drl.), Ankara: Orion Kitabevi, Şubat 2013, ss. 393-451.
- Ayn-ı Ali Efendi, **Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvan**, (Önsöz: M. Tayyib Gökbilgin), Enderun Yayınları: 4, İstanbul, 1979.
- Aytar, Osman. **Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna**, Medya Güneşi Yayınları, 1. Baskı: İstanbul, Ağustos 1992.
- Bayezîdî, Mela Mehmûdê. **Adat û Rusûmatnameê Ekradiye**, (Derleme-Çevriyazı: Jan Dost), 2. Baskı: İstanbul, Nûbihar Yayınları, 2012.
- Baykara, Tuncer. **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş -1- Anadolu'nun İdari Taksimatı**, 3. Basım, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, Ocak 2015.
- Beşikçi, İsmail. **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, 2. Baskı, Ankara: e yayınları, Aralık 1970.
- Bozkurt, İbrahim. **Aşiretler Tarihi**, Kitap Matbaası, İstanbul.
- Bozkurt, İbrahim. **Tarih Boyunca Aşiretçilik ve Şanlıurfa Aşiretleri**, İmaj Ofset, Şanlıurfa, 2003.
- Caunce, Stephen. **Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi**, Bilmez Bülent Can-Alper Yalçinkaya (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Nisan 2001.
- Crone, Patricia. **The Tribe and The State**, John. A. Hall (Ed), The State Critical Concept içinde, (446-476), London and New York: Routledge, 1994.
- Demircan, Adnan (Ed.), **Kürtler, (Tarih, Din, Toplum)**, 2. Baskı: İstanbul, Nida Yayıncılık, 2015.
- Divitçiğlı, Sencer. **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, 1. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları, Kasım 2015.

- Ertem, Özge. "Fiyatı Âlidir! Diyarbakır'da Kıtılık, Yokluk ve Şiddet, 1879-1901", Cengiz Aktar-Bülent Doğan (Ed.), **Diyarbakır Tebliğleri; Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı** içinde, Sidar Bayram (çev.), İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, Mayıs 2013, ss. 73-79.
- Faroqhi, Suraiya. **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, 3. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 2010.
- Fırat, Nuri. **Aşiret ve İsyan, Batı'nın Kürt Algısı**, İstanbul: Avesta Yayınları, 1. Baskı, 2015.
- Genç, Mehmet. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, 10. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, Ekim 2013.
- Godelier, Maurice. **Asya Tipi Üretim Tarzı**, Attila Tokatlı (çev.), İstanbul: Sosyal Yayınları, 1966.
- Gökarp, Ziya. **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2013,
- Gökarp, Ziya. **Şaki İbrahim Paşa Destanı ve Bir Kitapta Toplanmamış Şiirler**, Kültür Bakanlığı-Ziya Gökarp Yayınları, İstanbul, 1976.
- Göyünç, Nejat. **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.
- Günay, S. Selçuk. "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti Mülkî Yapısında Aşiretler", **Osmanlı**, Cilt:4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 190-192.
- Gündüz, Tufan. **Anadolu'da Türkmen Aşiretleri**, 5. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, Kasım 2016.
- Gündüz, Tufan. **Bozkırın Efendileri, Türkmenler Üzerine Makaleler**, 1. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009.
- Halaçoğlu, Yusuf. **Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)**, C.I, TTK, Ankara 2009.
- Halaçoğlu, Yusuf. **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, TTK, Ankara, 1988.
- İlgürel, Sevim (hızl.). **Hezârfen Hüseyin Efendi Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, Ankara: TTK, 1998.
- İlhan, M. Mehdi. **Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000.
- İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C.1, 1300-1600**, Halil Berktaş (çev.), İstanbul: Eren Yayıncılık, 3. Baskı, Ocak 2009.

- Issawi, Charles. **The Fertile Crescent, 1800-1914: A Documentary Economic History**, (Studies in Middle Eastern History), Oxford University Press, 1988.
- Jongerden, Joost. **Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler, Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Çözümleme**, Mustafa Topal (çev.), İstanbul: Vate Yayınevi, 2. Baskı, 2015.
- Kafesoğlu, İbrahim. **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim. **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1983.
- Kahraman, Seyit Ali ve Yücel Dağlı (hızl.). **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. Kitap, 1. Cilt, 2010.
- Karaca, Ali. **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa, Eren Yayıncılık**, İstanbul, 1993.
- Karpat, Kemal H. **Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, Ş. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan (çev.), 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, Eylül 2008.
- Khan, Arshi. "Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı", Güler Eren (Ed.), **Osmanlı** içinde, C. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 229-235.
- Kılıç, Orhan. "Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar)", Orhan Kılıç (Ed.), **Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu** içinde, Ankara: TTK, 2014, ss. 167-212.
- Kılıç, Orhan. **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, 1. Baskı: Ceren Matbaacılık, Elazığ, Haziran 1997.
- Kıran, Eyüp. **Dewrêşê Evdî**, İstanbul: Elma Yayınları, Mayıs 2003.
- Kıran, Eyüp. **Kürd Milan Aşiret Konfederasyonu**, İstanbul: Elma yayınları, 2003.
- Kinneir, John Macdonald. **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan In The Years 1813 and 1814**, London: John Murray, 1818.
- Klein, Janet. **Hamidiye Alayları, İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, Renan Akman (çev.), 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Kocabaşoğlu, Uygur. **Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Kodaman, Bayram. **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları (TKAE), Ankara, 1987.

- Kunt, Metin. **Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, 1. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, Kasım 1978.
- Küçük, Cevdet. "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", Halil İnalcık&Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** içinde, Ankara: Phoenix Yayınevi, 1. Baskı, Nisan 2006, ss. 375-385.
- Küçükömer, İdris. **Anılar ve Düşünceler**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.
- Küçükömer, İdris. **Batılama-Düzenin Yabancılaşması**, 1. Baskı, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.
- Lacoste, Yves, **Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar**, Selim Sezer (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Baskı, 2014.
- Lazarev, M.S. ve Ş.X. Mihoyan (Ed.). **Kürdistan Tarihi**, İbrahim Kale (çev.), 3. Baskı, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010.
- Leach, Edmund Ronald. **Social and Economic Organization of the Rowanduz Kurds, In monographs on social anthropology**, N:3, Londra, 1940.
- Lefebvre, Henri. **Mekânın Üretimi**, Işık Ergüden (çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık, 2. Baskı, Eylül 2014.
- Lindner, Rudi Paul. **Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar**, Müfit Günay (çev.), Ankara: İmge Kitabevi, 1. Baskı, Haziran 2000.
- Mardin, Şerif. "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset - Makaleler 1**. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (drl.), 13. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, ss. 35-78.
- Marx, Karl. **Kapital: Ekonomi Politikin Eleştirisi**, Mehmet Selik ve Erkin Özalp (Almancadan çev.), Cilt: III, İstanbul: Yordam Kitap, 1. Baskı, Haziran 2015.
- McDowall, David. **A Modern History Of The Kurds**, Londra-New York: I. B. Tauris, 2007.
- McGowan, Bruce. "Âyanlar Çağı, 1699-1812", Ayşe Berktaş (çev.), Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C.2, 1600-1914** içinde, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2. Baskı, 2006, ss. 759-884.
- Millingen, Frederick (Osman Seyfi Bey). **La Turquie sous le règne D'Abdul-Aziz (1862-1867)**, Paris, 1868.
- Orhonlu, Cengiz. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987.

- Özer, Ahmet. **Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar**, 1.Baskı, İstanbul: Elips Kitap, 2003.
- Özoğlu, Hakan. **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, 1.Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi, Ekim 2005.
- Öztürk, Ayhan. "19. Yüzyıl Mardin'inde Müslim-Gayrimüslim İlişkilerine Örnekler", İbrahim Özcoşar-Hüseyin H. Güneş (Ed.), **I. Uluslararası Mardin Sempozyumu (26 Mayıs 2006-Mardin)** içinde, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No:6, 2006, ss. 519-524.
- Pamuk, Şevket. **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, 5. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan 2015.
- Quataert, Donald. "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", Fatma Acun (çev.), Halil İncelik&Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** içinde, Ankara: Phoenix Yayınevi, 1.Baskı, Nisan 2006, ss. 447-455.
- Rich, Claudius James. **Narrative of a Residence in Koordistan**, Volume:1, London: James Duncan, 1836.
- Sencer, Muzaffer. **Osmanlı Toplum Yapısı**, İstanbul: Ant Yayınları, 1969.
- Sertoğlu, Midhat. **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992.
- Sevgen, Nazmi. **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Yayıma hazırlayanlar: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, TKAE, Ankara, 1982.
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic, The Rise of Modern Turkey, 1808-1975**, Cambridge University Press, New York, 1977.
- Söylemez, Faruk. **Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi-Rişvan Aşireti Örneği**, 2.Baskı: İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2011.
- Strohmeier, Martin. **Crucial Images in the Presentation of A Kurdish National Identity, Heroes and Patriots, Traitors and Foes**, Leiden-Boston: Brill, 2003.
- Sykes, Mark. **The Caliphs' Last Heritage, A Short History of The Turkish Empire**, Macmillan and Co., Ltd., London, 1915.
- Şahin, İlhan. **Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.
- Şerefhan Bitlisi, **Şerefname (1. Cilt) Kürt Tarihi**, Abdullah Yegin (Farsça'dan çev.), İstanbul: Nûbihar Yayınları, 3. Baskı, 2015.

- Şerefhan Bitlisi, **Şerefname (2. Cilt) Osmanlı-İran Tarihi**, Osman Aslanoğlu (Farsça'dan çev.), İstanbul: Nûbihar Yayınları, 3. Baskı, 2015.
- Tabakoğlu, Ahmet. **Türkiye İktisat Tarihi**, 10. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, Kasım 2010.
- Temo, Selim. **Horasan Kürtleri**, Alfa Yayınları, 3. Basım: İstanbul, Ocak 2019.
- Tosh, John. **Tarihin Peşinde**, Özden Arıkan (çev.), 4. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ekim 2011, s. 57.
- Türkay, Cevdet. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar**, 3. Baskı, İstanbul: İşaret Yayınları, 2012.
- Van Bruinessen, Martin. **Ağa, Şeyh, Devlet**, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Van Bruinessen, Martin. **Kürtlük, Türklük, Alevilik**, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- War, Ronî. **Dewrêş ile Edûlê**, 2. Baskı, Diyarbakır: Ava Yayınları, 2017.
- Wigram, William Ainger and Edgar T.A. Wigram. **The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan**, Second Edition, London, 1922.
- Yadirgi, Veli. **The Political Economy of the Kurds of Turkey From the Ottoman Empire to the Turkish Republic**, Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press, 2017.
- Yalçın-Heckmann, Lale. **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, Gülhan Erkaya (çev.), 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Yılmazçelik, İbrahim. **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, (1790-1840)**, Ankara: TTK, 1995.

III – Süreli Yayınlar/Makaleler

- Akdağ, Mustafa. “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C: 4, S: 6, Mayıs 1966, ss. 201-247.
- Aktar, Ayhan. “Şark Ticaret Yıllıklarında ‘sarı sayfalar’: İstanbul’da meslekler ve iktisadi faaliyetler hakkında bazı gözlemler, 1868-1938”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 76, İstanbul, Bahar 1998, ss. 105-143.
- Alavi, Hamza. “Peasants Classes and Primordial Loyalties”, **Journal of Peasant Studies**, 1:1, (1973), ss. 23-62.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. XI, No.1-4 (1949-50), ss. 524-569.
- Barkan, Ömer Lütfi. “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları”, Cilt I, Kanunlar, İstanbul: **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**, 1943, ss. 140-144.
- Başarır, Özlem. “XVIII. Yüzyılda Diyarbekir Voyvodalığı’nın Mekânsal Örgütlenmesi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı:18, Samsun, Yaz 2011, ss. 198-200.
- Başarır, Özlem. “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mali Uygulamaları Çerçevesinde Konargöçer Topluluklar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 54, Sayı: 2, Ankara, 2014, ss. 251-284.
- Bolat, Bengül ve Ratip Ayaz. “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 61, Güz 2017, ss. 1-45.
- Cemil Paşa, Qedri. “Gawestiyayî û Koçerên Kurdan”, **Hawar**, C. 52, Çapxana Sebatê, Şam, 1943.
- Çadircı, Musa. “Mithat Paşa’nın Suriye Layihası”, **Türk Kültürü Dergisi**, Cilt:27, Sayı:1-2, Ankara, 1989, ss. 29-40.
- Çağatay, Neşet. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi Ve Resimler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.5, S.5, Ankara, 1947, ss. 483-511.
- Çelik, Kürşat. “R.1284/M. 1868-1869 Tarihli Muhasebe-i Evkâf-ı Hümayun Defteri’ne Göre Mamuratülaziz Vakıfları”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 40, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, (Aralık 2013), ss. 143-162.
- Çetinsaya, Gökhan. “II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak’ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset”, **Divan**, Sayı:2, 1999, ss. 153-168.

- Ertem, Özge. "Önce Ekmekler Bozuldu: 1880 Diyarbakır Ekmek İsyanı," **Toplumsal Tarih**, Sayı:194, Şubat 2010, ss. 75-77.
- Göyünç, Nejat. "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı: 23, İstanbul, Mart 1969, ss. 23-34.
- Günay, S. Selçuk. "II. Abdülhamid Devrinin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:2, Erzurum, 2010.
- Haj, Samira. "The Problems of Tribalism: The case of nineteenth-century Iraqi history", **Social History**, Vol:16, No:1, (1991), ss. 45-58.
- İnalcık, Halil. "Tanzimat Nedir?", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C:1, S:1, Ankara, 1941, ss. 237-263.
- Ji Devê Ehmedê Fermanê Kîkî, "Delalê Beriyê", **Hawar**, C. 24, Çapxana Midhik-El-Mibkî, Şam, 1 Nisan 1934, ss. 4-5.
- Kenanoğlu, M. Macit. "1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulaması", **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, Sayı:1, İstanbul, 2006 (Bahar), ss. 107-138.
- Kılıç, Orhan. "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Sayı:10, Ankara, 1999, ss. 119-137.
- Kırmızı, Abdühamit. "1880'de Diyarbakır Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı: VII, İstanbul, Nisan 2012.
- Kodaman, Bayram. "Hamidiye Hafif Süvari Alayları, (II. Abdülhamit ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı:32, 1979, ss. 427-480.
- Özbay, Rahmi Deniz ve Arzu Varlı. "İktisat Tarihi'nde Değer Yaratmak: Danışman, Yöntem ve Hazırlayan Temelinde, Türkiye'de İktisat Tarihi Lisansüstü Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", **Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi**, Cilt: 5 Sayı:1 (2010), ss. 75-110.
- Palabıyık, Adem ve Yunus Koç. "Millet-i Hakime Kavramı Üzerine Sosyo-Politik Bir Değerlendirme", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:8, Sayı:37, ss. 419-430.
- Pehlivan, Zozan. "El Niño and the Nomads: Global Climate, Local Environment, and the Crisis of Pastoralism in Late Ottoman Kurdistan", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 63 (2020) ss. 316-356.

- Quataert, Donald. "Dilemma Of Development: The Agricultural Bank And Agricultural Reform in Ottoman Turkey, 1888-1908", **International Journal of Middle East Studies**, V. 6 (1975), ss. 210-227.
- Saito, Kumiko. "16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunda Timarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 51, 2018, ss. 63-113.
- Saydam, Abdullah. "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 20, Isparta, Aralık 2009, ss. 9-31.
- Shils, Edward. "**Centre and periphery**", in The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi, (London: Routledge and Kegan Paul, 1961), ss. 117-130.
- Sykes, Mark. "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", **The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 38 (July - December, 1908), ss. 451-486, <http://www.jstor.org/stable/2843309>. (25.12.2012).
- Şahin, İlhan. "Timar Sistemi Hakkında Bir Risâle", **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, Sayı: 32, İstanbul, 1979, ss. 905-935.
- Tapper, Richard L. The Organization of Nomadic Communities in Pastoral Societies of the Middle East, in **Pastoral Production and Society**, Cambridge University Press Yayınları, 1979, ss. 43-65.
- Tuncer, Orhan Cezmi. "Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı:7, Erzurum 2001, ss.113-126.
- Ünal, M. Ali. "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'da Timar Tevcihleri-Mîr-i Aşiret ve Cebelü Timarları", İbrahim Özcoşar-Hüseyin H. Güneş (Ed.), **I. Uluslararası Mardin Sempozyumu (26 Mayıs 2006-Mardin)** içinde, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No:6, 2006, ss. 281-299.
- Üşür, İşaya. "Osmanlı İmparatorluğu Tarih Yazımında Metodolojik Bir Sorun Üzerine Bir Kaç Gözlem ve Düşünce", **Mülkiye Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 218, (Ankara, 1999), ss. 127-134.
- Witteck, Paul. "Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin Rolü", Ercümen Kuran (çev.), **Tarih Dergisi**, Cilt:13, Sayı: 17-18, (İstanbul, 1963), ss. 257-268.
- Yılmazçelik, İbrahim. "Diyarbakır Eyaletinin İdarî Taksimatı ve 1848-1864/1867 Tarihleri Arasında Kürdistan Eyaleti Adıyla Yeniden Teşkilatlandırılması", Orhan Kılıç (Ed.), **Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu** içinde, C. 1, Ankara: TTK, 2014, ss. 213-252.

IV – Konsolosluk Raporları

- House of Commons Parliamentary Papers, **Asiatic Provinces of Turkey**, Turkey No.1 (1898), "J. H. Monahan'dan Philip Currie'ye No.106, Bitlis, February 6, 1897", Printed By Harrison and Sons, London, 1898.
- House of Commons Parliamentary Papers, **Asiatic Provinces of Turkey**, Turkey No.1 (1898), "Journey through Sasun and Guendj", Francis Edward Crow'dan Philip Currie'ye, Mush Plain, No.292, Bitlis, July 14, 1897, Printed By Harrison and Sons, London, 1898.
- House of Commons Parliamentary Papers, **Asiatic Provinces of Turkey**, Turkey No.1 (1898), "Raphael A. Fontana'dan Philip Currie'ye, Inclosure in No.62, Harput, January 23, 1897", Printed By Harrison and Sons, London, 1898.
- House of Commons Parliamentary Papers, **Commercial Reports received at The Foreign Office from Her Majesty's Consuls, During the Year 1865**, "Report by Mr. Consul Skene, on the Trade of Aleppo, for the Year 1864", Printed By Harrison and Sons, London, 1866, pp. 425-460.
- House of Commons Parliamentary Papers, **Commercial Reports received at The Foreign Office from Her Majesty's Consuls between July 1st, and December 31st, 1864**. "Report by Mr. Consul Taylor on the Trade of Diarbekr and Kurdistan, for the Year 1863", Printed By Harrison and Sons, London, 1865, pp. 168-210.
- House of Commons Parliamentary Papers, **Correspondence Respecting The Constitutional Movement in Turkey, 1908. Turkey N.1, (1909)**, "Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, No. 109, 1908", Printed By Harrison and Sons, London, 1909.
- House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "Lieutenant Chermiside'dan A.H. Layard'a Inclosure in No. 99, Kharput, April 3, 1880".
- House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "Vice Consul Russell'dan Colonel Miles'a, Inclosure 5 in No.7, Mossul, November 5, 1879".
- House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "Major Trotter'dan Earl Granville'e No.125, Diarbekir, May 20, 1880".
- House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880),

"Mr. Goschen to Earl Granville'e Inclosure in No. 126 (Acting Consul Barnham to Major Trotter), Kharpout, October 5, 1880".

House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "L.C. Miles'dan A.H. Layard'a, Inclosure 1-2 in No.48, Mosul, January 19, 1880".

House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "Major Trotter'dan Salisbury'e No.63, Diarbekir, March 3, 1880".

House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.23 (1880), "Major Trotter'dan Salisbury'e No.88, Diarbekir, April 16, 1880".

House of Commons Parliamentary Papers, **Further Correspondence Respecting Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, Turkey No.4 (1880), "Vice-Consul Jago'dan Sir A. H. Layard'a Inclosure 1 in No. 98, Damascus, September 3, 1879".

House of Commons Parliamentary Papers, **Report on the Financial Condition of Turkey**, "Mr. Foster and Lord Hobart to Earl Russell Constantinople, December 7, 1861", Printed By Harrison and Sons, London, 1862.

IV - Tezler

- Ateş, Sabri. Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881, **Doktora Tezi**, New York University, Departments of History and Middle Eastern and Islamic Studies, May 2006.
- Çelikdemir, Murat. "Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskânı (1690-1840)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Fırat Üniversitesi SBE, 2001.
- Ebinç, Sait. "Doğu Anadolu Düzeninde Aşiret-Cemaat-Devlet (1839-1950)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, 2008.
- Ekinci, Mehmet Rezan. "Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII.-XIX. YY.", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Fırat Üniversitesi SBE, 2017.
- Kaynar, İhsan Seddar. "19. YY'ın İkinci Yarısından Cumhuriyet'e Fındığın Ekonomik ve Sosyal Tarihi (Orta Karadeniz Bölümü)", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 2012.
- Keskin, Turan. "Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Yapılan Ticaret 1838-1914", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 2012.
- Koç, Yahya. "149 Numaralı Mühimme Defteri (1155-1156/1742-1743) İnceleme-Çeviriyazı-Dizin", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 2011.
- Sunar, Lütfi. "Karl Marx ve Marx Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımları", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Taş, Fırat. "Dengbêjlik Geleneği ve Dönüşümler", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, 2015.
- Tikici, Naci. "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiret-Devlet İlişkisi: Millî Aşireti Örneği", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010.
- Uluç, A.Vahap. "Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Toplumsal ve Siyasal Yapısı: Mardin Örneği'nde Siyasal Katılım", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 2007.

V – Diğer Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdiriyye Defteri I (937/1530) <Dizin ve Tıpkıbasım>, Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 39, Ankara, 1998.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Yayın Nu: 108, 3. Baskı, İstanbul, 2010.

İzgöer, Ahmet Zeki (hızl.). **Diyarbakır Salnameleri**, 1286 H. (1869-1870 M.), C.1, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999.

_____. **Diyarbakır Salnameleri**, 1288 H. (1871-1872 M.), C.1, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999.

_____. **Diyarbakır Salnameleri**, 1301 H. (1883-1884 M.), C.3, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999.

_____. **Diyarbakır Salnameleri**, 1302 H. (1884-1885 M.), C.3, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999.

_____. **Diyarbakır Salnameleri**, 1308 H. (1890-1891 M.), C.4, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999.

_____. **Diyarbakır Salnameleri**, 1312 H. (1894-1895 M.), C.4, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999.

_____. **Diyarbakır Salnameleri**, 1316 H. (1898-1899 M.), C.4, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999.

_____. **Diyarbakır Salnameleri**, 1317 H. (1899-1900 M.), C.4, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999.

_____. **Diyarbakır Salnameleri**, 1323 H. (1905 M.), C.5, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999.

İzgöer, Ahmet Zeki (Ed.). **Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, (DŞS) Âmid Mahkemesi**, 3709 Nolu Sicil (H.1145 / M.1732), 4b-2, H.1145 (M.1732), **Cilt:2**, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.42, Eylül 2013.

_____. **Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi**, 3709 Nolu Sicil (H.1145 / M.1732), 22a-1, H.1145 (M.1732), **Cilt:2**, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.42, Eylül 2013.

_____. **Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi**, 3712 Nolu Sicil (H.1145-1212 / M.1732-1798), 89-1, H.1160 (M.1747), **Cilt:2**, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.42, Eylül 2013.

_____. **Diyanbekir Œer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi**, 3746 Nolu Sicil (H.1136-1264 / M.1724-1848), 68b-2, Fî Cemaziyelevvel 1264 (Nisan/Mayıs, 1848), **Cilt:9**, Diyanbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.42, Mayıs 2017.

_____. **Diyanbekir Œer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi**, 3749 Nolu Sicil (H. 1208-1209 / M.1793-1794), 17a-4, **Cilt:7**, Diyanbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.36, Kasım 2015.

_____. **Diyanbekir Œer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi**, 3754 Nolu Sicil (H.1151-1154 / M.1738-1741), 78a-2, H.18 Zilhicce 1153 (M.6 Mart 1741), **Cilt:3**, Diyanbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.42, Temmuz 2014.

_____. **Diyanbekir Œer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi**, 3823 Nolu Sicil (H.1197-1206 / M.1782-1792), 6b-1, **Cilt:7**, Diyanbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.36, Kasım 2015.

_____. **Diyanbekir Œer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi**, 3823 Nolu Sicil (H.1197-1206 / M.1782-1792), 7a-1, **Cilt:7**, Diyanbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.36, Kasım 2015.

_____. **Diyanbekir Œer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi**, 3823 Nolu Sicil (H.1197-1206 / M.1782-1792), 16a-3, **Cilt:7**, Diyanbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.36, Kasım 2015.

İzgöer, Ahmet Zeki (Ed.). **Divan-ı Hümayun Sicilleri, Diyanbekir Ahkâm Defterleri (DAD-3)**, 3 Numaralı Defter (H.1176-1198 / M.1763-1784), 003-2, Evâhiri Şaban 1176 (Şubat, 1763), Diyanbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları-Yayın No.43, Nisan 2018.

_____. **DAD 2**, 003-1, Evâhir-i Zilhicce 1167 (Eylül/Ekim, 1754).

_____. **DAD 2**, 269-2, 1175 (Aralık/Ocak, 1761-1762).

_____. **DAD 2**, 270-1, Evâsıtı Ca, 1175 (Aralık/Ocak, 1761-1762).

_____. **DAD 2**, 295-1, Evâhir-i Safer 1176 (Ağustos, 1762).

_____. **DAD 3**, 015-3, Evâili Zilhicce 1176 (Haziran, 1763).

_____. **DAD 3**, 050-1, Evâhir-i Şevval 1177 (Nisan, 1764).

_____. **DAD 3**, 148-2, Recep 1180 (Ocak, 1767).

_____. **DAD 3**, 221-2, Recep 1184 (Ekim/Kasım, 1770).

Kanunname-i Arazi, kabul tarihi: 07.07.1274 (1858), **Takvim-i Vekayi** tarih/no: 09.10.1274/562.

Servet-i Fünûn Gazetesi, No. 288, Rumi Tarih: 05.09.1896 (M.17.09.1896)

VI – İnternet Kaynakları

<https://www.devletarsivleri.gov.tr/> (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı).

<https://www.tarihvakfi.org.tr/proje/sozlu-tarih-nedir/40/sozlu-tarih-nedir/82>,
(13.03.2020).

<http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (24 Nisan 2019).

<http://kartminseyidler.blogspot.com/2010/02/bolgemiz-in-ve-kartminin-tarihi.html>
(11.03.2020).

<http://www.postseyyah.com/karacadag/> (17.03.2019), (Faik Bulut).

<http://www.lugatim.com/s/TAYY%C3%82RAT>, (17.02.2020).

<https://en.wikipedia.org/wiki/Piastre> (20.02.2020).

https://en.wikipedia.org/wiki/Diyar_Bakr (11.03.2020).

[https://www.convertunits.com/from/quarter+\[UK\]/to/kilogram](https://www.convertunits.com/from/quarter+[UK]/to/kilogram), (19.02.2019).

<https://www.xn--krtler-3ya.com/tarihte-kurulan-kurt-beylikler-emirlikler-prenslukler-ve-hanedanliklar.html> (31.05.2020)

<http://www.servetifunundergisi.com/sayi/288/> (08.06.2020)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2858/39587> (12.10.2018)

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90567---0089.jpg> (14.06.2020)

<http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/5774> (14.06.2020)

<https://tr.glosbe.com/ku/tr/qerxa%C5%9F> (20.06.2020)

VII – Ansiklopedi Maddeleri

- Artuk, İbrahim. “Nişan”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul, 2007, ss. 154-156.
- Baltacı, Cahit. “Arpalık”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, 1991, ss. 392-393.
- İnalcık, Halil. “Eyalet”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul, 1995, ss. 248-250.
- Kallek, Cengiz. “Kile”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 25, İstanbul, 2002, ss. 568-571.
- Kallek, Cengiz. “Mudârebe”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 30, İstanbul, 2005, ss. 359-363.
- Kallek, Cengiz. “Okka”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul, 2007, ss. 338-339.
- Lambton, Ann Katherine Swynford. “İlât”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 22, 2000, ss. 75-78.
- Maxim, Mihai. “Voyvoda”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 43, İstanbul, 2013, ss. 127-129.
- Orhonlu Cengiz ve Nejat Göyünç, “Has”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 16, İstanbul, 1997, ss. 268-270.
- Ortaylı, İlber. “Millet Sistemi”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 30, İstanbul, 2005, ss. 66-70.
- Öğün, Tuncay. “Müsâdere”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 32, İstanbul, 2006, ss. 67-68.
- Özcan, Abdülkadir. “İdrisî Bitlis-i”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 21, İstanbul, 2000, ss. 485-488.
- Özvar, Erol. “Voyvoda”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 43, İstanbul, 2013, ss. 129-131.
- Şeşen, Ramazan. “Cezire”, **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi**, C. 7, İstanbul, 1993, ss. 509-511.

VIII – Sözlü Mülakatlar

Ağan, Hamza. Siverek Karacadağ Göçerler Derneği Başkanı-Kejan Aşireti ileri gelenlerinden, Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ (16.08.2019).

Bûbê, (47 yaş). Şeyhan Aşireti (Eşîra Şêxî), Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ, (16.08.2019).

Kıran, Eyüp. Kejan Aşireti ileri gelenlerinden (Araştırmacı-Yazar) Karacadağ saha araştırmasında yapılan görüşme. Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ, (16.08.2019).

Kıran, Sedat (42 Yaşında). Kejan Aşireti'nden, (Fotoğraf Sanatçısı) Karacadağ saha araştırmasında yapılan görüşme. Görüşme yeri ve tarihi: Karacadağ, (16.08.2019)

Öztürk, Münir. Bölgenin Kanaat Önderlerinden ve Hıdrekan Aşireti ileri gelenlerinden, Görüşme yeri ve tarihi: Viranşehir/Ş.Urfa (27.08.2019).

Vural, Mehmet (67 Yaşında). Cebikan Aşireti ileri gelenlerinden (Mala Xerzo), Görüşme yeri ve tarihi: Diyarbakır, (19.08.2019).